د. تەها حوسێن

لەبارەی شیعری جاهیلییەوە

لە عەرەبییەوە :

شەفیقی حاجی خدر

ناسنامەی کتێب:

ناوی کتێب: **لەبارەی شیعری جاهیلییەوە**

بابەت: **ڕەخنەی هزر و ئەدەب**

نووسەر: **دکتۆر تەها حوسێن**

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: **شەفیقی حاجی خدر**

پیتچن: **وەرگێڕ**

هەڵەچن: **دەستەیەک**

نەخشەسازیی بەرگ: **ئازاد وەرتی**

نەخشەسازیی ناوەوە: **خەلیل هدایەت مام شێخ**

شوێنی چاپ : چاپخانەی ڕۆژهەڵات - هەولێر

نرخ: (٦٠٠٠) **دینار**

تیراژ: ١٠٠٠ **دانــە**

نۆرەی چاپ و ساڵ: **چاپی یەکەم/ ٢٠٢٣**

لە بەڕێوبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان/ هەرێمی کوردستان ژمارەی سپاردنی(   )ی ساڵی ٢٠٢٣ پێدراوە.

مافی چاپکردنەوەی بۆ وەرگێڕ و ناوەندی ڕۆژهەڵات بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە پارێزراوە، هەر کەس و لایەنێک بە بێ ڕەزامەندیی وەرگێڕ چاپی بکاتەوە، تووشی لێپێچینەوەی قانونی دەبێتەوە.

لە بڵاوکراوەکانی

ناوەندی ڕۆژهەڵات بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە ژمارە (٥)

في الشعر الجاهلي

تأليف

طه حسين

أستاذ الآداب العربية بكلية الآداب بالجامعة المصرية

[الطبعة الأولى]

مطبعة دار الكتب المصرية بالقاهرة

١٣٤٤ هـ - ١٩٢٦ م

ناوەڕۆک

پێشباری وەرگێڕ -- ٦

پێشەکییەک -- ١٣

پێشکەشکردن --- ٣٠

کتێبی یەکەم: --- **٣١**

١- بەرایی -- ٣٢

٢- ڕێبازی توێژینەوە -- ٤٥

٣- ئاوێنەی ژیانی جاهیلی پێویستە لە قورئانەوە وەربگیرێ - ٥١

٤- شیعری جاهیلی و زمان --------------------------------- ٦٤

٥- شیعری و جاهیلی و زارەکان --------------------------- ٧٣

کتێبی دووەم

هۆکارەکانی داتاشینی شیعر: -------------------------------------- **٨٩**

١- داتاشین هەر تایبەت نەبووە بە عەرەب ------------------ ٩٠

٢- سیاسەت و داتاشینی شیعر ---------------------------- ٩٧

٣- دین و داتاشینی شیعر ---------------------------------- ١٢٨

٤- چیرۆک و داتاشینی شیعر ------------------------------ ١٥٩

٥- شعوبییەت و داتاشینی شیعر --------------------------- ١٨١

٦- گێڕەرەوەکان و داتاشینی شیعر -------------------------- ١٩٨

کتێبی سێیەم

شیعر و شاعیران: -- ٢٠٩
١- چیرۆک و مێژوو -- ٢١٠
٢- ئیمریئولقەیس/ عەبید/ عەلقەمە --------------------------- ٢٢٠
٣- عەمر بن قەمیئە/ موهەلهیل/ جەلیلە ------------------------ ٢٥٢
٤- عەمر بن کەلسوم/ حارس بن حلیززە -------------------- ٢٦٥
٥- تەرەفە بن عەبد/ موتەلەمیس ---------------------------- ٢٧٧

پێشباری وەرگێڕ

لە بەراییەوە پێویستە ئەوە بڵێم، من لەم دێڕانەدا نەهاتووم نووسەر و باسی دانراوەکانی بکەم، بەڵکو تەنیا سەرەداوی چۆنیەتی وەرگێڕانی ئەم کتێبە نازدارە باس دەکەم. هەرچی باسکردنی ناوەڕۆک و پرسە وروژێنەر و بەرهەمەکانی نووسەریشە، پێم وایە زۆر لەوە ڕونترە، لێرەوە بە بەرتەنگی چەند دێڕێکی بۆ تەرخان بکەم.

وێڕای ئەمەش، ئەوەی مایەی خۆشحاڵی و شانازیمە، دوای ئەوەی لە وەرگێڕان بوومەوە و سێ هاوڕێش ئەرکی پێداچوونەوە و هەڵەگرییان بۆ خواردم، کەچی هێشتا لەبەر مەزنیی کارەکەی دکتۆر تەها حوسێن(١٨٨٩-١٩٧٣)دا، دڵم ئاوی نەخواردەوە، بۆیە داوام لە مامۆستا ئەیوب عەلی کرد، کە خۆی شارەزای ئەدەبی عەرەبییە، نەخاسمە کلاسیکەکەی، دەقاودەقتریش نامەی ماستەرنامەکەی لەسەر خودی نووسەر بووە، بۆ ئەوەی دوو کارم بۆ بکا، هەم وەرگێڕانەکەم لەگەڵ دەقە ماکە عەرەبییەکە بەراورد بکا، هەم لەسەرێکی دیکەشەوە، لە ڕووی هزرە ڕەخنەگرییە یاخیبوونە پێشکەوتنخوازییەکەی

نووسەرەوە چەند لاپەڕەیەک وەک پێشەکی بنووسێ، بۆ خۆشبەختیی من و خوێنەرانیش، بەپیر بانگەوازەکەمەوە هات.

ئەم کتێبە لە مایسی ١٩٢٦ەوە چاپ و بڵاوکراتەوە، واتە نەوەد و حەوت ساڵ بەر لە ئێستا. ئەم کتێبە بەر لەچاپکردنی نووسەر بابەتەکانی وەک موحازەرەی بە خوێندکارەکانی زانکۆی قاهیرە داوەتەوە، لێ ئەوکات لەنێو چوارچێوەیەکی تەسکدا بووە، هەر خوێندکاران پێی ئاشنا بوون. کاتێکیش کردیە کتێب و لە ١٩٢٦دا بڵاوی دەکاتەوە، ئینجا ناوەڕۆکەکەی بۆ ڕای گشتیی ئاشکرا دەبێ، ئەوسا وەک ئەوەی لەپڕ ئاگرێکی گەورە کەوتبێتەوە و کێفەڕاتێک قەومابێ، خەڵک لێی بەئاگاهاتەوە. بەحوکمی باڵادەستبوونی بیری کەونار و نەریتخوازیش بەسەر زانکۆ و سیستەمی بەڕێوەبردن و ڕۆژنامەگەری و ململانێی حزبییەوە، لە ڕێی دنەدانی پیاوانی دینی و مەزهەبییەوە، تەوژمی شاڵاو لەسەر شاڵاو دژ بە نووسەر و کتێبەکەی کەوتنەگەڕ. ڕەوتی شاڵاوەکان نەک هەر بە ڕەخنەگرتنێکی بە بەڵگەوبەندەوە نەوەستان، بەڵکو هەم کتێبەکەی بابەت و نووسەرەکەشی وەک خاوەنەکەی گرتەوە. ئەوەبوو کتێبەکە لە بازاڕ کێشرایەوە و بۆ ماوەیەکی زۆریش تا کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم قەدەغە کرا، چەندان کتێب و وتار لەدژی ناوەڕۆکەکەی نووسران، گوایە پیرۆزیی مێژووی ئیسلامێتی و عەرەب و ئەدەبەکەی شێواندووە، پاشان خودی نووسەر وەک مامۆستای زانکۆ سزادرا و لە زانکۆی قاهیرە دەردەکرێ و لەوەش پتر

پەڕاوی دادگای لەسەر دەکرێتەوە. تۆمەتەکەی سەریشی هەر ئەوەبوو، کە دەنگێکی جیاواز و خوێندنەوەی جیاواز بوو بۆ کەلتور بەگشتی و شیعری جاهیلی بەتایبەت، دەنگێک لەگەڵ ڕەوتی کەونار ناگونجێ و بڕوای بە خۆڕادەستکردنی نابینایانە نییە بێ ئەوەی ئاوەز ببێتە سەنگی محەک، بەڵکو بە هزرێکی ڕۆشنگەرانەی ڕەخنەیی سەیری هەر دەقێکی بەردەمی دەکا، بە بەڵگەوبەندی بە بەپێز و سەنگینانە ڕاڤەی دەکا و لە بنجوبناوانی دەکۆڵێتەوە.

بەم جۆرە گۆڕەپانی ڕۆشنبیریی میسری و پاشان عەرەبی، لەبارەی نووسەر و پەیامەکەیەوە، دابەشبووە سەر سێ بەرەی یار و نەیار و بێلایەن. لێ ئەوەی بۆ من مایەی سەرنجە لەماوەی نزیکەی سەدەیەک، دوای ئەوەی ئەم کتێبە وەرگێڕدراوەتە سەر زۆرینەی زمانەکانی جیهان و مشتومڕێکی زۆری لەسەر کراوە و زۆریشی لەسەر نووسراوە، کەچی لە کایەی ڕۆشنبیریی کوردیدا، بێدەنگی و پەردەپۆشکردنی مقۆمقۆکەکە بالاکێش بووە. لەگەڵ ئەوەی ژمارەیەکی زۆری خوێندکاری کورد ئەو کات لە زانکۆی قاهیرە و تەنانەت ئەزهەریش خوێندوویانە و ئاگاداری ئەو کێشمەکێشە بوون، کە لەسەر کتێبەکە هەبوو. هەرچەندە لەم دوو دەیەی دواییدا هەندێک لە کتێبەکانی نووسەر بە کتێبە بەناوبانگەکەی فیتنەی گەورە (الفتنة الكبرى)شەوە لە لایەن مامۆستا مەلا عەبدوللەتیف بامۆکیی ڕەحمەتییەوە وەرگێڕدراون، هەروەها ڕۆمانە

یادەوەرییەکەی ڕۆژگار(الایام)یش لە لایەن کاک شـــیروان هەڵەبجەییەوە کراوەتە کوردی، وەک ئـاگـاداریشــم، پیری چیرۆکنووس و وەرگێڕان مامۆســتا جەلیل کاکەوەیس ڕۆمانە نازدارەکەی (دعاء الکروان)ی وەرگێڕاوە، بەداخەوە هێشتا چاپ نەکراوە. کاتێ من دەستم بە وەرگێڕانی ئەم کتێبە کرد، مامۆستا جەلیلیش خەریکی وەرگێڕانی ڕۆمانەکە بوو. بەدەر لەوە توخنی ئەو کتێبە هەراخوڵقێنە نەکەوتوون.

پێم وایە ئەو ڕێبازەی نووســەر بۆ نووســینی ئەم کتێبە گرتوویەتیە بەر، هەروەک خۆی لە پێشەکییەکەیدا باسی دەکا، پێداویستییەکی گرنگی هەر لێکۆڵینەوە و نووسینێکی بابەتییانەیە بە دروستی، بۆیە نووسەر و بەدوای ئەویشدا خوێنەر نابێ لە دەربڕینی هیچ بۆچوونێکی ئەرگومێنتدار بترســێ، شــیمانەی گومانداریەکەی دیکارتیش دەراوێکی زۆر گونجاوە بۆ ئەوەی بە عەقڵ حوکم لەسەر هەر دەقێک بدرێ، کە پێشتر بە شتێکی سەلمێنراوی حاشاهەڵنەگری پەردەپۆشکراو بە بەرگی پیرۆزێتی پێمان فرۆشراوە.

هەقیشە ئەوە بڵێم وەرگێڕانی ئەم کتێبە شتێکی ئاسان نەبوو، ئـاخر شــێوازەکەی تەها حوســێن لە ڕەوانبێژی و ڕیتمی نووسیندا ناوازەیە. لەپاڵ ئەمەشدا بۆ پەیبردن بە پەیامەکەی و بە دروســتی هێنانەوەی پێویســتم بەوە بوو تا بکرێ زیاتر لە نووسینەکانی نووسەر ئاشنا بم، لەپاڵیشدا لەو سەرباس و لاباســانەی لە دوتوویێ کتێبەکەیدا باســی کردووە، واتە بۆ

وەرگێڕ هەر خوێندنەوەی کتێبەکە بەس نەبوو، بەڵکو خوێندنەوە و گوێگرتن لە بەرنامەی زۆر، کە لەبارەی ئەم کتێبەوە نووسراون و بڵاوکراونەتەوە، چونکە دەکرێ بڵێم ئەم کتێبە لەو کتێبانەیە کە زیاتری لەبارەوە خوێنرابێتەوە و نەوەک دەقەکە خۆی بینرابێ، بەتایبەتی لای ڕۆشنبیرانی کورد.

هەروەک یەکێک لە ڕەخنەگرە ئەدەبییەکانی عەرەبیش باسی کردووە، شێوازی تەها حوسێن شێوازێکی وەسفی بریقەدار نییە، بەڵکو شێوازێکی ڕەوانبێژی وشە و دەستەواژەکانە بە پشتبەستن بە کێش و موزیکی واژەکان خۆیان، لەبەر ئەوەی خۆی نابینا بووە، هەر زانست و زانیارییەکی وەرگرتووە لە ڕێی بیستنەوە وەریگرتووە، پێچەوانەی نووسەرانی دیکە، هەر بۆ نموونە پێچەوانەی عەباس مەحمود عەقادی (١٨٨٩-١٩٦٤) هاوچەرخی خۆی کە کابرایەکی بینا بووە، لە دارشتنی نووسینەکەیدا زیاتر بینینی وشەکان و ڕەوانبێژیی وەسف بەسەریدا زاڵ بووە.

ڕەنگبێ لایەنی نەیاری ئەم کتێبە و نوسەرەکەی ئەوە بڵێن، کەوا نووسەر هەر دوای ساڵێک پەشیمان بووەتەوە، کاتێکیش کتێبەکەی چاپکردۆتەوە نەوەک هەر ناونیشانەکەی گۆڕیوە و کردوویەتیە (لە ئەدەبی جاهیلییەوە- في الادب الجاهلي -١٩٢٧) بەڵکو ناوەڕۆکەکەشی دەستکاری کردووە ئەو برگە و لاپەڕانەی پتر لە لایەن ڕەخنەگران بە دنەی لێکدانەوەی دینی لاداون و سڕیونەتەوە، لە بەرانبەر ئەو ڕایەدا، دەبێ ئەوە بگوترێ، تەها

حوسـێن هەرگیز لە بیروباوەڕی خۆی، بەتایبەتیش لەم کتێبەی پەشـیمان نەبووەتەوە، چونکە لە دانیشـتنێک لەگەڵ کۆمەڵێک نووسـەری ناوداری میسری، کە لە نێویاندا نەجیب مەحفوزیش ئامادەبووە و پرسـیاریشـی لێکردووە، جەختی لەسـەر پاشـگەزنەبوونەوەی خۆی کردووە. نووسـەرێکیش دەڵێ، تەها حوسـێن پەیامەکەی خۆی گەیاند، ئیدی دوای خۆی ئاوڕی نەداوەتەوە و پەشـیمـان نەبۆتەوە، بەڵکو ڕووی کردووەتە بابەتگەلی دیکە و کارەکەی خۆی کردووە.

هیـوادارم خـوێنەری کـورد ئەم وەرگـێـڕانەم کە زنـجـیرە وەرگێڕانەکانی دیکەم جیاوازە، بە هزرێکی کراوەوە لێوەربگرێ، و ڕەخنە و گومان بکاتە سـەنگی محەک لە پێوەری حوکمدان بەسەر دەق و بیروبۆچوونی باوی گوتراودا.

ئەوەی ماوەتەوە، ئەوەیە بڵێم، هەروەک لەوەگێڕانەکانی دیکەمدا کۆمەڵێک هاوڕێی دڵسـۆز هاوکارییان کردووم و بە خەم و پەرۆش و سـەلیقەوە شـەونخونییان لەگەڵ کێشـاوم و بە وەرگێڕانەکەمدا چوونەتەوە و هەڵەی تایپ و ڕێنووس و هەندێ لە دەسـتەواژەکانیان بۆ ڕاسـتکردوومەتەوە. لەیەک کاتدا دەستنووسی یەکەمی وەرگێڕانەکەم بۆ کاک ڕیاز کاکە مەحمود و لوقمان شـلانی نارد، ئەوانیش بەوپەڕی مشـوورخۆرییەوە بە کۆمەڵێ تێبینی و سەرنجی ڕاستکەرەوە بۆیان ناردمەوە، پاشان ڕێباز مستەفاش بە سـەلیقە وەرگێڕییەکەی خۆی جارێکی دیکە پێیداچووتەوە.

لەدوای ئەوانیش هەروەک لەسەرەتاوە ئاماژەم پێدا، مامۆستا ئەیوب عەلی بە شارەزایی خۆی لە زمانی ئەدەبی عەرەبی و کتێبەکانی تەها حوسێن لەگەڵ عەرەبییەکەدا بەراوردی کردووە و سەرنج و تێبینی بەپێزی بۆ نووسیم، لە هەندێ شوێنیش هەڵە و کورتهێنییەکەی ڕاستکردووەتەوە و پێشنیازی چەند پەراوێزیشی بۆ کردم، سەرباری ئەمەش لە دوو سێ لاپەڕەدا کورتە پێشەکییەکی سەنگینی بۆ نووسی. بۆیە ئەم وەرگێڕانەشم بەرهەمی بەکۆمەڵی هەموو ئەو دۆست و هاوڕێ سەنگینانەیە.

لە هەندێ چەمکی ئەدەبیشدا پرسم بە حەیدەری برام کردووە، بەتایبەتی لە ڕووی ڕستەسازی و زمانەوانیی دەقی وەرگێردراو. هەڵبەت پێزانینی زۆرم بۆ فەرهاد جەمیلی پشتوپەنای وەرگێڕانەکانم، سوپاس و پێزانینیشم بۆ هاوژینی خۆشەویستم کنێر جەمیل، کە بێ یارمەتیی ئەو، دەرفەتی وەرگێڕانم نەدەبوو.

لە کۆتاییشدا هەر خوێنەر دەبێتە سەنگی لە محەکدانی وەرگێڕانەکەم.

ش.ح.خ

لاهای-هۆڵەندا

٢٠٢٣-٠٤-١٩

پێشەکی

تەها حوسێن (١٨٨٩-١٩٧٣) و شۆڕشی عەقڵی و هزر لە نووسینی کتێبەکەی (لەبارەی شیعری جاهیلییەوە)

نووسینی: ئەیوب عەلی،
هەڵگری بڕوانامەی ماستەر لە هزری تەها حوسێن بەناوی (مەیلی ڕۆشنگەری لە نووسینەکانی تەها حوسێندا)

هەر لەگەڵ دەرچوونی کتێبی (لەبارەی شیعری جاهیلییەوە) لە ١٩٢٦دا کاردانەوەی جیا جیای نەوەک هەر لە کایەی ڕۆشنبیری و کلتووری میسری لێکەوتەوە بەڵکو هی عەرەبیش، بە جۆرێک ڕەخنەگران بە کتێبی سەربەگۆبەند و هەرایان لە قەڵەم دا، ئەمەش لەبەر ئەوە بوو هەرایەکی گەورەی نایەوە، ئاخر کتێبەکە ئاودێر بوو بە هزر و بیرۆکەی بوێرانەی دژەباو، هەڵگەڕانەوە بوو لەو داب و نەریتە ئەدەبییانەی ئەوکات، کە کۆمەڵگەی

میسری لەسەر ڕاهاتبوو. کتێبەکە خۆی ڕێبازێکە بۆ مێژووی زمان و ئەدەب و ڕێچکەکانی ڕەخنەگرتن لە دەقەکان و ڕاستکردنەوەی ماخۆیەتی ڕاستەقینەیان، بەمە دەرگای بۆ ڕوانین و تێڕامان لە میراتە ئەدەبییە جێماوەکە خستەسەر پشت، بۆ ئەوەی بە ڕێبازیکی نوێ لەو میراتە ئەدەبییە نووسراو و نەنووسراوە بکۆڵرێتەوە و هەڵبسەنگێنرێتەوە.

کتێبەکە گۆبەندێکی وەهای نایەوە کە هیچ کتێبێکی دیکەی بەر لەو نەینابێتەوە. ئاخر لە سەدەی ڕابردوودا هیچ کتێبێک نابینرێ بەم چەشنە بووبێتە جێسەرنجی ڕەخنەگر و توێژەر و لێکۆڵەرەوە و ئەکادیمییەکان بە جیاوازی ڕێباز و هزر و بیروبۆچوونیان.

هەر ئەوەندە بوو کتێبەکە لە کۆتایی مارتی ١٩٢٦دا کەوتە کتێبخانەکان، ئیدی کاردانەوەی توندی بەرپا کرد، سەرەتا ڕۆژنامەکان دەستیانپێکرد، پاشان کتێب و بەدوای ئەویشدا دادگا هاتە مەیدان، هەموو هەمانەش هاوزەمان بوون لەگەڵ کۆمەڵێ سکاڵا و نارەزایەتی تا گەیاندییانە ڕاددەی خۆپیشاندان و تۆمەتبارکردنی تەها حوسێن بە کفر و زەندەقایەتی و دەرچوون لە دین، هەروەها هەر بەهۆی ئەمەشەوە لە زانکۆ دەرکرا و ڕادەستی دادگاش کرا.

توێژەر و ڕەخنەگر و لێکۆڵەرەوەکـان لەبـارەی کتێبەکە و نووســەرەکەی بەدرێژایی ســەدەیەکی ڕەبەق بەســەر ســێ هەڵوێستدا دابەش بوون:

١- **هەڵوێســتی کۆنەپارێزان:** ئەوان کتێبەکان وەها بینی کە تانەدانە لە ئیسلام، هەر بۆیە تەها حوسێنیان بە کفر و دژایەتی ئیســلام و دەســتتێکەڵکردن لەگەڵ ڕۆژهەڵاتناســان لە دژی موســڵمانان تاوانبار کرد. ئەوەبوو شــێخ و مەلاکانی ئەزهەر دابەزینە ســەر نووســەر و کەوتنە ژماردنی خەتا و هەڵەکانی، ئەمەشیان بە وتارگەلێک و شێوازێک کرد، کە لایەنی ناوزڕاندن و شــکاندن و ســووکایەتیکردن بە کەســایەتی نووســەر و دەستپاکیی زانستییەکەی بەسەردا زاڵ بوو. ئەوانەی ئاڵای ئەم شــەڕەیان لە دژی تەها حوســێن و کتێبەکەی هەڵکرد، هەریەک لەمانەی خوارەوە بوون: موســتەفا سادق ئەلرافعی (مصــطفی صــادق الرافعي) بە کتێبێک بەناوی (لەژێر بەیداخی قورئان - تحت راية القران)دا، محەمەد ئەلخزر حوســێن (محمد الخضــر حســین) کتێبێکی بەناوی (هەڵوەشــاندنەوەی کتێبی لەبارەی شــیعری جاهیلیەوە - في نقض كتاب في الشــعر الجاهلي)، محەمەد فەریـد وەجـدی لە کتێبەکەی خۆی (ڕەخنە لە کتێبی لەبارەی شــیعری جاهیلییەوە - نقد كتاب الشــعر الجاهلی)، محەمەد لوتفی جومعەش لە کتێبی (ئەســتێرەی درەوشــاوەی چاودێر لە شیعری جاهیلی - الشهاب الراصد في الشعر الجاهلي) و محەمەد ئەحمەد غەمراویش لە کتێبی (ڕەخنەی شــیکەرەوانە

لە کتێبی لەبارەی شیعری جاهیلییەوە - النقد التحليلي لكتاب في الشعر الجاهلي) نووسی.

٢- **هەڵوێستی لایەنگران**: ئەوکەسانە بوون کە سەرسامی و کارانگازیی خۆیان بە کتێبەکەی تەها حوسێن دەربڕی بەوەی بە کتێبێکی ناوازە و ڕەخنەیەکی ڕۆشنگەرانەیان دانا کە ئاڵای نوێگەریتی لە هزری عەرەبییدا نوێدا بەرز و شەکاندەوە، چونکە داوای گۆڕینی ڕێبازە باوە کۆنەکەیان دەکرد، ئاخر تەها حوسێن لای ئەوانە بە ماخۆی هزرێکی ڕۆشن و گەشاوەی ڕۆشنگەر دادەنرا، ئەو ڕۆشنگەرەی ئاوەز و هزر ڕۆشن دەکاتەوە و میراتی ئەدەبی بەجێماوەی عەرەبی بە هزرێکی نوێ و ڕێبازیکی عیلمی زانستی سەنگین و یەکلاکەرەوە دەکۆڵێتەوە.

ئەو کەسانەی بە تەها حوسێن و هزرە شۆڕشگێڕییە نوێگەرێتییەکەی کارانگاز بوون، هەریەک لە دکتۆر جابر عصفور بوو، بە زۆرێک لە وتار و لێکۆڵینەوە لەسەر تەها حوسێن و کتێبەکانی بەتایبەتیش کتێبەکەی (ئاوێنە هاوپێچەکان، لێکۆڵینە لە ڕەخنەگرتن لە تەها حوسێن) هاتە دەنگ، بەسمە حجام بن عوسمان لە کتێبەکەی بەناوی (شیعری جاهیلی لەنێوان تەها حوسێن و مارگلیۆس)، ئیبراهیم عەبدولرەحمان لە کتێبەکەی (شیعری جاهیلی، پرسگەلە هونەری و بابەتییەکان). حەسەن ئەحمەد جغام لە کتێبەکەی (تەها حوسێن: دۆزەکان و هەڵوێستەکان)، دکتۆر عەبدولمونعیم تلیمە لە کتێبەکەی (لەبارەی شیعری جاهیلییەوە: کتێب و دۆز)، سامح کورەییم

کە لە کتێبەکانی (شەرە ئەدەبی و هزرییەکانی تەها حوسێن) و ((تەها حوسێن : هزرێکی نوێکەرەوە) و (چی تەها حوسێن دا ماوە).

٣- **هەڵوێستی بی لایەنەکان**: ئەو کەسانەی هەوڵیان داوە لە خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەیان بۆ کتێبەکە بێلایەن و میانڕەو بن. ئەو کەسانەش پرس و بابەتی بەردەستیان بەشێوەیەکی بابەتییانە تاوتوێکرد و لایەنە ئەرێنییەکانیان دەرخست، هەروەها هەندێ لە هەڵەکانی نووسەریشیان خستە پێشچاو. لەنێو ئەو جۆرە نووسەرانەشدا هەریەک لە حوسێن فوئاد بوستانی لە کتێبەکەی بەناوی (شیعری جاهیلی)، دکتۆر مستەفا ئەلجۆزۆ لە کتێبەکەی (خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ پرسی گومان لە ئەدەبی جاهیلی) و دکتۆر عەبدولڕەحمان بەدەوی لە پێشەکی کتێبەکەی بەناوی (لێکۆلینەوەی ڕۆژهەڵاتناسان لەبارەی ڕاستی و دروستی شیعری جاهیلی)، دکتۆر ناسرەدین ئەلئەسەد لە کتێبەکەی (سەرچاوەکانی شیعری جاهیلی و بەها مێژووییەکەیان)، توهامی ئەلهانی لە کتێبەکەی (تەها حوسێن و شیعری جاهیلی لەنێوان هەوێنگەلی ڕۆژهەڵاتناسان و سایەی عەرەب)، دکتۆر زیاد ئەحمەد سەلامە لە کتێبەکەی (لەگەڵ تەها حوسێن لە بارەی شیعری جاهیلییەوە).

ئەمەو زۆر کتێبی دیکە کە بە دەیان کتێبن و ژمارەی وتارەکانیش بەسەدانن، لێرەدا جێگەی باسکردنی وردودرشتی هەموویان نابێتەوە. کاردانەوەی ئەم هەموو کتێب و وتارانە

خۆی ئەگەر شـــتێک بگەیەنێ، ئەوا واتای مەزنیی کتێبەکە و ناوەڕۆکەکەی لە هزری شـــۆڕشـــگێڕیی داهێنەرانە دەگەیەنێ، هەروەهـا واتـای داننـان بە بە گرنگی کتێبەکە و کـاریگەرییە مەزنەکەی و مەودای باندۆرەکەی لەســـەر گۆڕەپانی پرس و دۆزە ئەدەبی و هزرییەکان دەگەیەنێ.

کتێبی (لەبـارەی شـــیعری جـاهیلییەوە) دەربڕی هەموو بیروبۆچوون و تێڕوانینی تەها حوسـێنە بۆ شـیعری جاهیلی و تێیدا شـیمانەی داتاشـینی شـیعری جاهیلی تێدایە کە باسـی کردووە و وردەکارییەکەشـــی بە ئامراز و لێکەوتە و ئەنجامە جێبەجێکارییەکانی خســـتووەتەڕوو، بە تێروتەســـەلی چووەتە بنجوبناوانی پرسەکە.

تەها حوســـێن کات و ڕۆژگاری خۆی بۆ بڵاوکردنەوەی هزری ڕۆشـنگەری و سـەرخسـتنی تەرخان کردبوو، ئاخر ڕۆشـنگەری لە هزری ئەودا لەسـەر فرە بنەما و دینگەیی وەسـتاوەتەوە. ئەو دەســـتپێکی پڕۆژە ڕۆشـــنگەرییەکەی بە خۆداماڵین لە مەیل و ئارەزووی دینی و نەتەوەیی دەستپێکردووە، جۆرە خۆداماڵینێک کە بەبێ ئەوە توێژینەوەی زانستی بەر ناگرێ.

ئەو تێزە مەنهەجییەی لە ســـەرەتاکانی ســـەدەی بیســـتەمدا پێشـــنیـازی کرد، هەر گواســـتنەوەیەکی کوێرانەی هزری ئەورووپییـانە نەبوو، بەڵکو بەرەنجـامی تێخوێنـدنەوەیەکی لەســـەرخۆ و لێکۆڵینەوەیەکی ســـەنگین بوو بۆ میراتی کەوناری

هەواڵنامەی کتێب

عەرەبی، هەڵبەتە تێیدا ڕۆشنگەری بەرجەستە دەبێ، کە هەڵوەدای بانگەوازێکی هۆشمەندانە و سەقامگیربونی عەقڵ و پێداگیرییە لەسەر داهێنانی خودی عەقڵ، هەورەوها بانگەوازیشە بۆ بەدەستهێنانی توێژینەوەی زانسی بە خۆداماڵین لە هەر مەیل و ئارەزوویەکی دینی و نەتەوەیی، هەر بۆیەشە ئەو بەوپەڕی توندییەوە بەگژ ئەو مەیل و ئارەزووە لەڕێلادەرانەدا چووەوە. تۆوی هزری ڕۆشنگەریی ئەو لە ژینگەیەکی لەباردا چەکەرەی کرد، واتە ژینگەی پەروەردە و فێرکردن، هزرەکەشی لەسەر بنەمای ئاوەزمەندی و ئازایی و مەیلی مرۆڤدۆستی و دادپەروەریی و یەکسانی و ڕوانینە دوارۆژ و دەرفەتی وەک یەکی لە فێربوون و بێبەرامبەری و بنەماکانی دیکە ڕۆنا.

دیارە هزری ئاوەزمەندیی ڕۆشنگەریی تەها حوسێن لەسەر بنەمای عەقلانی ڕۆشنگەری ڕۆنراوە، واتە بەناوبژیگرتنی عەقڵ بەشێوەیەک بیکاتە بناغە بۆ ئەوەی شتەکان لە سەنگی محەک بدا، ئەو بیروبۆچونانەی لە سەرەتای پێگەیشتنی هزریی ئەودا لەسەر بنەمای زانست و زانیاری و عەقڵی ڕەتکەرەوە بە هەموو دیاردەیەکی جەهل و نەفامی و پاشکەوتن و خورافە و جادووبازیی ڕۆنرابوو، ئاخر ئەو زۆر دژی خورافە و جادوبازیی و بیرکردنەوەی ناعەقڵانی بوو. ئەو بڕوای بە زانست بوو چونکە ڕێگەی عەقڵە، ئەو عەقڵەی دەکرێ بەهۆیەوە ماخۆکەی بوێرانە بیربکاتەوە، هەر بەو شێوە ڕەونە قدارەش دەگوترێ ڕۆشنگەر، ڕۆشنگەری بەوپەڕی واتا و ئاماژەکانی خۆی، ئەو

ڕۆشـــنگەرییەی وای لێکرد هەڵســـەنگاندنێک بکا و بەشـــتەکاندا بچێتەوە بەوەی ببێتە مایەی پێشکەوتنی نەتەوە و گەشەکردنی.

بەڵێ، تەهــا حوســـێن بیرمەنـدێکی عەقڵانی بوو، عەقڵی بە باشـــترین دەســـەڵات دانابوو بۆ ئەوەی بۆی بگەڕێتەوە، بە ســـەروەری عەقڵ بڕوادار بوو، پێیوابوو عەقڵ پێویســـتییەکە بۆ پەخشـــبوونی ســـەروەری لە ســـەردەمێک کە پێی وابوو هیچ ڕێگەیەک نەمــاوە بۆئەوەی لێوە دەربچین و لەگەڵ ژیــانی راســـتەقینەدا تەریب بڕۆین مەگەر بەعەقڵ نەبێ، هەر بۆیەشـــە پێگەی عەقڵی لە ڕەوتی مێژووی هزر لێکدابووەوە، یەکێک لە توێژەرەکان وایدەبینێ کە ڕوانینی تەها حوســـێن بۆ عەقڵ وای لێکردووە ئەو بڕوا و ئیمانە بەهێز و پتەوەی بۆ پەیدا ببێ. هەر ئەوە پاڵنەری بووە تا هەموو شـتێک کە بە عەقڵەوە پەیوەســـتە لەخۆی بگرێ و باوەشـــی بۆ بکاتەوە، ئەوســـا ســـەرچاوی ئەو ڕەوانینە عەقڵمەنـدییەش هەرچییەک بێ، چ بەرەنجـامی ڕۆژهەڵاتناســـی بێ یـاخود لەبەرڕەوتی هزری چەرخی ڕۆشـــنگەرییەوە بێ. ئەمەش لە هەوڵی بەکردارکردنی خۆیەوە ڕەنگی دایەوە و بەرجەســتە بوو. بەرجەســتەبوونێکی خودی و هزری، بەرجەستەبوونێکی لەنێوان ئازادی عەقڵ و دەستکەوتی جێبەجێکردنەکەی بەوەی جێگەی ســیســتمە زانیارییە باوەکە بە شـــتێکی دیکە بگرێتەوە کە کاکڵەکەی هزری خۆی و ئەوانەی لەگەڵیدا کەوتنە مقۆمقۆ و مشتومڕ دۆزیەوە، ئەوانەی لە مەیل و ئارەزووەکانی هاوشـــان و پشـــکدار بوون، بەتایبەتیش ئەحمەد

لوتفی سەید، ئینجا ئەو لە بۆتەی ڕەوایەتی خۆی ئەوانی گرتنەوەخۆ. ئەوەی ناسراویشە ئەوەیە، تەها حوسێن بەو وێناکردنەی کە کەسێکی عەقڵانی بووە، ویستوویەتی تویژینەوە و لێکۆڵینەوەکە ڕزگار بکا و عەقڵیش لە مەیلی سۆزداری و هزرە بەسەرچووە کۆنەکان و دابونەریتە پەڕپوتە لەیەکترازاوەکانی ڕابردوو ڕزگار بکا، ئەوانەی بووبوونە بەربەربەست لەبەردەم عەقڵێکی پڕشنگداری ڕاستەقینە.

پرسی عەقڵ لای تەها حوسێن چەقی بازنەی کردەی بەرهەمهێنانی چەمکەکان و پەیڕەوکردنیەتی لە پڕۆژە ڕۆشنگەرییەکەی، ئەو هەر بەتەنیا وابەستە نەبوو بە چەند تێزیکی ئەکادیمی یان هەر سەرنجدەرێکی ڕۆشنبیری و ئەدەبی ڕاگوزەر لە کۆمەڵگای ڕۆژئاوایی، بەڵکو ئەو کاکڵە ناوازە و جەوهەری ئاوەزمەندیتی ڕۆژئاوایی لە بەرجەستەبوونی فەلسەفەی دیکارتی وەرگرتووە، کە خۆی لە کۆمەڵگە ڕۆژئاواییەکان خەسڵەتێکی کۆمەڵایەتی وەرگرتبوو، لەکاتێکدا لە کۆمەڵگەی عەرەبیدا هەر لە خولیا و ئارەزوویەکی ڕۆشنگەریی دەستەبژێری باڵای تێنەپەڕاندبوو، هەر هیچ نەبێ لە سەردەمی تەها حوسێندا. کەواتە پڕۆژەکەی تەها حوسێن هەر بەتەنیا پڕۆژەیەکی سەرەتایی نوێکردنەوە نەبوو، بەڵکو بەشێوەکی گشتی پڕۆژەی نۆژەنکردنەوەی عەقڵی عەرەبی بوو. بەهای تەها حوسێنیش لە توانای زێدەباری بۆ بیرکردنەوە و بەدادوەریکردنی عەقڵەوە دەهات بەوەی هەڵگری مەشخەڵێکی

ڕۆشنگەری ڕاستەقینەیە، هەروەها ئەو توانا ناوازەییەی لە کنەوپشکنینی شتەکان و چارەسەرکردنیان بە شێوازێکی زانستییانە.

تەها حوسێن بانگەوازی ڕاچەنین و ڕۆشنگەری دەکرد ئەوانەی لەسەر بنەمای عەقڵ و ژیربێژییەوە ڕۆنرابوون، بەجۆرێک بانگەوازە ڕۆشنگەرییەکەی لە دەراوی ڕۆشنبیرییە بەرفرە و عەقڵە تیژبینییەکەی و هزرە هۆشیارە نایابەیەکەوە سەرچاوی گرتبوو، ئەوسا ئەمەشیان چ لە ڕەخنەی ئەدەبی دەرکەوتبا یاخود لە لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی یان لە توێژینەوەی فەلسەفی یاخود لە مێژووی شیعر و ئەدەب و یان لە ژیاننامە یاخود لە چیرۆک و ڕۆمان یان لە کاروباری ڕۆژانەی مەیدانی بە سیفەتی ئەوەی وەزیر خوێندن و مامۆستای زانکۆ یاخود دامەزرێنەری گۆڤاری هزری ڕاچەنیوی ڕۆشنگەری، بەتایبەتیش گۆڤاری ئەلکاتبی میسری کە لەدوای جەنگیی دووەمی جیهانیدا و لە ١٩٤٥دا و بۆ ماوە سێ ساڵ بە سپۆنسەری بنەماڵەیەکی دەوڵەمەندی جوو دەریدەکرد.

تەها حوسێن خوازیار بوو عەقڵی عەرەبی ڕۆشنبکاتەوە و لە شتە باوە چەسپیوەکانی ڕابردوو دەربازی بکا، هەر بۆیە لە پیاوە هەرە لەپێشەکانی عەرەبی لە ڕووی هزرو عەقڵەوە دانرا، ئەمەش لە ڕەوت و ڕێبازە هزرییە ڕۆشنگەرییەکەی پێشکەوتنخوازییەکەیەوە دیاربوو، ئەو دەیەویست ڕێسایەکی دیکەی نوێ لەبارەی ئەدەب و شیعری عەرەبییەوە دابهێنێ،

ڕێبـاز نوێ بهێنێته کـایه، ڕێبـازێـک و ڕەوتێکی جیـاواز بۆ هەڵســـەنگاندنی میراتی کەوناری عەرەبی، بەجۆرێک هەندی لە شـــته چەســـپیوە کۆنباوەکان، بەتایبەتیش شـــیعری جاهیلی بهەژێنی و پێگە جێگیرە باوەکەیان لەق بکا، ئەمەشـی لە ڕێبازی گومـانداری دیکـارتـدا دۆزییەوە، هەر بۆیە لەو دەروەدا ئەو بە یەکەم پیاوی ڕۆشـنگەری سـەردەمی هاوچەرخ دانرا، ئاخر ئەو ویسـتی عەقڵی عەرەبی لە کۆتوبەندە نەریتییە بەسـەرچووەکان و نەرتیە دێرینەکان و دابە ناجۆر و هزرە شاشەکان ڕزگار بکا، ئەوانەی عەقلی عەرەبی بۆ ماوەیەکی درێژ داگیرکردبوو بەوەی هەر هەمان بەندوباوی جارانیان دەگوتەوە و خۆیان بە یەقینێکی ڕەها دادەنا. هەرچی تەها حوســـێنیش بوو بۆ ڕزگاربوون لەم دۆخە و کرانەوە و ڕزگـاربوون لەو کۆتوبەنـدە کەڵەکەبووانە خۆی لەبەردەم ڕێبازی گومانداریی دیکارتدا بینی. نموونەشـــی هەر قســـەی خۆی بوو: "دەمەوێ لە ئەدەبدا لەســـەر هەمان ڕێبازی فەلســـەفەی (دیکارت) بڕۆم، ئەو ڕێبازەی لەســـەرەتای ئەم چەرخە و بۆ لێکۆڵینەوە لە ڕاستیی شتەکاندا دایهێنا. هەموو خەڵکیش ئەوە دەزانێ، کە ڕێســـای بنەمای ئەم ئاراســـتەیە ئەوەیە؛ نووســـەر خۆی لە هەموو شـــتێک، کە پێشـــتر دەیزانی دابڕنێ و ڕووت بکاتەوە. ئینجا بە زەینێکی بەتاڵ لەوەی پێشـتر لەبارەی باســـکراوە، بە تەواوی واتـای بەتـاڵی ڕووی تێبکا. هەموو خەڵکیش ئەوە دەزانێ، ئەم ڕێبازە، پێشـــتر هەواداارانی کۆنەخواز لە دین و فەلسەفە هەر لەو ڕۆژەی سەریهەڵداوە لێی سەخڵەت و تووڕەن، هەرچەندە بە پیتترین ڕێباز و مەحکەمترین

و باشترین کاریشە، ئاخر هەر ئەویش بوو زانست و فەلسەفەی تەواو نوێکردەوە، هەر ئەو ڕەوتە بوو ڕێبازی ئەدیبەکانی لە ئەدەبەکەیان و هونەرمەندانی لە هونەرەکەیان گۆڕی، هەر خۆیشی خاسیەتی ناسینەوەی ئەم چەرخە نوێیەیە."[1]

ئیدی لێرەوە لەخۆگرتنی ئەو ڕێبازەی دیکارت ڕادەگەیەنێ بەوەی خۆی لە هەموو نەریتی بۆماوەیی لە دین و نەتەوایەتی و ئاروزەوەکانی دابماڵێ و بە مێشکێکی پاک و سافەوە بەدوای لێکۆڵینەوەکەی خۆیدا بڕوا. ئەو ئەوەشی ڕاگەیاند کە بۆ لێکۆڵینەوە لە ئەدەب و مێژوودا ئەو ڕێبازە گوماندارییەی دیکارت پەیڕەو دەکا، کە بەهۆیەوە دەگاتە ئەو ڕاستییانەی لە یەقینەوە نزیکن... لە هەمان کاتیشدا ئەوەشی ڕوونکردەوە کە ئەو ڕێبازە لە ڕێبازی گومانی ڕەها جیاوازە ئەوەی بەرەو لەقکردنی بڕوابوون بە میراتی بەجێماوە دەگەیەنێ و ماخۆکەشی بە هیچ ئەنجامێکی شایستە ناگەیەنێ، ئەو لە ڕێبازی ئەو ڕۆژهەڵاتناسە خواروخێچە دەمارگیرانەش دوورکەوتۆتەوە کە هیچ سوودیان نییە، هەر بۆیە تەها حوسێن گوتوویەتی: "خۆ ئەگەر ئێستا لە میسردا کەسانێک هەبن پشتیوانیی کۆنەخوازی بن، ئەوانی دیکەش پشتیوانیی نوێخوازی بن، ئەوا ئەوە دەگەیەنێ، کە عەقڵیەتی خەڵکەکە شەقڵی ڕۆژئاوایی وەرگرتووە و ئەوانی دیکەش ئەو بەختەیان نەبووە، یان سەرنەکەوتوون ئەو بەختە وەربگرن مەگەر بە ڕاددەیەکی

---

[1] في الشعر الجاهلي، ل ١١-١٢

کەم نەبێ. بڵاوبوونەوەی زانستی ڕۆژئاوایی لە میسر و بە بڵاوبوونەوەی ڕۆژ لە دوای ڕۆژدا، کردوکۆشی تاک و بەکۆمەڵیش بە ئاراستەی بڵاوکردنەوەی زانستی ڕۆژئاوایی، هەموو ئەمە وامان لێدەکا بەیانی، یان دووبەیانی عەقڵمان ببێتە عەقڵێکی ڕۆژئاوایی، بەوەی لەژێر کاریگەریی ڕێبازی "دیکارت"دا ئەدەب و ویژەی عەرەب بخوێنین، هەروەک چۆن ڕۆژئاواییەکان ئەدەب و ویژەی یۆنان و ڕۆمانیان خوێند و لێیانکۆڵیەوە."[٢] ئەو دوارۆژیش "بۆ ڕێبازی دیکارت نەوەک ڕێبازی کۆنەکان" دەبینێ."[٣]

کاتێک تەها حوسێن لە توێژینەوەکەیدا قووڵ بووەوە بینی ئەوەی نووسراوە لەگەڵ ڕوانینی عەقڵانی یەکناگرێتەوە، هەر بۆیە هەڵوێستی لە ئاست هەندێ لە کۆنەکان پەیوەست بوو بەوەی گیانێکی هاوچەرخانە بەبەر ئەدەبی عەرەبیدا بکاتەوە، ئەو ئاراستەیەشی ڕوون و ئاشکرا لە کتێبەکەی (لەبارەی شیعری جاهیلییەوە) دیارە، ئاخر ئەو وەهای دەبینێ کە پرسیارەکان کلیلی زانست و زانیاریین، هەر دەبێ عەقڵیش هەموو شتێک لێکبداتەوە، هەموو شتێکیش کە دێتە پێشی لێی بپرسێتەوە؛ هەروەها عەقڵی ڕەخنەگر ناوێکی دیکەی عەقڵی ئازادە، هەروەک چۆن ئاوەزمەندیتی مەیلێکی پێویستیی

---

[٢] هەمان سەرچاوە ل ٤٥

[٣] هەمان سەرجاوە ل٤٦

ئـازادییە، شـــوێنە و پێگەیـان هەروەک چۆن کـارلێکردن و کاریگەری بەسەریەکەوە ئاڵوگۆڕ دەکەن.

بنەماکانی ڕۆشنگەری عەقڵانی و دیاردەکانی لای تەها حوسێن لە ڕێی پرۆژە ڕۆشنگەرییە ڕۆشنبیرییە پێشکەوتنخوازییەکەی دەرکەوت و بەشـــێوەکی کراوە دەســـتی پێکرد کە داخران و چەقبەســـتنی بۆ نەبوو، بەڵکو لەگەڵ خۆیدا دەرگای لەســـەر گفتوگۆ و وتوویژ و لەگەڵ یەکرێشتن و بەیەکگەیشتن لەنێوان کلتور و شـارسـتانییەکانی لەیەکجیاوازییەکانی بەدوادهات، هەر لەبەرئەوەش بوو ڕەوتی هزری ڕۆشـــنبیری ڕۆژئـاوایـی گـوازرایەوە لای ئەدەبـی عەرەبـی، بەوەی بە مەبەســـتـی ڕۆشـــنگەری بـاس لە ئەدەبی عەرەبی بکـا و پێواژۆی عەقڵ ســـەربخـا. ئیـدی ئەو پرۆژە هزرییەی ئەو بووە لووتکەی ڕۆشـــنگەری لە جیهـانی عەرەبییـدا، بەڵکو لەوەش پتر بووە شـــۆڕشـــێکی ڕۆشـــنگەری، کە مێژووی هزری نوێی عەرەبی و هاوچەرخ پرۆژەیەکی ڕەگداکوتاو هەمەگیر و پڕبەپێســـتی وەک ئەوەی تەها حوســـێنی بەخۆوە نەبینی، ئاخر تەها حوســـێن ســـەرتاپای ژیانی خۆی بۆ ئەو پرۆژەیە تەرخان کرد و تا دوا هەناســـەی ژیانیشـــی هەر داکۆکیکار بوو لێی، ئەم پرۆژەیەش چەند توخمێکی ئاوەزمەندی ڕۆشـــنەگری لەخۆگرتبوو، بەوەی ڕوانینی نەریتییانەی پیرۆزکردنی میراتی ئەدەبی عەرەبی بەلاوە نا، لەبری ئەو کنەوپشـــکنین و ڕوانینێکی کنکۆڵییانەی بۆ مێژوو

هەواڵنامەی ئێستا

دەکا. ئەو مێژوو لە گوزەرێکی بابەتیی زیاتر نابینی، بۆیە دەبێ بخرێتە بەر نەشتەری لێکدانەوە و ڕەخنەوە.

هەر عەقڵانییەت خۆی لای تەها حوسێن پڕۆژە ڕۆشنگەریەکەیە، ئەویش پڕۆژەی بنیاتنانی دەوڵەتێکی سـیاسـی مەدەنی و کۆمەڵگەیەکی مەدەنی خوێندەواری هۆشـیارە، هەروەها هەر پڕۆژەکە خۆیشی پەیوەندی گونجاوی نێوان دەوڵەتی دیموکرات و کۆمەڵگەیەکی پێشـکەوتووە، واتە تێگەیشـتنە لە پڕۆژەکەی بەوەی پڕۆژەیەکی گشـتگیرکردنی ڕۆشـنبیرییە لەنێو تاکەکانی کۆمەڵگە بەبێ جیـاوازی و بێ هیچ ڕێزپەڕییەک، ئـامـانجیش ڕۆنانی کۆمەڵگەیەکی پەرەسـەندوو و پێشـکەوتووە لەسـەر باڵاترین چەمکی پێشـکەوتن و گەشـەکردن، ئاخر خۆ داخوازی عەقڵ لە داخوازی مرۆڤ و مێژو زیاتر نییە.

سـیماکانی ئاوەزمەندێتی لای تەها حوسـێن لە سـەربەسـتی تاکەکەسـی و دیموکراسـی و بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و نوێبوونەوە و نۆژەنبوونەوەی دیاردەکانی ژیانی هەمەڕەنگ و داکۆکیکردن لە زمـانێکی نوێ و ڕێبـازێکی نوێ دەردەکەوێ، ئاخر سیماکانی ئەو پڕۆژەیە ئاوەزمەندێتییە هەر وەک پێویست هەڵگری بارە کۆمەڵایەتییەکە خۆیەتی.

تەها حوسـین وایدەبینێ کە پڕۆژە عەقڵانییەکەی پێداگرتن و مسـۆگەرکردنی ئەوەی لە واقیعدا هەیە و لە زەین و بیرشـماندا نادیارە، ئاخر زەین و هۆش بەربەسـتێکە لەبەردەم ئەو خێراییە

پێویستەی بۆ پێشکەوتنی ڕۆژهەڵات. لەبەر ئەوەی زەین و هۆش پێویستی بە ڕۆشنگەرییە، بۆیە لای بانگخوازانی ڕۆشنگەری ئەو هەڵگرە کۆمەڵایەتییە لە وتار و دوانەکانیان پەنهانە، ئەوەی توانستی ڕۆشنگەری دەستەبەر دەکا، بۆیە وتارەکانی گشتگیر دەکا هەروەک ئەوەی ڕوی دوان و وتاری لە گەل یان دەوڵەت یاخود هەڵسوێنەرانی کاروباری پەروەردە وفێرکردن بکا.

خوێنەری کوردیش زۆری پێویستە بە وەرگێڕانی کارە هزرییەکانی تەها حوسێن هەیە، چونکە کارەکانی ئەو شۆڕشێکی هزری گرنگی بەرپاکرد و لاساییکردنەوە کوێرانە باوەکەی بەلاوە نا، ئەو لاساییکردنەوەی عەقڵ کۆتوبەند دەکا و دەروازەکانی بیرکرنەوەی راستودروست دەگرێ. هەر لێرەو لەبەر ئەوەشە دەستی وەرگێڕی بەتوانا شەفیقی حاجی خدر دەگوشم کە کتێبی (لەبارەی شیعری جاهیلییەوە)ی کردۆتە کوردی، ئەمەش هەڵوێستێکی سەنگینانەی ئەوە، هەروەک چۆن ئەم هەڵوێستەمان لە وەرگێڕانە جیاوازەکانی دیکە و لە زمانە جیاوازەکانی دیکەی لێ بینیوە.

هەولێر

سەرچاوەکان:

١- في الشـــعر الجاهلي – طه حســـين – مطبعة دار الكتب المصرية بالقاهرة – الطبعة الاولى – ١٩٢٦ م .

٢- طه حســين فكر متجدد – ســامح كريم – الدار المصـرية اللبنانية .

٣- الثقافة والحرية (قراءة في فكر طه حســـين) – ماجد السامرائي – الاهالي للطباعة والنشر والتوزيع – دمشق – الطبعة الاولى – ١٩٩٦ م .

٤- المرايا المتجاورة دراســة في نقد طه حســين – د . جابر عصـفور – دار قباء للطباعة والنشـر والتوزيع – القاهرة – ١٩٩٨ م .

٥- (نزعة التنوير في آثار طه حسين) رسـالتي للماجسـتير (مخطوطة) .

هەواڵنامەی کتێب

بۆ جەنابی دەوڵەتمەدار عەبدولخالق سەروەت پاشا

دەوڵەتمەداری هێژام،

بەر لە ئەمڕۆ لەبارەی سیاسەتەوە دەمنووسی، ئیدی ناوهێنانی تۆ و ئاماژەکردن بە چاکییەکەت، هێوربوونەوەیەکی دەروونی پێدەبەخشیم، دڵخۆشییەکی هەقدۆست ویژدانێکی ئاسودەی ئەمەکدار.

لێ لە سیاسەت دوورکەوتمەوە و خۆم بۆ زانکۆ تەرخانکرد، لەویش لە دانیشتنەکانیدا هەروەک پێشان دەتبینم، ماخۆی گیانێکی بەهێز، دڵێکی زیرەک، وردبین، سەرکەوتوو لە پشتگیرییت بۆ بەرژەوەندییە زانستییەکان، هەروەک سەرکەوتوو لە پشتگیریی بۆ بەرژەروەندییە سیاسییەکان.

تۆ بڵێی ڕێگەم بدەی بە سڵاوی پاکوبێگەرد و ئەوپەڕی شکۆوە ئەم کتێبەت پێشکەش بکەم؟

تەها حوسێن
٢٢ی مارتی ساڵی ١٩٢٦

کتێبی یەکەم

١

بەرایی

هێشتا خەڵکی لای ئێمە بەم چەشنە نوێیە توێژینەوە لە مێژووی شیعری عەرەبی ئاشنا نەبوون. هاتوومەتە سەر ئەوەی بە جۆرێک لە دڵنیاییەوە بڵێم، کە تیپێک لەوانەی لێی سەخڵەت دەبن، تیپێکی دیکەش بەتەواوی بە لاڕێیدا دەبەن. لێ من وێڕای تووڕەیی ئەمان و لاڕێبوونی ئەوانی دیکە، دەمەوێ ئەو توێژینەوەیەم بڵاوبکەمەوە، یان بە دەربڕینێکی دیکە سنووربەندی بکەم، بەر لە ئەمڕۆش، لەگەڵ خوێندکارەکانم لە زانکۆدا پێشکەشم کرد. شتێکیش لەگەڵ زیاتر لە دووسەد کەس باس بکرێ، چیدی بە نهێنی نامێنێتەوە.

بە جۆرێکیش باوەڕم بە ئەنجامی ئەم توێژینەوەیە هەیە، کە پێشتر نەمزانیوە هەستێکی وەهام لە بەرانبەر هەڵوێستی

لەیەکجیاوازی خۆم لە مێژوویی ئەدەبی عەرەبی بۆ هاتبێ. هەر ئەم بڕوابوونە بەهێزەش وای لێکردم ئەم توێژینەوەیەم سنووربەند بکەم و بەم بەندرێژییەی خوارەوە بڵاوی بکەمەوە، بێباک لە نیگەرانیی سەخڵەتبووەکان و بێباک لە بەلارێدابردنی لادەران. من لەم توێژینەوەیە ئەرخاینم و ئەگەرچی کۆمەڵێکیش تووڕە بکەم و کارەکە لەسەر ئەوانی دیکەش قورس بکەم. ئەمەش دەبێتە مایەی پەسەندنامەی ئەو تاقمە کەمژمارە ڕۆشنگەرانە (منەوەرانە)، ئەوانەی لە ڕاستیدا ئامرازی ئایندەن و بنەمای ڕاچەنینی نوێ و گەنجینەی ئەدەبی نوێن.

دەمێکە خەڵک پرسی کۆن و نوێی هێناوەتە گۆڕێ، مشتومڕیشیان لەنێواندا توند بووە، بۆ هەندێکیان غایلەی وەها هاتووە، گوایە دەتوانن دادوەریی لەنێوان ناکۆکەکاندا بکەن. لێ من لەو بڕوایەدام ناکۆکەکان خۆیان پرسەکەیان لە هەموو ڕوویەکەوە نەخستووەتە بەرباس، ئاخر ئەوان هێشتا هونەرەکانی ئەو ئەدەبەیان تێنەپەڕاندووە، کە خەڵک لە پەخشان و شیعردا باسوخواسی لێدەکا، هەروەها لە شێوازی دروستکردنی ئەو جۆرە هونەر و واتایانە تێنەپەڕیون، لەو بێژانەی کە لای نووسەر یان شاعیر بووەتە بنەما، کاتێک بە هەستوسۆزی خۆی و ئەنجامی ئاوەزەکەی ڕوو لە خەڵک دەکا. لێ پرسەکە ڕوویەکی دیکەی هەیە، کە باس لە هونەری نووسین و شیعر ناکات، بەڵکو باس لە توێژینەوەی زانستی ئەدەب و مێژووی هونەرەکانی دەکات

ئێمە لە نێوان دوو تایەکە داین: یان دەبێ هەروەک پێشـــینان گوتوویانە ئەدەب و مێژووکەیمان پەسەند بێ و هەر بە تەنیا بە برێکی کەم بیخەینە بەر نەشتەری ڕەخنە، کە هیچ توێژینەوەیەک لێی بەدەر نییە، ئیدی ئەمەیان ڕێگەمان دەدا بڵێین: **ئەســـمەعی** هەڵە بووە یان پێکاویەتی، **ئەبوعوبەیدە** ســـەرکەوتوو بووە یان سەرنەکەوتووە، **کەسائی** گەیشتووەتە ڕێگەی ڕاست یان گومڕا بووە، یان بێین و هەموو زانستی نووسەرە پێشینەکان بێنین و بیخەینە بەردەم توێژینەوە. لەبیرم چوو، خۆ من نـامەوێ بڵێم توێژینەوە، بەڵکو دەمەوێ بڵێم گومــان دەکەم. نـامەوێ هیچ شـتێک کە پێشـینەکانمان لەبارەی ئەدەب و مێژووەکەیان گوتبێ وەک خۆی بپەژرێنین تــا لێی نەکۆڵینەوە و پشـــتڕاســـتی نەکەینەوە، ئەوسا بگەینە یەقین و سەنگی مەحەک.

جیاوازیش لە نێوان ئەو دوو ڕێبازەدا لە لێکۆڵینەوەدا گەورەیە، ئـاخر ئەوە جیـاوازیی نێوان بـاوەڕێکە کە مـایەی دڵنیـایی و ڕەزامەندیە لەگەڵ گومانێک کە مایەی مەراق و شڵەژانە، ئەوەی زۆر جاران بە حاشالێکردن و نەسەلماندن کۆتایی پێدێ.

ڕێبازی یەکەم؛ هەموو شـــتێک وەک چۆن پێشـــینان بەجێیان هێشـــتووە دەهێڵێتەوە، نە دەیگۆڕێ و نە لایدەبا، بەگشـــتی و بەخڕی لە دەسـتکارییەکی سـەرەتایی و ئاسـان بترازێ توخنی نـاکەوێ. هەرچی **ڕێبـازی دووەم**یشـــە، ئەوا زانســـتی کۆن هەڵدەگێڕێتەوە و ســـەروابنی دەکا. خۆ ئەگەر زۆرینەشـــی نەسڕێتەوە، ئەوا بەشێکی زۆری هەر لێ لادەبا.

دەی بـا ئەم چەشـــنە لە قســـەکردن بەلاوە بنێن و بە نموونەهـێنـانەوە ڕووبکەینە ڕوونکردنەوەی ئەو شـــتەی دەمانەوێ:

ئێستا پرسی شیعری جاهیلیمان لەبەردەستدایە، دەمانەوێ بە هەق لێی بکۆڵینەوە و یەکلای بکەینەوە. لێرەدا هەرچی کۆنەخوازانن ڕێگەیان لەبەردەمدا تەخت و ڕوونە، کارەکەی ئەوان ئاسانییەکی حاشانەویستی بەردەستە. ئاخر ئەدی زانایانی کۆنی شارەکانی عێراق و شام و ئێران و میسر و ئەندەلوس لەسەر ئەوە کۆک نەبوون، کەوا دەستە و تاقمێکی زۆر لەو شاعیرانە بەر لە ئیسلام ژیاون و شیعری زۆریشیان هۆنیوەتەوە؟ ئەدی هەر ئەو زانایانە لەسەر ئەوە کۆک نەبوون، کە ئەو شاعیرانە ناوی ناسراو و پارێزراوی دەقاودەقیان هەبووە و خەڵکیش بە دروستی لەبەریان کردوون و دەیانگێڕنەوە و هیچ کەسیش لەسەریان ناکۆک نییە؟ ئاخر ئەدی ئەو زانایانە لەسەر ئەوە کۆک نەبوون کە لەو شاعیرانە ژمارەیەک قەسیدە و کۆپلەشیعر بەجێماون، گێڕەوەکانیش پاراستویانە و لەبەریان کردووەوخەڵکیش پشتاوپشت گێڕاویانەتەوە، تا سەردەمی دەقنووسکردن (تدوین) هات و ئیدی لەنێو لاپەڕەی کتێباندا نوسییانەوە و ماشەڵڵا تا سەردەمی ئێستامان هەر ماون؟ خۆ ئەگەر زاناکان لەسەر ئەو هەمووە کۆک بووبن و ناوی شاعیرەکانیان بۆ گێڕابێتینەوە و پاشماوەی شیعر و هۆنینەوەکانیان بۆ گواستبێتینەوە و ڕاڤەشیان کردبێ،

ئیدی هیچی نەماوە تەنیا ئەوە نەبێ بە دڵێکی پەسەند و ئاسوودەوە بۆیان بسەلمێنین و لێیان وەربگرین. خۆ ئەگەر هیچکام لە ئێمە لێینەکۆڵێتەوە و ڕەخنە نەگرێ و بەدوایدا نەچێ، ئەوا بە ئاسانی دەتوانێ ئەم کارە بکا بێ ئەوەی بەپێش هەوادارانی ڕێبازی کۆن بکەوێ و تێیانبپەڕێنێ. زاناکان لە گێڕانەوەدا هەندێکیان جیاوازییان تێکەوتووە و کتومت وەک یەکیان نەگێڕاونەتەوە. دەی کەواتە با هەڵیانسەنگێنین و گێڕانەوە لە دوای گێڕانەوە لە سەنگی محەکیان بدەین و بە دروستی ڕێکیان بخەینەوە، با بڵێین: بەسراییەکان پێکاویانە و کوفییەکانیش شاش بوون، یان **موبەرید** سەرکەوتووە و سەعلەب (ثعلب)ەش سەرنەکەوتووە. دەی با لە ئەدەب و هونەرەکانیشدا هەمان ڕێبازی فوقەها (شەرعزانەکان) لە فیقهدا بگرینەبەر، ئەمەش دوای ئەوەی دەرگای ئیجتیهاد داخرا: ئەمە ڕێبازی هەوادارانی کۆنە، هەر ئەمەش ڕێبازی باوی میسرە، ئەمەشیان دیسان مەزهەبی فەرمییە، کە قوتابخانەکانی میری و کتێبەکان و مەنهەجەکان بە جیاوازیی نێوانیشیان لەسەری ڕۆیشتوون.

خۆی نابێ ئەو بێژە نوێباوانەی ئەدەب هەڵتبخەڵەتێنێ، هەروەها نابێ ئەو چەشنە لە دانان و نووسینە لە خشتەت ببا، ئەوەی مێژووی ئەدەب دابەشدەکاتە سەر سەردەمەکان، ئیدی بەمشێوەیە هەوڵبدا جۆرێک لە ڕێکوپێکی و ڕێکخستنەوە بهێنێتە ناوەوە، ئاخر ئەمە هەمووی بایە خدانە بە توێکڵ و شەقڵ،

دەســت بۆ کرۆک و ناواخنی بابەتەکە نابا. ئاخر تا ئێســتاشــی لەگەڵدا بێ، عەرەب دابەش دەبنە سەر نەماو و ماوەکان، دابەش دەبـنـە ســـەر عەرەبە ڕەســـەنەکـان (الـعــاربــة) و بەعەرەببووەکان (المســـتعربة). هێشـــتا ئەوان لە **جورهومن**، ئەوانی دیکەش لە کوڕی **ئیسماعیل**. هێشتا **ئیمرئولقەیس** ماخۆی قەســـیدەی "قفا نبک..."یە و **تەرەفە** (طرفة) خـاوەنی "لخولـة أطلال.."ە و **عەمرو بن کەلسوم** خاوەنی "ألا هبي..."یە، هێشتاش قسەی عەرەب لە جاهیلی و ئیسلامەکەی هەر ئەوەیە کە دابەش دەبێتە سەر شیعر و پەخشان. پەخشانیش دابەش دەبێتە سەر بێسەروا و سەروادار (مرسل و مسجوع)، ئیدی تا کۆتایی لەو جۆرە قســـە زۆرانە، کە هەوادرانی کۆنەخواز کتێبی لەســـەر دادەنێن و بە دەرس و دەوریش بە قوتـابی و خوێندکارەکانی دەڵێنەوە.

ئەوان هیچ شــتێکیان لە ئەدەبدا نەگۆڕیوە. ئاخر هیچیشــیان پێ نەدەگۆڕا، چونکە بە خاترجەمییەوە لەســـەر قســـەی کۆنینەکان ڕۆیشـــتن و دەروازەی ئیجتیهادیان لەســـەر ئەدەب داخســـت، هەروەک چۆن لەسەر فیقهـ و زانستی کەلامیشدا دایانخست.

هەرچی هەوادارانی نوێخوازیشـن، ڕێگا لەبەردەمیان خواروخێچ و پێچدارە، لێکەوتەکەشـــی لەســـەریان بێ ژمارە. ئەوان هەر دەبێ بە هێورەیی و هێواشــی نەوەک خێرا هەنگاو بنێن، چونکە لەســـەر بڕوا و دڵنیـایی نین، یـان ئەو بڕوا و دڵنیـاییەیـان پێنەبەخشــراوە، ئاخر ئافەریدەکار عەقڵێکی پێبەخشــیون تا چێژ

لە گومان ببینن و لە مەراق و پشـــێویشـــدا ڕەزامەندی دڵ و دەروون بەدەســـت بێنن. ئەوان نایەنەوێ لە مێژووی ئەدەبدا هەنگاوێک بنێن تا بەرچاویان ڕوون نەبێ. ئەوســـا لەم کارەیشـیاندا لەگەڵ کۆنینەکان و هەوادارانی کۆنەخواز کۆک بن یان لەنێوان خۆیان و ئەواندا جیاوازییەکی توند بێتە ئارا.

ئەوان لەوەی کۆنینەکـان گوتوویـانە دڵنیـا نین، بەڵکو بە خۆپارێزی و گومانەوە بۆی دەچن. لەوانەشە توندترین شت کە بۆ گومان ڕایان بکێشــێ، ئەو بڕوا و ئەرخاینبوونەی کۆنینەکان بێ بە خۆیان. ئەوان دەیانەوێ لە پرســـی شـــیعری جاهیلی بکۆڵنەوە، بۆیە ئەو کۆکبوونە و یەکدەنگییەی کۆنینەکان بەلاوە دەنێن. ئەوان دەپرســـن: تۆ بڵێی شـــیعری جاهیلی هەبێ؟ خۆ ئەگەر شـــیعری جاهیلی هەبێ، کەواتە چۆن دەیناســـینەوە؟ شیعری جاهیلی چییە؟ چەندە؟ بەچی لە هی دیکە جیادەکرێتەوە؟ ئیـدی درێژە بە پرســـیـارەکـانیـان دەدەن، کە وەڵام و چارەسەرەکەی پێویستی بە ڕوانین و پشووودرێژی و ئەرکی بە کۆمەڵی زانستی هەیە نەوەک هەوڵی تاکەکەسییانە. ئەوان ئەوە نـازانن کە عەرەب دابەش بوونەتە ســـەر ئەوانەی نەمـاون و ئەوانەی ماون، سـەر عارییە و موستەعریبە، هەروەها ناشزانن ئەوانە لە **جورهومن**، ئەوانی دیکەش لە کوڕی **ئیســـماعیلن**، هەروەها هەر ناشزانن کە **ئیمریئولقەیس** و **ئیبن کەلسوم** و ئەو هۆنراوە دوورودرێژانەیان گوتووە یان نا، بەڵام ئەوان دەزانن

کە کۆنینەکـان وەهـای دەبینن. ئیـدی دەیـانەوێ بزانن ئـاخۆ کۆنینەکان لەم بۆچوونەیاندا پێکاویانە یان شاش بوونە؟

ئـامـانجی پەیوەســــــت بەو ڕێبـازەی نوێخوازان مەزن و پڕ مەترسـییە، پتریش بە لای شـۆڕشـی ئەدەبیدا دەڕوا تا شـتێکی دیکە بێ. ئەدی ئەوەنییە ئەوان گومان لە شــتێک دەکەن بەلای خەڵکەوە یەقینە، نکۆڵی لە شــــتێک دەکەن، کە خەڵک ئەوەندە لەسەری کۆکن و بە ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگری دەزانن.

بەختی ئەم ڕێبازە هەر بە ئەوەندە کۆتایی پێ نایەت، بەڵکو بۆ سنووری دیکە دەپەڕێتەوە زۆر دوورتر لە خۆی و شوێنەوارێکی مەزنتری بەدواوەیە. بەڵکو ئەوان بگەنە ئەوەی مێژوو بگۆڕن یـاخود ئەوەی خەڵک لەســـەری کۆک بوون بەوەی مێژووی بزانن. ئاخر ئەوان گەیشـــتوونەتە گومان لە شـــتگەلێک، ڕێگە نەدەدرا گومانی لێبکرێ.. ئیدی ئەوان لە نێوان دوو شــت دان: یان نکوڵی لە خۆیان و لە زانســـت و مافەکانیان بکەن، بەمە خۆیان ئاســـوودە بکەن و لێی پاڵدەنەوە، یاخود مافی خۆیان بزانن و ئەرکی زانسـت جێبەجێ بکەن، بەمەش خۆیان تووشـی زیـان بکەن، ئەوەی زانـایـان چەشـــتوویـانە و دەبێ هەرووەک زاناکانیش بەرگەی تووڕەیی و سەخڵەتکاران بگرن.

من بانگەشـــەی ئەوە ناکەم لە زاناکان بم. خۆشـــم هەڵناکێشـــم بەوەی حەزم لێ بێ تووشی زیان بم. ڕاستییەکەی ئەوەیە، من حەزم لە ژیانی ئارام و پڕ لە ئاسوودەییە، دەمەوێ بە هەمواری

و ڕەزامەندییەوە تامی خۆشییەکانی ژیان بکەم. لێ لەگەڵ ئەوەشدا حەزم لێیە بیر بکەمەوە، حەزم لێیە تویژینەوە بکەم، حەزم لێیە ئەو شتەی بە بیرکردنەوە و تویژینەوە پێیگەیشتووم بە خەڵکیشی ڕابگەیەنم. لاریشم لەوە نییە لەسەر ئەو شتەی پێم ڕاگەیاندوون بەوەی حەزیان پێیەتی یان لێی سەخڵەتن، پشکی خۆم لە پەسەندنامەی خەڵک یان سەخڵەتییەکەیان بەربکەوێ. کەواتە با پشت بە خوا ببەستم، با ئەوەی حەزم لێیەتی بە ڕاشکاوی و دەستپاکی و ڕاستگۆیی پێت ڕابگەیەنم، دەی با لەو باسوخواسەی بۆت دەکەم لە ڕێگەی ئەو نووسەرە زۆرزان و لەبلەبانانەش دووربکەومەوە، ئەوانەی بە شێوەیەک دەچنە نێو دڵ و دەروونی خەڵکەکە، کە نابەڵەدی و نائارامیی پێوە دیارە و بە شێوەیەکی زۆر خۆپارێزیشەوە بۆی دەچن.

یەکەمین شتیش کە بەم قسانە سەرسامت بکەم ئەوەیە؛ من گومانم لە بەهای شیعری جاهیلی هەیە و لەسەر گومانەکەشم مکورِم، یان با وەها بڵێین گومان خۆی لەسەرم مکورِ بووە، ئیدی بەم جۆرە لێم کۆڵیەوە و بیرم لێکردەوە و سەعیم کرد و هەڵمسەنگاند، تا تا ئەمانە هەمووی بەشتێکی گەیاندم، کە یەقین نییە بەڵکو نزیکە لە یەقین. ئاخر زۆرینەی ڕەها ئەوەی پێیدەڵێن شیعری جاهیلی، فرِی بەسەر جاهیلییەتەوە نییە، بەڵکو دوای سەرهەڵدانی ئیسلام هەڵبەستراوە و دروستکراوە، ئیدی ئەم شیعرانە ئیسلامیین و دەرخەری ژیانی موسڵمانان و مەیل و ئارەزووەکانیان دەکەن زیاتر لەوەی دەرخەری ژیانی جاهیلی

بن. هاتوومەتە سەر ئەوەی بێ سێ و دوو بڵێم، ئەوەی لە شیعری ڕاستەقینەی جاهیلیدا ماوەتەوە زۆر کەمە، نابێتە هیچ و نیشانەنداش نییە بۆ هیچ شتێکی وەها، هەروەها نابێ بۆ دەرهێنانی وێنە و دیمەنی ئەدەبی ڕاستودروستی سەردەمی جاهیلی پشتی پێببەستین. من ئاکامە ترسناکەکەی ئەم بیردۆزەش هەڵدەسەنگێنم، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دوودڵ نیم لە سەلماندن و ڕاگەیاندنیدا، لاواز نابم لە بەرانبەر ئەوەی بۆ تۆ و بۆ خوێنەرانی دیکەی ڕابگەیەنم، بەوەی ئەوەی دەیخوێنێتەوە گوایە شیعری ئیمریئولقەیسە یان تەرەفە یان ئیبن کەلسوم یاخود هی عەنتەرەیە، ئەمە فرێ بەسەر ئەو کەسانەوە نییە، بەڵکو ئەم شیعرانە داتاشراوی حەکایەتخوان و گێڕەرەوەکان یان دروستکراوی ئەعرابەکانن، یاخود دەستکاریی زمانناسان یان زێدەڕۆییەکی چیرۆکخوانەکان و داهێنراوی ڕاڤەکاران (موفەسیرەکان) و فەرموودەبێژ و موتەکەلیمەکانن.

لەگەڵ ئەوەشدا من ئەوە دەڵێم، کە سەردەمی جاهیلیی نزیک لە ئیسلام ون نەبووە و دەتوانین بە شێوەیەکی ڕوون و مەحکەم وێنایەکی ڕوون و ئاشکرای بکەین. لێ ئەمەشیان بە مەرجێک کە پشت بە شیعر نەبەستین، بەڵکو لە لایەک پشت بە قورئان ببەستین و لە لایەکی دیکەشەوە پشت بە مێژوو و ئەفسانەکان ببەستین.

دەکرێ لێم بپرسی، ئاخۆ چۆن گەیشتمە ئەو بیردۆزە ترسناکە؟ لەسەر دڵم ناخۆش نییە، وەڵامی ئەم پرسەت بدەمەوە، ئاخر

خۆ من دەنووسم، هەر بۆ ئەوەش دەنووسم تا وەڵامت بدەمەوە. بۆ ئەوەی وەڵامێکی قەناعەتپێکەرانەشت بدەمەوە، پێویستە باسی چەند جۆرە پرسگەلی جیاوازت بۆ دەکەم. ئەوەش دەبینی کە ئەم کۆمەڵە باسوخواسە لەیەک جیاوازانەش هەر هەموویان بەرەو یەک ئامانج دەڕۆن، ئەویش ئەو بیردۆزەیە، کە کەمێک پێش ئێستا باسمکرد. لەسەر من پێویستە باسی ژیانی سیاسیی ناوخۆی نەتەوەی عەرەبت بۆ بکەم، ڕۆژگاری دوای سەرهەڵدانی ئیسلام و ڕاوەستانی بزووتنەوەی داگیرکاری (فەتح/فتوحات)[٤] هەروەها باسی ئەوەی ئاخۆ لەنێوان ژیان و لەنێوان شیعردا چ پەیوەندییەک هەبووە. هەروەها پێویستە ڕەوشی ئەو خەڵکە بندەستەت بۆ باس بکەم کە دوای داگیرکاریی (فەتحی) ئیسلام لە وڵاتی ئێران و شام و جەزیرە و عێراق و میسر بەسەریاندا زاڵ بوون، ئیدی لەنێوان ئەم دۆخە و زمانی عەرەبی و ئەدەبەکەی چ پەیوەندییەک هەیە. پێویستە باسی سەرهەڵدانی زانستە دینی و زمانەوانییەکان و پەیوەندیی نێوان و زمان و ئەدەبت بۆ بکەم. هەروەها پێویستە باسی جووەکانی عەرەبستانت بۆ بکەم، پێش سەرهەڵدانی

[٤] خوێنەری بەڕێز دیارە لە ئەدەبیاتی عەرەبی ئیسلامییدا جیاوازی لەنێوان فەتح و داگیرکارییدا هەیە، لەڕووی توخمی پێکهاتەییان هەر هەمان شتن. لە کوردیشدا دوو واژەی جیاوازییان بۆ نییە، بۆیە هەردوو وشەکەم نووسیوەتەوە. دیارە مەبەستی عەرەب لە فەتح ڕزگاری و ئازادکردنە، هەر بۆ نموونە فەتحی مەککە واتە ڕزگارکردنی مەککە، بۆ شوێنەکانی دیکەش بەهەمان شێوە، ئەمە نیازی ئەوانە بۆ خۆیان، واتە تێڕوانینی ئەوانە، کەچی بۆ خەڵکە بندەستکراوەکە، بەتایبەتیش بۆ غەیرە عەرەب، داگیرکردن و بەسەرداداان و ژێردەستکردن بووە. وەرگێڕ

ئیسـلام و لە دوای ئیسـلامیش، هەروەها پەیوەندیی نێوان جووەکان و ئەدەبی عەرەبی. دوای ئەوە پێویستە باسی کریستیانێتی و بڵاوبوونەوەی دینەکەت لە عەرەبستان بۆ بکەم، ئەمەش بەر لە ئیسلام و ئەو باندۆرەی لەسەر ژیانی عەقڵی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و ئەدەبی عەرەبی هەبووە، لەگەڵ هەموو ئەمانە و پەیوەندی بە ئەدەب و شیعری عەرەبییەوە. پاشان دەبێ باسی کاریگەرییەکانی سیاسەتی دەرەکییت بۆ بکەم، ئەوەی لە ژیانی عەرەبی بەر لە ئیسلام باو بوو، باندۆرێکی بەهێزیشی لەسەر شیعری عەرەبی جاهیلی و شیعری عەرەبییەوە هەبوو، ئەو شیعرەی داتاشرا و بەهی جاهیلییەکان لەقەڵەم درا. هەموو ئەو بەندانەی ئاماژەم پێدا بۆ ئەو بیردۆزەی پێشکەشم کرد سەردەکێشێ: ئەویش ئەوەیە کە بەشی هەرەزۆر و ڕەهای ئەوەی پێیدەڵێین شیعری جاهیلی هیچی بەسەر شیعری جاهیلییەوە نییە.

لێ لەگەڵ ئەوەشدا هەر بەو بەندانە نەوەستام، تا هەر بەتەنیا لەنێوان من و دڵ و دەروونمدا بمێنێتەوە، بەڵکو لەوە تێمپەڕاند. دەمەوێ لەگەڵ تۆشدا بە ئاراستەیەکی دیکەی لێکۆڵینەوە تێیپەڕێنم، کە پێموایە نیشانەنمای بەهێزتر و بەڵگەوبەندی سەرهەڵداوی پتری لە بەندەکانی پێشووتر هەیە، ئەمەش توێژینەوەی تەکنیکی و لایەنی زمانەوانییە. ئیدی ئەم لێکۆڵینەوەیە دەمانگەیەنێتە سەر ئەوەی؛ ئەو شیعرانەی دراونەتە پاڵ ئیمریئولقەیس یان **ئەلئەعشا** (الأعشى) یاخود

ئەوانی دیکە لە شـــاعیرەکانی جاهیلی، ئەوا ناکرێ لە ڕووی زمان و تەکنیکەوە هی ئەو شاعیرانە بن، هەروەها ناشکرێ ئەم شیعرانە بەر لە سەرهەڵدانی قورئان گوترابن.

بەڵێ! ئەم توێژینەوەیە دەمانگەیەنێتە ئەنجامی ســـەیر، بەوەی نـابێ بۆ ڕاڤەکردنی قورئـان و لێکدانەوەی فەرموودە° پەنـا بۆ ئەم شیعرانە بەرین، بەڵکو دەبێ بە قورئان و فەرمودەوە ڕاڤەی ئەم شـیعرانە بکەین و لێکیان بدەینەوە، دەمەوێ ئەوە بڵێم، ئەم شـیعرانە هیچ شـتێک ناسـەلمێنن و نیشـانەنمای هیچ شـتێکیش نین، ناشــبێ بیانکەینە داردەســـتێک بەوەی تا ئێســـتا وەک ئامرازێک بۆ زانســـتی قورئان و فەرموودە بەکارهاتوون. ئاخر ئەم شـــیعرانە هەر دروســـتکراو و هەڵبەســـتراوی زاناکانن، بۆ ئەوەیان بووە ببنە شاهید بەسەر ئەوەی ویستوویانە.

خۆ ئەگەر لە هەموو ئەم ڕێگایانە بووینەوە و گەیشـــتینە یەک تاقە نیاز کە ئەویش ئەو بیردۆزە پێشـــکەشـــکراوەی منە، ئینجا تێدەکۆشـــین بۆ ئەوەی لەو شـــیعرانەش بکۆڵینەوە، کە دەکرێ هەر بەڕاستی شیعری ڕاستەقینەی جاهیلی بن. هەر لێرەشەوە دانی پێدادەنێم، ئەم جۆرە لێکۆڵینەوە زۆر ســـەخت و گرانە، گومـانێکی هەرە زۆریشـــم هەیە بمـانگەیەنێتە ئەنجـامێکی پەسەندکراو. لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵی بۆ دەدەین.

° فەرموودە: مەبەست لە حەدیسەکانی پێغەمبەری ئیسلامە. وەرگێڕ

٢

ڕێبازی توێژینەوە

حەزم لێیە ڕوون و ئاشـــکرا بم و مەبەســـتەکەم بە خەڵکی بڵێم بێ ئەوەی ناچاریان بکەم پەنا بۆ شـــیتەڵکاری ببەن و ڕێچکەی ڕێبازە جیاوازەکان لە ڕەخنە و ڕاڤە و پەردەلادان لەســـەر ئەو نیازەی مەبەستمە هەڵبدەنەوە. دەمەوێ ئەو باری ماندوبوونییە لەســـەر شـــانی خەڵکەکە لاببەم، خۆشـــم لە کۆڵ وەلامدانەوە و پاڵنان و گەنگەشە بکەمەوە، کە پێویست بە گەنگەشەکردن ناکا. دەمەوێ ئەوە بڵێم؛ من ڕێگەی ئەو توێژینەوەیە دەگرمەبەر، کە ڕەوتی نوێخوازی لە یارۆیانی زانســـت و فەلســـەفە لەبارەی زانست و فەلسەفەدا گرتوویانەتەبەر. دەمەوێ لە ئەدەبدا لەسەر هەمـان ڕێبـازی فەلســـەفەی (دیکـارت) بڕۆم، ئەو ڕێبـازەی لەســـەرەتای ئەم چەرخە و بۆ لێکۆڵینەوە لە ڕاستیی شـــتەکاندا

دایهێنا. هەموو خەڵکیش ئەوە دەزانێ، کە ڕێســـای بنەمای ئەم ئاراستەیە ئەوەیە؛ نووسەر خۆی لە هەموو شتێک، کە پێشتر دەیزانی دابڕنێ و ڕووت بکاتەوە. ئینجا بە زەینێکی خاڵی لەوەی پێشتر لەبارەی باسکراوە، بە تەواوی واتای خاڵی ڕووی تێبکا. هەموو خەڵکیش ئەوە دەزانێ، ئەم ڕێبازە، پێشتر هەوادارانی کۆنەخواز لە دین و فەلسەفە هەر لەو ڕۆژەی سەریهەڵداوە لێی سەخڵەت و تووڕەن، هەرچەندە بە پیتترین ڕێباز و مەحکەمترین و باشترین کاریشە، ئاخر هەر ئەویش بوو زانست و فەلسەفەی تەواو نوێکردەوە، هەر ئەو ڕەوتە بوو ڕێبازی ئەدیبەکانی لە ئەدەبەکەیان و هونەرمەندانی لە هونەرەکەیان گۆڕی، هەر خۆیشی خاسیەتی ناسینەوەی ئەم چەرخە نوێییەیە.

کاتێکیش ئەدەبی عەرەبی کۆن و مێژووەکەی بە لێکۆڵینەوە و لێدەرهاوێشتن تاوتوێ دەکەین، با ئەم ڕێبازە پەیڕەوبکەین. با پێشوازی لەو ئەدەبە و مێژووەکەی بکەین، لەکاتێکدا خۆمان بێبەری کردووە لە شتێک، کە پێشتر لەسەری گوتراوە و لەو هەموو کۆتوپێوەندە زۆروزەوەندە قورسانە ڕزگارمان بووە، ئەو کۆتوپێوەندانەی دەست و پێ و سەرمان بۆ خۆی دەبەستێتەوە و لێمان ناگەڕێ بە دروستی جەستەمان بجوڵێنینەوە، ڕێگەی جووڵەیەکی ئاوەزمەندانەی ئازادانەشمان لێدەگرێ.

بەڵێ، دەبێ بەپیر لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی عەرەبی و مێژووەکەیدا بچین و لایەنی نەتەوایەتی و خاسـییەتە دیارەکانی فەرامۆش بکەین، دینەکەمان و هەموو پەیوەسـتییەکانی لەبیر بکەین، هەروەها هەرچی دژەنەتەوە و دژەدینیشـە هەر لەبیری بکەین، ئێمە نابێ بە هیچ شـتێکی لابەلا ببەسـترێینەوە، هەق نییە بەدەر لە ڕێبازی راسـتودروسـتی توێژینەوەی زانسـتی مل بۆ هیچ شـتێکی دیکە کەچ بکەین. خۆ ئەگەر ئێمە باری نەتەوایەتی و ئۆلی و هەر شتێکی پەیوەندیدار بەوانەوە، فەرامۆش نەکەین، لە لـێـکەوتەدا نـاچـاریـن بە لای مەرایـی و ڕازیـکـردنـی هەستوسۆزەکانماندا بشکێنینەوە، واتە مێشکمان لەگەڵ ڕەوشی نەتەوەیی و دیندا ڕابێنین، ئیدی مێشـکمان جام بکەین و پێی بیرنەکەینەوە. تۆ بڵێی کۆنینەکانیش ئەمەیان کردبێ؟ تۆ بڵێی زانسـتی کۆنینەکان شـتێکی وەهایان شـێواند بێ؟ کاتێک زانا کۆنینەکان عەرەب بووبن ئەوا بۆ عەرەب دەمارگیر بوون، خۆ ئەگەر بێگانەش بووبن، لە بەرانبەر عەرەبدا دەمارگیر بوونە، کەواتە زانسـتەکەیان لە گەنـدەڵی بەدەر نەبووە، چونکە دەمـارگـیـرەکـان بـۆ عەرەب لەبـارەی بە بەنەمـردانـان و بەرزنرخاندنیان شوڵیان لێ هەڵکێشاوە و لەسەرووی خۆیان و زانسـتەکەیان داناون، هەروەها ئەو دەمارگیرانەی دژەعەرەبیش زێدەڕۆییان لە شـکاندنەوە و بچوکردنەوەی بەرانبەرەکەیاندا کردووە، بەمە زێدەڕۆییان بەسـەر خۆیان و زانسـتەکەشـیاندا هێناوە.

زانا پێشینەکان موسڵمان بوون و بۆ خۆشەویستیی ئیسلامیش دڵسۆز، ئیدی هەموو شتێکیان خستە خزمەتی ئەم ئیسلامە و خۆشەویستییان بۆی، لە هیچ بەندێکی زانستی و لە هیچ بەندێک لەبارەی ئەدەب و چەشنەکانی هونەر نەبووە کە بەهۆیەوە پشتگیرییان بۆ ئیسلام و بەرزڕاگرتن و ڕێزگرتن تەرخان نەکردبێ. هەرچی لەگەڵ ڕێبازەکەیان گونجابێ، وەریان گرتووە، هەرچی ناکۆکیش بووبێ فڕێیانداوە و لێی دوور کەوتوونەتەوە. یان پێشینەکان موسڵمان نەبوون: جوو یان کریستیانی یان مەجوسی یان بێبڕوا، یاخود موسڵمانێک بوون کە دڵیان پڕ لە کینەورق بووە، بەم چەشنە لە ژیاننامەی زانستییان ڕەنگی داوەتەوە، هەروەک چۆن موسڵمانە ڕاستگۆکان تووشی بووبوون؛ ئیدی ئەوانیش لە دژی ئیسلام دەمارگیربوون و لە لێکۆڵینەوەی زانسییانەی خۆیاندا ڕەوتی توانج و بچووککردنەوەیان گرتووەتەبەر، هەر بۆیە هەم زوڵمیان لە خۆیان کردووە هەم لە ئیسلام، بەم کارەیان زانستیشیان شێواند و تاوانیشیان دەرهەق نەوەکانی دوای خۆیان کرد. خۆ ئەگەر پێشینەکان توانیبایان جیاوازی لەنێوان عەقڵ و دڵی خۆیان بکەن و بەو شێوەیە بۆ زانست چووبان هەروەک نوێگەرەکان بۆی چوون، بەوەی بە لایەنی نەتەوەیی و خێڵایەتی و دین و گرێدراوەکانیان کاریگەر نەبووبان و ئەدەبێکیان بۆ بەجێهێشتباین جیاواز لەوەی بەجێیانهێشت، ئەوا باری سەرشانی ئێمەیان سووک دەکرد و ئەو ماندووبوونەیان لەکۆڵ دەکردینەوە. لێ خۆ ئەمە سروشتی مرۆڤە، لێدەبازبوونی

نییە. ئیدی تۆش دەتوانی ئەوەی ئێمە گوتمان لەبارەی هەموو شــــتێکەوە بڵێی. خۆ ئەگەر هەر لە چــاخەکــانی بەراییــدا فەیلەســــوفەکان بە هەمان ڕێبازی (دیکارت)دا چووبان، ئەوا پێویســـــتی نەدەکرد (دیکارت) ڕێبازە نوێیەکەی بێنێتەکایە. خۆ ئەگەر مێژوونووســـەکانیش لە نووســــینەوەی مێژوودا هەر لە چاخەکانی بەراییەوە ڕێبازی (ســــینوبوس)یان لەبەرچاو گرتبا، ئەوا پێویســــــت نەبوو (ســــینوبوس) ڕێبـازەکەی لە مێژوودا دابهێنێ. بە دەربڕینێکی کورت و پوخـت: خۆ ئەگەر مرۆڤ بە فراژیی ئـافەریـدە کرابـا، ئەوا حەوجەی نەدەکرد[٦] چـاو ببڕێتە فراژیبوون (کەمال).

دەی با واز لە لەسەرکۆنەکردنی زانا کۆنینەکان و ئەو شتەی لە ژیـانی زانســــتیـانەیـانـدا پێی کـاریگەر بوون بێنین، کە زانســـتەکەشـیان لە خۆیان شـێواند. دەی با کۆشـشـێکی وەها بکەین وەک ئەوان نەکەوینە ژێر کاریگەریی تا سەر لە زانستیش نەشــێوێنین وەک ئەوان شــێواندیان. دەی با تێبکۆشــین و لە ئەدەبی عەرەبی بکۆڵینەوە بێئەوەی بایەخ بە شـــکۆ و نەمریی عەرەب بدەین یان چاوی لێ بپۆشین، با گوێش بە سەرخستنی ئیســـلام نەدەین یان پرســـەی بۆ دابنێین، هەروەها باکیشـــمان بەوە نەبێ کە گونجاندنێک لەنێوان خۆی و ئامانجی لێکۆڵینەوەی زانســـتی و ئەدەبی پەیـدا بکەین، لەوەش نەترســـین ئـاخۆ لێکۆڵینەوەکەمــان بەچی دەگـا، بەوەی نەتەوایەتی بەهەنـد

[٦] حەوجەی نەدەکرد: پێویستی نەدەکرد.

هەڵبگرێ یان هەستوسۆزی سیاسی لێی دووربکەویتەوە، یاخود لەلایەن هەستوسۆزی دینییەوە ببێتە مایەی ڕق لێبوونەوە. خۆ ئەگەر ئێمە تا ئەو ڕادەیە خۆمان ئازاد کرد، گومانی تێدا نییە بەو لێکۆڵینەوە زانستییەمان دەگەینە ئامانجگەلێک کە زانا کۆنینەکان پێینەگەیشتبوون. گومانیشی تێدا نییە هەر دەگەینە دۆستگەلێک ئەوسا لەگەڵیان کۆک بین یان ناکۆک. ئاخر خۆ جیاوازیی ڕاوبۆچوون لە زانست نەبووەتە هۆیەک لە هۆکارەکانی ڕق و کینە، بەڵکو هەر هەست و سۆز و هەوەس وا لەخەڵک دەکا سەری لێ بشێوێ و ژیانیان پڕ لە ڕق و کینە و دوژمنایەتی بکا.

ئیدی خۆت ئەوە دەبینی، کەوا ڕێبازی (دیکارت) نەوەک هەر بۆ زانست و فەلسەفە و ئەدەب بەپیت و فەرە، بەڵکو بۆ ئەخلاق و ژیانی کۆمەلایەتییش هەمان شتە. تۆ ئەوەش دەبینی هەر بەتەنیا لەسەر ئەو کەسانەی زانست دەخوێنن و لێی دەکۆڵنەوە و دەنووسن پێویست نییە ئەم ڕێبازە پەیرەو بکەن، بەڵکو لەسەر ئەوانەی دەشخوێننەوە پێویستە. خۆشت ئەوە دەبینی کە من زێدەڕۆیی ناکەم، کاتێک لە ئێستاوە لەو کەسانەی ناتوانن خۆیان لە یەخەی کۆن بکەنەوە و لەدەست کۆتوبەندی هەستوسۆز و هەوەس ڕزگار بکەن، بەوەی کاتێک زانست دەخوێننەوە و لەو بارەیەوە دەنووسن بەندەکانی ئەم کتێبە نەخوێننەوە. ئاخر مەگەر کەسێکی ئازادی ڕاستەقینە نەبێ، دەنا سوود لە خوێندنەوەی ئەم کتێبە وەرناگرێ.

٣

ئاوێنەی ژیانی جاهیلی پێویستە لە قورئانەوە وەربگیرێ نەوەک لە شیعری جاهیلییەوە

من دەبێ ئەو کەسانە خاترجەم بکەم، ئەوانەی خۆیان بە ئەدەبی کۆنی عەرەبی خەریک کردووە و دڵیان بۆ دەسووتێ و خۆشی و چێژ لەو بڕوایەیان وەردەگرن، کەوا خۆری شـــیعری جاهیلی وەک ڕەنگدانەوەی ژیانی جاهیلییەت بەســـــەرهەڵدانی ئیســـــلام ئاوابوو، ئیدی ئەم کتێبە ئەو بڕوایەیان ناسـڕێتەوە، ڕێگەشـیان لێنـاگرێ لە ژیـانی جـاهیلی بکۆڵنەوە و بخوێنن و چێژێکی زانســـتی و هونەری لە خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەکانیان ببینن. بەڵکو من دوورتر لەوە دەڕۆم، من بانگێکی وەها ڕادەهێڵم، کە ڕێگەیەکی نوێی زۆر کورتبڕ و ڕوون و ئاســـانم دۆزیوەتەوە تا

بگەنە ژیانی جاهیلی، یان بە دەربڕینێکی ڕاستودروستتر: ئەوان بە شـێوەیەک دەگەنە ژیانی جاهیلی کە پێشـتر نەیانناسـیبوو، دەگەنە ژیـانی جـاهیلییەکی بەهـارۆشـــن و چێژبەخش و زۆر جیاوازتر لەو ژیانەی لە هۆنراوە دووورودرێژەکان (المطولات)، یـان لە شـــیعرەکـانی دیکەدا هـاتووە، ئەوانەی دراونەتەپـاڵ شـاعیرانی سـەردەمی جاهیلی. ئاخر خۆ وەنەبێ من حاشـا لە ژیانی جاهیلی ناکەم، بەڵکو نکوڵی لەوە دەکەم، ئەم شـــیعرانە، ئەوەی پێی دەڵێن شـــیعری جاهیلی، هی ئەوان بن. خۆ ئەگەر بمەوێ لە ژیـانی جـاهیلی بکۆڵمەوە، ئەو ڕێڕەوە نـاگرمەبەر کە **ئیمریئولقەیس** و **نابیغە** و **ئەعشـــا** و **زوهەیر** گرتوویانەتەبەر، چونکە من متمـانەم بەوەی دراوەتە پاڵ ئەوان نییە، بەڵکو من ڕێڕەوێکی دیکە دەگرمەبەر، من لە دەقێک دەکۆڵمەوە، ڕاستی و دروســـتییەکەی هیچ گومانێک هەڵناگرێ، من لە ڕێی قورئانەوە بۆی دەچم و لێی دەکۆڵمەوە. ئاخر قورئان باشـــترین ئاوێنەی ڕەنگدانەوەی ســـەردەمی جاهیلییە. دەقی قورئانیش جێگیرە و گومانێکی تێدا نییە. من لە قورئاندا لەو سەردەمە دەکۆڵمەوە، لە ڕێی شیعری ئەو شاعیرانە دەکۆڵمەوە کە هاوچەرخی پێغەمبەر بوونە و لەگەڵیدا کەوتبوونە مشـــتومڕ و دەمەقاڵێ، هەروەها لە ڕێی شـــیعری شـــاعیرانی دیکە لێیـان دەکۆڵمەوە کە دوای پێغەمبەر هـاتوون و بە دڵ لەگەڵ ئەو ڕاوبۆچوونـانە و لە شـــێوەژیانی باوانیان نەبوون، واتە ئەوانەی بەر لە ئیســـلام هاتبوون، بەڵێ من لە ڕێی شـــیعری ســـەردەمی ئومەوییەکان دەکۆڵمەوە. ئـاخر من هیچ نەتەوەیەک لە نەتەوە کۆنینەکـان،

ئەوانەی دەســـــتیان بە ڕێبازی ئەدەب گرتووە و نوێگەرایەتی تێنەکەوتووە مەگەر بە شـــێوەیەکی زۆر کەم نەبێ، دەنـا من ئەوانە هیچێکیان وەک نەتەوەی عەرەب نابیبم، کە دەستی توند بە ئەدەبەکەیەوە گرتبێ. ئاخر ژیانی جاهیلییەکان دیاردەیەکە زیاتر لە شـیعری **فەرەزدەق** و **جەریر** و **زیرڕومە**(ذە الرومة) و **ئەختەڵ** (الاخطل) و **ئەلراعی**[٧]دەردەکەوێ لەوەی لەو شـــیعرانە دەربکەوێ، کە دراونەتە پاڵ **تەرفە** و **عەنتەرە** و **شەماخ** و **بیشر بن ئەبی خازم**.

گوتم: قورئان ڕاســـتگۆترین ئاوێنەیە بۆ ژیانی جاهیلی. کاتێ گوێت لەم پرســـە دەبێ بە لاتەوە نامۆیە، بەڵام کاتێ هەندێک بیری لێـدەکەیتەوە، ئینجـا بۆت دەردەکەوێ چ بیرۆکەیەکی حاشـــاهەڵنەگرە. ئاخر ئاســـان نییە لەو کەســـانە تێبگەین، ئەو کەســـانەی کاتێک ئایەتەکانی قورئانیان بۆ خوێندراوەتەوە پێی ســـەرســـام بوون، مەگەر لەنێوان ئەوان و ئایەتەکانی قورئاندا پەیوەســتییەک نەبووبێ، هەر ئەو پەیوەســتییەش لەنێوان کاری هونەری ناوازە و لەنێوان ئەو کەســـانەدا هەیە، کە گوێیان لە هونەرەکە دەبێ یان ســـەیری دەکەن. هەروەها ئاســـانیش نییە لەوە تێبگەین کە عەرەب دژی قورئـان وەســـتـانەوە و ڕەتیانکردەوە و مشـتومڕیان لەگەڵ پێغەمبەر لەسـەر قورئانەکە کردووە، ئـاخر ئەمە چۆن دەبێ مەگەر لێی تێنەگەیشـتبن و

[٧] الراعي النميري ناوی عیبەید بن حصـــین بن معاوية بن جندل النميريیە، بۆیەش ناوی شوان (الراعی)یە چونکە بە شاعیری وەسفی وشترەکان ناسراوە. (وەرگێر)

لەســـەر ڕاز و نهێنییە وردەکارییەکانی نەوەســـتابن. هەروەها شتێکی ئاسان نییە بەڵکو ڕێگەشی تێناچێ بڕوا بەوە بکەین، کە قورئان بۆ عەرەب شـــتێکی نوێ بووبێ. خۆ ئەگەر وەها بووایە ئەوا نە لێی تێنەدەگەیشـــتن، نە پێی وشـــیار دەبوونەوە و باوەڕیشـــیان پێنەدەکرد و ڕکابەریان نەدەکرد و لەنێوخۆیان مشتومڕیان لەسەر نەدەکرد. بەڵێ قورئان لە شێوازەکەیدا نوێ بوو، لە بانگەوازەکەیدا نوێ بوو، لەبارەی دین و قانونندانان بۆ خەڵکەکە شـــتێکی نوێ بوو، بەڵام خۆی کتێبێکی عەرەبی بوو، زمانەکەی زمانی ئەدەبی عەرەبی بوو، خەڵک لە ســـەردەمەکەی خۆیدا واتە لە سەردەمی جاهیلیدا، پێی ئاشنا بوون. لە قورئاندا ڕەتدانەوەی بتپەرســـتان هەیە، ئەوانەی باوەڕیان بە بتپەرســـتی هەبوو، هەروەهـا وەڵامی بۆ جوو، بۆ عییســـاییەکـان هەیە، وەڵامی بۆ ســـابئە و زەردەشـــتییەکان (مەجوس)یش هەیە. قورئـان بە تەنیـا وەڵامی بۆ جووەکـانی فەڵەســـتین و کریســـتیانەکانی ڕۆم و مەجووســـە فارســـەکان و ســـابیئەکانی دوورگەی عەرەب نییە، بەڵکو وەڵامی دەســـتە و تاقمی عەرەب دەداتەوە کە خۆی لە وڵاتەکانی عەرەبیدا نوێنەرایەتی دەکردن. خۆ ئەگەر وەها نەبووایە ئەوا نە بەهای دەبوو نە مەترســـییش دەبوو، ئەگەر وەها نەبووایە کەس لەوانە نە شـوێنی دەکەوت و نە دژیشی دەوەستایەوە، ئەگەر وەها نەبووایە کەس لەپێناویدا، یان لە دژیدا قوربانی بەسەر و ماڵی خۆی نەدەدا.

باشە تۆ بڵێی کەس باکی پێبایە گەر من هێرشم کردبایەیە سەر دینی بودایی، یان هەر ئۆلێکی دیکە کە لە میسردا ناپەرستریٚ؟ لیٚ کاتیٚ دادەبەزمە سەر کریستیانێتی، ئەوا بەم کارەم ڕقیان هەڵدەستێنم، جووەکان دەوروژێنم کاتیٚ دادەبەزمە سەریان، هەمان شتیش کاتیٚ پەلاماری ئیسلام دەدەم. من جاریٚ بە ئاستەم خۆم لەقەرەی یەکیٚ لەو دینانە داوە، کەچی دەبینم خەڵک بە تاک و بە کۆمەڵ کەوتوونەتە بەرگری، پاشان بەرگریی خودی دەوڵەت لە ڕیٚی نوێنەرایەتیی پۆلیس و دادوەری. ئاخر ئەوە لەبەر ئەوەیە، کە من پەلاماری دینگەلێک دەدەم، کە لە میسر هەن و میسرییەکان باوەڕیان پێیان هەیە و دەوڵەتیش دەیانپارێزیٚ. هەمان شتیش لەبارەی سەرهەڵدانی ئیسلامەوە دروستە: هێرشی کردە سەر بتپەرستان و ئەوانیش بەرگرییان لە خۆیان کرد و دژی وەستانەوە. پەلاماری جووی دا، ئەوانیش دژی وەستانەوە. هێرشی کردە سەر کریستییانەکان و ئەوانیش دژی وەستانەوە. ئەم دژوەستانەوەیەش ئاسان و نەرم نەبوو، بەڵکو بە گوێرەی هێزوگوڕ و توانای بەرگریی خەڵکەکە بوو لە ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسیی خۆیان. هەرچی لەبارەی بتپەرستیی قورەیشەوەیە، ئەوە بوو پێغەمبەریان لە مەککە وەدەر نا، شەڕیان پێفرۆشت و یار و یاوەرانییان ناچارکرد لە مەککە باربکەن. هەرچی جووایەتی جووەکانیش بوو، دونیا یان لەدژ ھاندا و لە ڕووی عەقڵی و تاوتوێکردنی باسەکانیان مشتومڕیان لەگەڵ کرد و دژی وەستانەوە، پاشان گەیشتە شەڕ و مریشکەڕەشە. هەرچی

لەبارەی کریســـتیانێتیش بوو، تا پێغەمبەر لە ژیاندا مابوو، دژایەتییەکی ئەوتۆیان نەکرد بەقەدەر دژایەتیی بتپەرســـتی و جوولەکە. بۆچی؟ لەبەر ئەوەی ئەو ژینگەیەی پێغەمبەری لێ پەیدابوو ژینگەیەکی کریســـتیانی نەبوو، بەڵکو بتپەرســـتی لە مەککەدا باوبوو، جوولەکەیش لە مەدینە. خۆ ئەگەر پێغەمبەر لە حیرە یان نەجران پەیدابووایە، هەڵبەت لەو دوو شـــارەش تووشـــی کریســـتیـانێتی دەبووەوە، هەروەک چۆن لەگەڵ بێبڕوایانی مەککە و جوولەکانی مەدینە تێهەڵچوو.

ئەوەی ڕاســـتی بێ ئیســـلام کە تازە بەتازە ســـەری هەڵدا و کە لەگەڵ بێباوەڕەکانی حیجاز و جوولەکانی کەوتە کێشـــمەکێش، ئیدی ململانێ لەنێوان ئەو و کریســـتیانەکان لە مشـــتومڕ و بەڵگەوبەند لە دژی یەک هێنانەوە گەیشـــتە دۆخی بەیەکدادان، خۆی پێغەمبەر ســـەرەتـاکـانی ئەو ململانێیەی بینی و لە سەردەمی خەلیفەکانیشدا گەیشتە ئەوپەڕی سنووری خۆی.

کاتێ تۆ لە قورئاندا باســـی بتپەرســـتان و جوو و کریســـتیان و خاوەن بڕوا و دین و ڕێبازی دیکە دەخوێنیتەوە، ئەوا قورئان باســـی عەرەب و باســـی ئەو دەســـتە و تاقم و دینانە دەکا، کە عەرەبەکان ناسیویانە. قورئان ئەوەی ویستی پووچەڵی بکاتەوە کردی، ئەوەشی پێی پەسەند بوو پشتگیری لێکرد و هێشتیەوە. بەمەش هەم لایەنگر و هەم نەیار لای خاوەنی ئەو دەســـت و تاقم و دینانەی بەگوێرەی دەســـەڵاتی خۆیان و باندۆرییان لەســـەر خەڵـک هەبوو، بۆخۆی پەیـداکرد. کەواتە مەودای

جیاوازی لە نێوان ئەنجامی لێکۆڵینەوە لە ژیانی جاهیلی لەو شـــیعرانەی دراونەتە پاڵ جاهیلییەکان و لە نێوان لێکۆڵینەوە لە قورئاندا چەند زۆرە!

جارێ هەرچی ئەو شـــیعرەیە کە دەدرێتە پاڵ جاهیلییەکان، نیشـــاندەری ژیانێکی تەمومژاوی وشـــکوبرینگی بێبەرییە، یان هەر خۆی لە هەســـتی دینی بەهێز و هەســـتوســـۆزی دینی زاڵ بەسەر دەروون و ژیانی کردەییدا دوور و بێبەرییە، ئاخر ئەگەر وانەبێ ئەدی لە کوێ شـــیعرێکی وەها لە **ئیمریئولقەیس** یان **تەرەفە** یاخود **عەنتەرە**دا دەبینی و دەخوێنیتەوە! ئایا شـــتێکی سـەیروســەمەرە نییە، کە شـیعری جاهیلی لەئاســت وێناکردنی ژیانی دینی جاهیلییەکاندا دەستەوەستان و دۆشداماو بێ!

هەرچی قورئانیشـــە شـــتێکی دیکەمان بۆ دەردەخا، ژیانێکی بەهێزی دینیمان نیشـان دەدا، کە خەڵکەکەی بۆ ئەوە بانگ دەکا تا پێیان بکرێ مشتومڕ و گەنگەشە و وتوێژ لەبارەی دینەکەیان بکەن. خۆ ئەگەر پەســـندان و پێداهەڵگوتنی کورتی هێنا ئەوا پەنایان بۆ فێڵ و تەڵەکە دەبرد، پاشـان بۆ چەوسـاندنەوە، ئینجا بۆ جاڕدانی شەڕ، شەڕێک تەڕ و وشکی بە یەکەوە دەسووتاند.

ئایا پێت وایە قوڕەیش، ئەو قوڕەیشـــەی فێڵی لە ڕۆڵەکانی خۆی دەکرد و دەستخەرۆی دەکردن و دەیچەوساندنەوە و بە چەندین جۆر ئازار و ئەشـــکەنجەی دەدان و لە زێدەکەیانی دەردەکردن پاشـان جاڕی شـەڕی لە دژیان دەدا و بە هەموو هێز و ژیان و

سامانییەوە قوربانی لەم پێناوەدا دەدا، ئایا ئەوەی دەکرد ئەگەر هاتبا لەبارەی دینەوە هەر ئەو شیعرانەی دەدرێنە پاڵ جاهیلییەکان، هەبوونایە؟ نەخێر! قورەیش بەهێزەوە بڕوای بە دینەکەی خۆی هەبوو. بۆ ئەو دینە و لەپێناو بڕوابوون بەو دینە تێکۆشا و ئەو قوربانییەی دا کە دای. هەر هەمان شتیش لەسەر جوو ڕاستە، بەهەمان پێودانگیش ئەوانی دیکە و ئەو عەرەبانەی لەسەر دینی خۆیان ڕووبەڕووی پێغەمبەر بوونەوە، ڕاستە.

کەواتە قورئان ڕاستگۆترین دەربڕی ژیانی ئایینیە لای عەرەب، ڕاستگۆتر لەو شیعرەی ناویان لێناوە شیعری جاهیلی، لێ قورئان هەر بەتەنیا وێنای ژیانە دینییەکە ناکا، بەڵکو وێنای شتێکی دیکەش دەکا، کە لەنێو شیعری جاهیلیدا نایبینین، ئەویش وێناکردنی ژیانی ئاوەزمەندییەکی بەهێزە، وێنای توانستی مشتومڕ و ڕکابەری لەگەڵ قورئان دەکا، کە قورئان بەشێکی زۆری هەوڵ و تێکۆشانی لە ژیانی ئەو دینەدا داوە. ئەدی هەر قورئان نییە وێنای ئەو کەسانە دەکا، کە بە هێزی وتوویژ و دەمەتەقێ مشتومڕیان لەگەڵ پێغەمبەردا کردووە و گفتوگۆیەکی زۆر توندیان لەگەڵدا بەڕێکردووە! ئەدی باشە مشتومڕ و ناکۆکی و دەمەتەقێیان لەسەرچی بووە؟ لەبارەی دین و ئەوەی بە دینەوە پەیوەستە لە کۆمەڵێک پرسگەلی مەتەڵئاسا، کە فەیلەسوفەکان لە ژیانی خۆیاندا لەسەری وەستان و دەستەوەستان بوون تا چارەسەرێکی بۆ بدۆزنەوە: لەبارەی ژیانەوە، لەبارەی ئافەریدەکردن، لەبارەی ئەگەری

پەیوەندی لەنێوان خودا و خەڵک، لەبارەی پەرجوو و ئەو جۆرە شتانە.

ئەری تۆ پێتوایە خەڵک هەبێ لەسەر ئەو شتانە مشتومڕ و دەمەتەقێ بکا، مشتومڕێک و دەمەتەقێیەک کە قورئان خۆی بە بەهێز و توانایی ئاخێوەرەکانی وەسف دەکا، ئایا تۆ پێتوایە ئەو خەڵکانە نەفام و دەبەنگ و زبر و توند بن بە شێوەیەک کە ئەو شیعرانەی دەدرێتە پاڵ جاهیلییەکان وەسفیان دەکا! نەخێر! ئەوان نەفام و دەبەنگ و زبر و دڵڕەق نەبوون و خاوەنی ژیانێکی زبر و وشکیش نەبوون، بەڵکو ئەوان خاوەن زانست و زیرەکی و خودانی هەستوسۆزی نەرمونیان و ژیانێکی خۆش و ئاسوودەیی بوون.

لێرەوە دەبێ وریابین، ئاخر وەنەبێ هەر هەموو عەرەب وەها بووبن، قورئان نوێنەرایەتیی هەموویان ناکا، بەڵکو ئەوانیش هەروەک میللەتانی کۆنینە و زۆر لە میللەتانی نوێ بەسەر دوو چین دابەش بووبوون: چینی ڕۆشنهزرەکان (منەوەرەکان) ئەوانەی بە سامان و ئاوەز و زانیاری دەناسرانەوە، چینێکی ڕەشۆکیش (گشتی) کە هیچ بەختێکیان لەو شتە ناوبراوانەی چینی یەکەمیان نەبووە.

قورئان بەسەر ئەوەدا شاهیدە. ئەدی قورئان باسی ئەو بەشمەینەت و کلۆڵانەمان بۆ ناکا ئەوانەی لە ملکەچیی سەردار و مەزنەکانیان هەڵگەڕانەوە، ئەوسا وەنەبێ ئەم هەڵگەڕانەوەیان

لە تیکۆشـانی بیرورِا بێ، یان باوەڕیان بە هەق بووبێ، ئەوانەی لەو کاتەی لێیان دەپێچرێتەوە دەڵێن: ***ئەی پەروەرندەمان! ئێمە وەدووی ئاغاکان و گەورەکانی خۆمان کەوتین؛ ئەوان ئێمەیان گومرا کرد.***"[8] بەڵێ، هەر قورئان خۆی باســــی دوورکەوتنەوە و کەلێنی ئەعراب و دڵرەقی و شـــۆڕبوونەوە بەنێو کفر و دووڕوویی و کەمبەختی لە هەســـتوســـۆزی نەرمونیانمان بۆ دەکا، ئەوەی لە دژی بڕوا و ئاییندا هەیانبوو. ئەدی هەر قورئان نییە دەفەرموێ: ***ئەعرابەکان لەمەڕ خودانەناســین و دووڕوویی بێڕەزاترن و بۆ ســـنوور و پێنەزانینی هەرچی خودا بۆ پێغەمبەری نـــاردووە، کۆڵیترن.*** "[9] ئـــاخر ئەدی بۆ پێغەمبەر دانەنرابوو کە دڵی ئەعرابەکان بە پارە نەرم بکا! بەڵێ. کەواتە قورئـــان نوێنەرایەتیی نەتەوەی (امـــة)ی عەرەبی دەکـــا بەوەی وەک هەر نەتەوەیەکی کۆنینەی دیکە، تێیدا کەســـــانی دیار و ناوازە و ڕۆشـــــنهزری تێداهەبوون، کە پێغەمبەر دەمەتەقێ و مشتومڕی لەگەڵدا کردوون، هەروەها ئەوانیش لەگەڵ پێغەمبەر، هەروەها خەڵکی ڕەشـــۆکیشـــــی هەبووە، کە هیچ بەختیان لە ڕۆشنهزری و ناوازەییدا نەبووە، ئەوان بابەتی ناکۆکی بوون لە نێوان پێغەمبەر و نەیارانی، پێغەمبەر هەندێک جار دڵی ئەوانەی بە پارە نەرم دەکرد.

---

[8] ئایەتی ٦٧ لە سورەتی الاحزاب : **وقالوا ربنا إنا أطعنا سادتنا وكبراءنا فأضلونا السبيلا**

[9] ئایەتی ٩٧ لەر سورەتی تەوبە : الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ

قورئـان هەر بەتەنیـا نوێنەرایەتیی نەتەوەی عەرەبی دینـداری ڕۆشـنهزر ناکا، بەڵکو وێنەیەکی دیکەشـمان دەداتێ، کە دەبێتە مایەی سـەرسامی بۆ ئەوانەی ڕاهاتوون بۆ لێکۆلێنەوە لە ژیانی عەرەبی بەر لە ئیسـلام، کە پشـت بەو شـیعری جاهیلیەوە ببەسـتن. ئاخر ئەوان لەو بڕوایەدان کە عەرەب بەر لە ئیسـلام نەتەوەیەکی گۆشـەگیر بووە، لە بیابانەکەیدا ژیاوە و بە دونیای دەرەوە ئاشـنا نەبووە و دونیای دەرەوەش نەیناسـیون، ئەوان لەسـەر ئەمەدا پرسـگەل و بیردۆزەکانیان ڕۆناوە، ئەوان دەڵێن شـیعری جـاهیلی نەکەوتبووە بن بـاندۆری ئەو کـاریگەرییە دەرەکییـانەی کـاری لە شـیعری ئیسـلامی کردبوو: واتە نەکەوتبوونە بن باندۆری فارس (ئێران) و ڕۆم. ئەرێ باشـە ئەوە چۆن دەبێ! ئەوە گوتراوە گوایە لە بیـابـانـدا هـیچ پەیوەندییەک لەنێوان ئاکنجییەکانی و نەتەوە شـارسـتانەکاندا نەبووە. نەخێر! ئەدی ئەوە نییە قورئان باسی شتێکی جیاوازتر لەوەمان بۆ دەکا. قورئان باسـی ئەوەمان بۆ دەکا، کە عەرەب پەیوەنـدییـان بە نەتەوەکـانی دەوروبەریـانەوە هەبووە، بەڵکو پەیوەندییەکی تۆکمەشـیان هەبووە و لەنێوان خۆیاندا لەسـەر ئەوە دابەشـبوونەتە سـەر دەسـتە و تاقمی جیاجیا. ئەدی هەر قورئان نییە، باسی ئەوەمان بۆ دەکا، کە لەنێوان ڕۆم و لەنێوان ئێراندا جەنگ هەبووە و عەرەبیش لەو نێوەدا دابەشـبووەنەتە سـەر دوو بەرەی لەیەک جیاواز: بەرەیەکیان لایەنی ئەمیان و بەرەکەی دیکەش لایەنگری ئەویـان کردووە! ئـاخر ئەدی لە قورئاندا سـورەتێک بە ناوی سـورەتی ڕۆم نییە و بەم ئایەتەش

دەســـــتپێدەکا: ***ئەلیف، لام، میم. ڕۆمی شـــــکان .لە نزیکتر کەوشەنی ئەم سەرزەمینە. لە دوای ئەم ژێرکەوتنەیان جارێکی دی ســـــەردەکەونەوە؛ لە ماوەی کەمتر لە دە ســـــاڵ. پێش ئەو شکانە و لە دوایەش، هەموو کار، کاری خودایە***".[١٠]

کەواتە هەروەک یارانی ئەم شـــیعرە جاهیلییە پێیانوایە، عەرەب دابڕاو نەبوون، لێرەدا ئەوە دەبینی چۆن قورئـان بـاســـــی بـایەخـدانی ئەوانی بە ئێران و ڕۆم کردووە. هەروەهـا هەر قورئان وەسفی پەیوەندییەکانی ئابووریی ئەوانی بە نەتەوەکانی دیکە کردووە، هەروەک لە ســـــورەتی ناوســـــراودا هاتووە: "***بۆ هۆگریی قورەیش، کە ســـــاڵانە دوو جار دەچن بەرەو زۆزان و گەرمیان..***"[١١]ئیدی یەکێ لەو کاروانانە بۆ شـــــام بۆ لای ڕۆم و ئەوی دیکەشیان بۆ یەمەن بۆ لای حەبەشە و یان ئێران بووە.

ژیاننامەی پێغەمبەریش ئەوەمان پێدەڵێ، کە عەرەب لە بوغازی بـابولمەنـدەب بۆ وڵاتی حەبەشـــــە پەڕیونەتەوە. ئـاخر ئەدی موهاجیرەکانی بەرایی بۆ ئەم وڵاتانە کۆچییان نەکرد! هەر ئەم ژیاننامەیە پێماندەڵێ ئەوان لە حیرەش بۆ وڵاتی ئێران (فارس) تێپەڕیون، هەروەها ئەوان شـام و فەڵەسـتینیشـیان تێپەڕاند و گەیشـتبوونە میسـر. کەواتە ئەوان گۆشـەگیر و دابڕاو نەبوون،

[١٠] ﴿الم * غُلِبَتِ الرُّومُ * فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ *فِي بِضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ * بِنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ

[١] لِإِيلافِ قُرَيْشٍ، إِيلافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ...

هەوەها بەدەریش نەبوون لە کاریگەریی ئێران و ڕۆم و حەبەشە و هیند و نەتەوە دراوســـێکانی دیکەیان. وەنەبێ ئەوان دینیان نەبووبێ، هەروەها نەفام (جاهیل) و زبر و دڵبەردیش نەبوون، بە بەراورد لەگەڵ نەتەوەکانی دیکە لە ڕووی ســـیاســـی و ئابووریشەوە دابڕاو نەبوون، ئیدی بەم شێوەیە قورئان وێنایان دەکا.

خۆ ئەگەر خاوەنی زانســـت و دین، ماخۆی ســـامان و هێز و دەســـەڵات، یان خودانی ســیاســەتێکی گرێدراو بە سـیاسـەتی گشـــتیی کارلێککەر و کارتێکراو بووبن، چی وای لێکردوون نەبووبنە نەتەوەیەکی شـــارســـتانی دیار، نەوەک نەتەوەیەکی نەفامی دڕندە. ئاخر چۆن پیاوێکی ئاوەزمەند بڕوا دەکا قورئان لەنێو نەتەوەیەکی نەفامی دڕندەدا سەریهەڵدابێ!

کەواتە ئایا بینیت کە دۆزینەوەی ژیانی عەرەبی لە قورئاندا بەســوودتر و باشــتر دەردەکەوێ لەو شــیعرە نەزۆکەی ناویان لێناوە شــیعری جاهیلی! ئایا دەبینی کە ئەم جۆرە ئاراســتەیە لە توێژینەوە هەموو گۆڕانکارییەک دێنێتە گۆڕێ لەوەی لەبارەی کاروباری جاهیلییەکان، فرچکمان پێوەگرتووە!

٤

شیعری جاهیلی و زمان

شتێکی دیکە هەیە وامان لێدەکا ملکەچی ڕاستی و دروستی ئەو برە زۆرە ڕەهایەی شیعری جاهیلی نەبین، پێدەچێ باشترین بەڵگەی سەلمێنەریش ئەو بۆچوونەمان بێ، وا ڕوونی دەکەینەوە. پێشتر ئەو شیعرەمان بینی کە نوێنەرایەتیی ژیانی دینی و عەقڵی عەرەبی جاهیلی نەدەکرد، لەسەرێکی دیکەشەوە شیعرەکان هەر زۆر لەوە دوورن نوێنەرایەتیی زمانی عەرەبی ئەو سەردەمە بکەن کە گێڕەرەوەکان دەیدەنەپاڵ جاهیلییەکان و بە ناوی ئەوانیش تۆماریان کردوون. لێرەدا پێویستی بە پشوودرێژی و لەسەروەستان و وریایی هەیە. ئاخر مەبەست لە زمانی عەرەبی ئەو واتا دیارکراوەیەتی کە بۆ پێناسەکردن و واتالێکدانەوەی وشەیەک لە وشەکانی پەنا بۆ فەرهەنگ ببەین، مەبەستمان لێرە بێژەی وشەکانە کە واتاکەی لەسەر هەڵهێنجراوە، ئەویش جارێک بە حەقیقی بەکار دەبرێ و

جـاریـێـکـیشـــــیـــان بە مەجــازی، ئەم بـیـژانەش بەگـویـرەی پێداویســتییەکانی ژیانی ئاخێوەران و ماخۆی زمانەکە دەگۆڕێن و پێشدەکەون.

ئێمە دەڵێین ئەم شـــیعری جاهیلییە زمانی جاهیلی دەرنابڕێ. دەی با جارێ تێبکۆشـین زمانی جاهیلی بناسـین و بزانین چییە، یان لەو سـەردەمەی گوایە ئەو گێڕەرەوانە شیعرە جاهیلییەکانی خۆیان دەدەنە پاڵ، چ شێوەیەکی وەرگرتووە. ئەو ڕاوبۆچوونەی گێڕەرەوەکان لەســـەری کۆک بوون، یان خەریکبوو لەســـەری کۆک بن، ئەوە بووە؛ عەرەب دابەش دەبنە ســــەر دوو پـاژ: قەحتــانییەکــان، ئەوانەی جێهەواری یەکەمیــان لە یەمەن و عەدنانییەکانیش ئەوانەی جێهەواری یەکەمیان لە حیجاز بووە.

هەروەها هەر ئەوان لەســـەر ئەوە کۆکن، کە قەحتانییەکان هەر لەوەتەی خودا ئــافەریــدەی کردون عەرەبن و ئەوان عەرەبی عـاریبەن، کەچی عەدنـانییەکـان زمـانی عەرەبییـان وەرگرتووە، واتە لەســـەری ئافەریدە نەکراون، ئەوان بە زمانی دیکەی وەک عیبری و کلـدانی دەپەیڤین، لێ دواتر فێری زمــانی عەرەبیی عـاریبە بوون، ئیـدی زمـانی زگمـاکی یەکەمیـان لەســـینگدا ســـــڕاوەتەوە و لە جێگەیـدا زمـانی وەرگیراوی دیکەیـان جێکردەووەتەوە. هەروەها هەر ئەو گێڕەرەوانە لەســەر ئەوەش کۆکن، کە بنەچەی عەدنانێتیی ئەو بەعەرەببووانە (مســــتعرب) دەگاتەوە سەر ئیسماعیلی کوڕی ئیبراهیم. ئەوان فەرموودەیەک دەکەنە بنەمای هەموو بیردۆزەکەیان لەو بارەیەوە، پوختەکەشی

ئەوەیە، یەکەمین کەس کە بە زمانی عەرەبی داوەوە و زمانی باوکی بیرچۆتەوە، ئیسماعیلی کوڕی ئیبراهیم بووە.

لەسەر ئەوە هەموو گێڕەرەوەکان (ئەوانەی فەرموودەیان گێڕاوەتەوە) کۆکن، لێ ئەوان لەسەر شتێکی دیکەش هاوڕان، زانستی نوێش سەلماندوویەتی، ئەویش ئەوەیە، کە جیاوازییەکی زۆر لە نێوان زمانی حیمەیر/ حمیر (کە زمانی عەرەبی عاریبە بووە) و زمانی عەدنان (عەرەبی بەعەرەببوو /موستەعرەب/) هەیە. لە ئەبی عەمرو بن عەلاء دەگێڕنەوە، گوتوویەتی: نە قسەی حیمیەرییەکان قسەی ئێمە بووە نە زمانەکەشیان.

ئەگەر ڕاستیت دەوێ، لێکۆڵینەوەی نوێ جیاوازییەکی جەوهەری لەنێوان ئەو زمانەی خەڵکی لە باشووری عەرەبستان/ وڵاتی عەرەبی قسەی پێدەکەن، لەگەڵ ئەوەی لە باکوور قسەیان پێدەکرد هەبووە. ئێستاش هەڵکۆڵینەکان و دەقەکانمان لەبەردەستە، سەلمێنەری جیاوازی بێژەکان و ڕێسای ڕێزمانی ڕستەسازی و وشەسازیین. کەواتە هەردەبێ چارەی ئەو پرسە بکرێ.

خۆ ئەگەر ڕۆڵەکانی ئیسماعیل زمانی عەرەبی لەو عەرەبانە فێربووبن کە ئێمە پێیاندەڵێین عاریبە، کەواتە ئەدی ئەو مەدا دوورییە چی بووە لەنێوان ئەو زمانەی عەرەبی عاریبە بەکاریهێناوە لەگەڵ ئەوەی عەرەبی بەعەرەببوو، تا ڕادەیەک ئەبو **عەمرو بن عەلاء** ئەوە بڵێ کەوا دوو زمانی لەیەک جیاواز

بوون، هەروەها زاناکانی ئەم دواییانەش ئەو جیاوازییە بە بەڵگەوە دەسەلمێنن، سەلماندنێک هیچ جێگەی گومان و مشتومڕ نەهێڵێتەوە! خۆی کارەکەش هەر بەوەندە ناوەستێ، ئەوە بۆ هەموو کەسێک ڕوونە، ئەوانەی بەگشتی ئاگایان لە لێکۆڵینەوەی مێژوویی هەیە و بەتایبەتیش ئەوانەی ئەفسانە و چیرۆکیان خوێندووە و لێیان کۆڵیتەوە، کە ئەم بیردۆزە دروستکراوە و بەزۆر داڕێژراوە، ئەمەش لە سەردەمەکانی دوایی هاتووە و کاتێک پێداویستیی دینی و ئابووری، یان سیاسی وەهای خواستووە.

بۆ تەورات هەیە باسی ئیبراهیم و ئیسماعیلمان بۆ بکا، هەروەها بۆ قورئانیش هەیە باسی ئەو دووانەمان بۆ بکا، لێ هەر بە تەنیا ناوهاتنی ئەو دوو کەسە لە تەورات و قورئاندا بەس نییە تا هەبوونە مێژوویەکەیان بسەلمێنرێ، سەرباری سەلماندنی ئەو چیرۆکەش، کە باسی کۆچی هاجەر بە خۆی و ئیسماعیلی کوڕی ئیبراهیممان بۆ مەککە بۆ دەکا تا لەوێ وەک عەرەبی بەعەرەببوو (موستەعریب) ژیا بن و گەشەیان کردبێ. ئێمە ناچارین شتەکە وەها ببینین، **ئەم چیرۆکە جۆرە فێڵێکە بۆ سەلماندنی پەیوەندیی نێوان جوو لەگەڵ عەرەب لە لایەک و لە لایەکەی دیکەشەوە سەلماندنی پەیوەندی لەنێوان ئیسلام و جووایەتی و قورئان و تەوراتدا**. کۆنترین سەردەمیش بۆ سەرهەڵدانی ئەم جۆرە هزرەیە، هەر ئەو چاخەیە کە جوو لە باکووری عەرەبستان نیشتەجێ بوون و لێیان داکوتا و مۆڵگەی

خۆیان لێدروســت کرد. ئێمە دەزانین جەنگی دژوار لەنێوان ئەو جووە هاتووە نیشـــتەجێبووانە و عەرەب، ئەوانەی هەر لەوێ ئاکنجی بوون ، هەڵگیرســاوە، جەنگەکە لەدواتردا بە شـێوەیەک لە شێوەکان بە ئاشتی و خۆگونجاندن و جۆرێک لە هاوپەیمانی و ئـاگربڕ کۆتـایی پێهـاتووە. شـــتێکی دووریش نییە کە ئەم ئاشـــتییەی لەنێوان خەڵکی هاوردەی پەلامارده‌ر و ماخۆکانی خـاکەکە بووبێتە بنەمـای ئەم چیرۆکەی دەڵێ کەوا عەرەب و جوو پســـامن، بەتایبەتیش کاتێک ئەمان و ئەوان شـــتێکی هاوبەشییان لەنێواندا هەبووبێ، هاوبەشییەکەش کەم نییە، ئیدی ئەوان و ئەمان سامیین.

لێ ئەو شــتەی جێگەی گومان نییە، ســەرهەڵدان و هاتنەکایەی ئیســـلام و ئەو نەیارییە توندەی لەنێوان خۆی و بتپەرســـتیی عەرەب بوو، ئەوانەی ئەهلی کتێب نەبوون، ئیدی وای پێویســت کرد پەیوەســـتییەکی بەتین لەنێوان ئاینی نوێ و هەردوو ئایینە کۆنەکان بدۆزرێتەوە: واتە لەگەڵ کریســـتیانێتی(عیســـایەتی) و جووایەتی(موسایەتی)دا.

هەرچی پەیوەندیی دینییە، ئەوا جێگیر و ڕوونە، ئـاخر لەنێوان قورئان و تەورات و ئینجیلەکاندا هاوبەشـــیی لە ڕووی بابەت و وێنە و ئـامـانجـدا هەیە، ئـاخر مەبەســـتی هەر هەموویـان یەکتاپەرستییە، پشتیشی بەیەک بنەما بەستووە، کە هەر ئەویش خاڵی هاوبەشی هەر سێ ئاینییە ئاسمانییە سامییەکەیە. لێ ئەو پەیوەنـدییە دینییە هەر پەیوەنـدییەکی واتـایی ئـاوەزمەنـدییە

دەکرێ بە شـێوەیەکی باشـتر و لە ڕێی پەیوەسـتییەکی دیکەی مادی بەرجەستە یان وەک بەرجەستەیی لێهاتبا نێوان عەرەب و خەڵکی ئەهلی کتێب. ئاخر ئەدی چ ڕێگرێک هەبوو لەوەی ئەم چیرۆکە بقۆزرێتەوە، واتە چیرۆکی نزیکـایەتیی مـادی لەنێوان عەرەبی عەدنانی و جوو؟

قورەیش هەموو ئـامـادەکارییەکی تێدا بوو تـا لە سـەدەی حەفتەمی زایینیدا ئەو ئەفسـانەیە بپەژرێنێ. ئاخر لە بەرایی ئەو سـەدەیەدا بەوە کۆتایی هات ڕاچەنینێکی سـیاسـی و ئابووری وەها بۆ مەککە و دەوروبەری بێتەدی، تا دەسـەڵاتی واتایی خۆی لە بەشـێکی زۆری عەرەبسـتانی بتپەرسـتیدا بڵاوبکاتەوە. سـەرچاوەی ئەم ڕاچەنینە و **ئەو دەسـەڵاتەش دوو شـت بوون: لە لایەک بازرگانی و لە لایەکی دیکەوە دین.**

هەرچی لەبـارەی بـازرگـانییەوە بوو، ئەوا ئێمە دەزانین کە قورەیش بازرگانی لەگەڵ شـام و میسـر و وڵاتی ئێران (بلاد فارس) و یەمەن و وڵاتی حەبەشەدا دەکرد.

هەرچی لەبارەی دینیشـەوە بوو، ئەو کەعبەیەی کە قورەیش لە دەوری خڕدەبووەوە و هەموو سـاڵێکیش عەرەب حەجی بۆ دەکرد، جۆرێک لە دەسـەڵاتێکی بەهێزیشـی بەسـەر دڵ و دەروونی بێ بڕوایاندا کێشابوو، هەر ئەو عەرەبە بێ بڕوایانەش کردبوویـانە هێمـایەک بۆ دینێکی بەهێز، بەوەی بیـانەوێ لە بەرانبەر کشـان و بڵاوبوونەوەی جوولەکەتی لە لایەک و پاشـان

کریســـتیانی لە لایەکی دیکە بوەســـتێتەوە. ئێمە ئەو ئاماژەیە لە ئەفســانەکان بەدیدەکەین، کە شــتێکی لە کێبڕکێی دینی لە نێوان مەککە و نەجرانــدا هەبووە. هەروەهــا ئەو ئــامــاژەیەش لە ئەفســانەکاندا دەبینین، کە ئەم کێبڕکێی دینییە لە نێوان مەککە و ئەو کڵێســایەدا هەبوو، کە حەبەشــە لە ســەنعا دایمەزراندبوو، ئەوەی بووە مایەی شەڕی فیل، هەروەک چۆن لە قورئاندا ناوی هاتووە.

کەواتە قورەیش لەو ســـەردەمەدا ســـەرهەڵداوێکی مادیی و بازرگانی و سەرهەڵداوێکی دینی بتپەرستی بووە. ئیدی بە پێی ئەو دوو ڕاچەنییننانە تەقەللای ئەوەی بوو لە عەرەبســـتاندا یەکەیەکی ســـیاســـیی بتپەرســـتیی ســـەربەخۆ بنیات بنێ، تا لەبەردەم دەســـتوەردانی ڕۆم و ئێران و حەبەشــە و دینەکانیان لە عەرەبستاندا بوەستێتەوە.

خۆ ئەگەر ئەمە ڕاســـت بێ -کە ئێمە بڕوامان بە ڕاســـتییەتی هەیە- ئەوا زۆر ڕێی تێدەچێ ئەم شــارە نوێیە بۆ خۆی بەدوای بنەڕەتێکی مێژووی کۆنــدا بگەڕێ، کە بە بنەمــا مێژووییە نەمرەکاندا ببەســترێتەوە، ئەوانەی لە ئەفســانەکاندا باســیان کراوە. کەواتە هیچ ڕێگریک لەوەدا نییە قورەیش ئەو ئەفسانەیە پەسەند بکا، کە دەڵێ کەعبە دروستکراوی دەستی ئیسماعیل و ئیبراهیمە، هەروەک چۆن پێشــتر ڕۆما بە هۆکاری هاوشــێوەوە ئەفســانەیەکی دیکەی پەســەند کردبوو، ئەو ئەفســانەیەی گریک (یۆنان) بۆی دروستکردبوو بەوەی سەلماندوویەتی، کەوا ڕۆما

دەگەڕێتەوە بۆ بایناسی کوڕی پریامی سەرداری ترۆی (تەروادە).

کەواتە کاروباری ئەم چیرۆکە ڕوونە. شتێکی نوێکردەیە و بەر لە ئیسلام سەریهەڵداوە، **ئینجا ئیسلام لەبەر هۆکاری دینی قۆستوویەتیەوە، مەککەش لەبەر هۆکاری دینی و سیاسی پەسەندی کردووە.** کەواتە کاتێک مێژوویی ئەدەبی و زمانەوانی بیەوێ بنەمای زمانی عەرەبی پاراو (فوسحە/فصحی) بناسێنێ، دەتوانێ گوێی پێ نەدا. کەواتە دەتوانین بڵێین پەیوەندی لەنێوان زمانی عەرەبی پاراو، ئەو زمانەی عەدنانییەکان پێی دەدوان و ئەو زمانەی قەحتانییەکان لە یەمەن پێی دەدوان وەک پەیوەندیی نێوان زمانی عەرەبی و هەر زمانێکی دیکەی ناسراوی سامی بوو، ئیدی چیرۆکی "عاریبە" و "بەعەرەببوو/موستەعریبە" و فێربوونی ئیسماعیل بۆ عەرەبی لە جورهمەوە، هەر هەمووی قسەی ئەفسانەیین نە گرنگییان هەیە و نە سوودبەخشیشن.

ئەنجامی هەموو توێژینەوەکەش دەمانگەڕێنێتەوە سەر ئەو بابەتەی لە سەرەتاوە دەستمان پێکردبوو، ئەویش ئەوەیە؛ **ئەو شیعرەی ناوی لێدەنێن شیعری جاهیلی، فرێ بەسەر زمانی جاهیلییەتەوە نییە و ناشکرێ ڕاست و دروست بێ.** ئاخر ئێمە لەو شاعیرانەی زۆر شیعری جاهیلییان دەدرێتە پاڵ ئەوە دەبینین، کە کەسانێکن سەر بە عەرەبی یەمەنن، سەر بەو قەحتانییە عاریبانەن کە بە زمانێک دواون، زمانی قورئان نەبوو، ئەو زمانەی **عەمرو بن عەلاء** لەبارەیەوە وتوویەتی: زمانی

ئەوان لەگەڵ زمـانی عەرەب جیـاواز بوو، توێژینەوەی نوێش سەلماندوویەتی، کە زمانێکی غەیرە زمانی عەرەبییان هەبووە.

لێ کاتێ ئێمە ئەو شــیعرانە دەخوێنینەوە، ئەوانەی دەدرێنە پاڵ ئەو شـاعیرە قەحتانیانەی جاهیلی، ئەوا هیچ جیاوازییەک، نەکەم و نەزۆر لەنێوانیان و لەگەڵ شـیعری عەدنانییەکان نابینین. خوا بەهـانـامـانەوە بێ![12]بەڵکو ئێمە هیچ جیـاوازییەک لەنێوان زمـانی ئەم شیعرە و زمانی قورئانیشدا نابینین. ئەرێ چۆن لەوە بگەین و چۆن لێکی بدەینەوە؟ ئەمەش شــتێکی ســووک و ئاســانە، ئەویش ئەوەیە، ئەم شیعرەی دەدرێتە پاڵ قەحتانییەکانی بەر لە ئیسلام هیچی بە سەر قەحتانییەکانەوە نییە. شاعیرەکانی ئەوان ئەوانەیان نەگووتووە، بەڵکو دوای ئیسلام و بە هۆکاری جیاواز، کە دواتر ڕوونیدەکەینەوە بە نـاوی ئەوانەوە هەڵبەســتراون، هۆکـارەکـانیش ئەوکـاتە ڕوون دەکەینەوە کـاتێک بـاســیـان دێتەگۆڕێ، کە وای کرد لەنێو ئیسلامدا ئەم شیعرانە دابتاشرێن و بدرێنە پاڵ شیعری جاهیلی.

[12] نستغفر الله!

٥

شیعری جاهیلی و زارەکان

تەنانەت ئەم شتە لە شیعری جاهیلیی قەحتانیش تێدەپەڕێنێ و خۆی دەگەیەنێتە شیعری عەدنانییش. گێڕەرەوەکان باسی ئەوەیان بۆ کردووین؛ شیعرەکان لە هۆزەکانی عەدنانەوە گوازراونەتەوە، سەرەتا لە ڕەبیعەوە ئینجا بۆ قەیس و پاشان بۆ تەمیم. ئیدی لەوێ تا دوای ئیسلامیش مانەوە، واتە تا ڕۆژگاری بەنوئومەیە، تا هەڵکەوتنی ناوازەیی فەرەزدەق و جەریر.

ئێمەش ناتوانین ئەم جۆرە قسەیە پەسەند بکەین مەگەر بەخەندەوە نەبێ، چونکە ئێمە زانیارییەکی ڕاستودروستمان لەسەر ڕەبیعە و تەمیم نییە و بە جوانی نایانناسین، واتە ئێمە حاشایی لێدەکەین یان گومانمان هەیە، هەر بەلای کەمییەوە

گومانێکی بەهێزمان لەو ناوانە هەیە، کە دراونەتە پاڵ هۆزەکان، گومانمان لە بەهای ڕەچەڵەکی ئەو شـــاعیرانە و ناوی ئەو هۆزانە هەیە، پێمانوایە یان ئەوە بەڕاســـتتر دەزانین، کە ئەم هەموو شـــتە زیاتر لە ئەفســـانە دەچێ نەوەک لە زانیاریی حاشاهەڵنەگر.

لێ ئێســتا پرســی ڕەچەڵەک و بەهاکەی مایەی ســەرنجادانمان نییە. جارێ با لێی گەڕێین تا لە کاتی پێویســتی بەندەکانی ئەم کتێبە دیینەوە ســـەری و باســـی لێوەدەکەین. ئێمە ڕاوبۆچۆنی خۆمان زۆر بە ڕاشکاوی و بەگشتی لە "یادەوەری ئەبی عەلا"دا باس کردووە،[13] لێ ئەو پرســـەی لێرە مایەی ســـەرنجمانە و وامان لێدەکا گومان لە بەهای ئەم بیردۆزە بکەین (بیردۆزی گواســـتنەوەی شـــیعر لە هۆزەکانی عەدنان بەر لە ئیســـلام) پرســـێکی تەواو تەکنیکییە. ئـاخر گێڕەرەوەکـان هەموویـان لەســـەری کۆکن، گوایە هۆزەکانی عەدنان بەر لە پەیدابوونی ئیســـلام نە زمـانێکی یەکگرتوو، نە زار(زاراوە)ی یەکـانگیر لەنێوخۆیاندا هەبووە، تا ئەو زمانە لەیەکجیاوازانە لەیەک نزیک بکاتەوە و شـــیرازەپســـانی ئەو هەموو زارانەی نێوانیان لاببا. شـــتێکی لۆژێکیش بوو بەر لە ئیســـلام زمانەکانی عەرەبی عەدنانی لەیەک جیاواز بن و زارەکانیشـــیان لەیەک جیاواز بن.

---

[13] (ذکری أبي العلاء) کتێبێکی تەها حوســـێنە تێزی یەکەم دکتۆرایەتی لە ســـالی ١٩١٤ و لەپێش کتێبی (فی الشـــعر الجـاهلی) نووســـیویەتی، لەم کتێبەش هەرای نـایەوەو ســـەریەشـــەی زۆری بۆ دروســـت بوو و بەکافر و زەندیق تاوانبار کرا، گوایە ابو العلاء المعری لە ئیسلام داشۆڕیوە. وەرگێڕ

بەتایبەتیش ئەگەر هاتوو ئەو بیردۆزەی ئاماژەمان پێداوە ڕاست بێ، کە بیردۆزی لاپەڕگەیی عەرەبییە، هەروەها ئەوەش سەلمێنرا کە عەرەب لەیەک دوور بوون و شیرازەیان لەگەڵ یەک پچڕابوو، هۆکارگەلێکی پەیوەندیی ماددی و واتایی وەهایان لەنێواندا نەبوو تا زارەکان یەکبخا.

خۆ ئەگەر ئەمە هەمووی ڕاست بێ، ئەوا زۆرباش ڕێی تێدەچوو هەر هۆزێک لەو هۆزانەی عەدنان، زمان و زار و ڕێبازی تایبەت بەخۆی لە قسەکردندا هەبووبێ، ئیدی خۆ دەبوو جیاوازیی زمان و زارەکان لە شیعری شاعیرانی ئەو هۆزانەدا ڕەنگی دابایەتەوە، ئەمە بەرلەوەی قورئان یەک زمانی عەرەبی یەکگرتوو و زارێکی لەیەکنزیک بەسەر عەرەبدا بسەپێنێ. لێ ئێمە ئەو شتە لە شیعری عەرەبیی جاهیلییدا نابینین. ئاخر تۆ دەتوانی ئەو هۆنراوە دووروودرێژ و ئەو شیعرە هەڵواسراوانە (موعەللەقات) بخوێنیتەوە، کە هەوادارانی کۆنەخواز وەک نموونەیەکی ڕاستودروستی شیعری جاهیلیی عەرەبی دەبینن، لەو خوێندنەوانەشدا ئەوە دەبینی هۆنراوەیەکی دووروودرێژی **ئیمریئولقەیس**، کە خۆی کندییە واتە قەحتانییە، شیعرێکی دیکەی **زوهەیر**، یەکێکی دیکەی **عەنتەرە**، هی سێیەم هی **لەبید** دەخوێنیتەوە، هەر هەمووشیان هی هۆزی قەیسن، پاشان قەسیدەیەکی **تەرەفە**، هەروەها قەسیدەیەکی **عەمرو بن کەلسوم** یەکێکی دیکەی **حارس بن حیلیززە** دەخوێنیتەوە، هەر هەموویان

لە هۆزی ڕەبیعەن و سەرجەم شیعرەکانیش بەیەک زمان و زار نووسراون.

ئیدی خۆت دەتوانی ئەو حەوت قەسیدانە بخوێنیتەوە، بێ ئەوەی هەست بکەی جیاوازییەکیان لە زاردا لەگەڵ یەک هەبێ، یان لە زمانەکە لەیەک دوور بن، یان لە شێوازی قسەکردنەکە لەیەک جیاواز بن. بەحرە عەروزییەکە هەر ئەوەیە کە هەیە، ڕێسای سەرواکان هەر ئەوەیە کە هەیە، واژە بەکارهێنراوەکانی بە واتاکانیانەوە هەر ئەوانەن کە لای شاعیرانی ئیسلامیشدا دەیبینینەوە، ڕێبازە شیعرییەکە هەر هەمان ڕێبازی شیعرییە.

هەموو شتێک لەو هۆنراوە دووروودرێژانە نیشانەیە بەوەی جیاوازیی هۆزەکان لە شیعری ئەم شاعیرانەدا ڕەنگی نەداوەتەوە. ئیدی ئێمە لە نێوانی دوو شت داین: یان ئەوەیە دەبێ باوەڕ بەوە بهێنین، کە هیچ جیاوازییەک لەنێوان هۆزە عەرەبییەکانی عەدنان و قەحتاندا نەبووە، واتە نە زمان و نە زار و نە ڕێباز و شێوازی ئاخاوتنیان بووەتە ئاستەنگ، یاخود دان بەوەدا بنێین کەوا شیعرەکان هی ئەم هۆزە ناوبراوانە نین، بەڵکو لە دوای ئیسلامدا بۆیان هەڵبەستراون و دراونەتە پاڵیان. ئێمەش زیاتر بەلای ئاراستەی دووەمدا دەیشکێنینەوە لەوەی لایەنگری هی یەکەم بین. بەڵگەی گردەبڕانەش لەسەر بنەمای جیاوازیی زمان و زار بەندە، کە لەچاو عەدنان و قەحتاندا ڕاستییەکی واقیعییە، ئاخر هەر نووسەرە کۆنەکان خۆشیان

دانیان پێداناوە، هەروەک چۆن **ئەباعەمرو بن عەلا** وەهای بینی و هەروەها توێژینەوەی نوێش سەلماندوویەتی.

شـــتێکی دیکەش کـاریگەرییەکی دوورمەودای هەیە، ئەوەش ئەگەر هات و هەم ئێمە یان کەسـانی دیکە کاتی تەواویان هەبێ بۆ ئەوەی شـــتەکەی لێهەڵبهێنجن و بەدرێژی لێی بکۆڵنەوە، ئەویش ئەوەیە، قورئـان کە بەیەک زمـان و زار دارِێژراوە، ئەویش زمانی قورەیشـە و زارەکەشـی بەردەسـتی خوێنەرانی قورئان لە هۆزە جیاوازەکان نەبوو، تا ئەوکاتەی فرەخوێندنەوە پەیـدابوو و زارەکـانیش زۆر لەیەک جیـاواز بوون، ئیـدی خوێنەرانی قورئان و زانایانی دوایی زۆریان کرد و تێکۆشـان تا شـێوازەکەی ڕێک بخەن و لێی بکۆڵنەوە و سـاغی بکەنەوە و زانســتییان بۆ دانا یان زانســتێکی تایبەتییان بۆ دارِشـت. ئێمە لێرەدا ئاماژە بەو خوێندنەوانە ناکەین، کە لەنێو خۆیاندا زۆر لەیەک جیـاوازن، جیـاوازییەکەش لە ســەروبۆر و ئینجـا چ سەروبۆری ڕێسایی بن یان گەردانکردنی وشەکان. ئێمە ئاماژە بە جیاوازیی خوێنەرانی قورئان ناکەین لەوەی وشەی "الطير" لە ئایەتی "**يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ** " بە فەتحە نەسـب بکرێ یان ڕەفع بکرێ، هەروەها ناشچینە سەر جیاوازییەکەیان لە بۆرەی سەر واو یان ســـەرەی فەتحەی ئایەتی "**لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُـــولٌ مِنْ أَنْفُسِـكُمْ**" هەروەها ئاماژەش بۆ ئەو جیاوازییەی لە بۆرەی پیتی 'حاء' یان ژێری کەســـرەکەی نـاکەین لە ئـایەتی "**وَيَقُولُونَ حِجْرًا مَّحْجُورًا**" هەروەهـا ئـامـاژەش بە جیـاوازییەکـانیـان لە دارِشـــتنی کـاری

بکەردیار و بکەرنادیار (مەعلوم و مەجهول) لە ئایەتی "**غُلِبَتِ الرُّومُ * فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ**" ناکەین. ئاماژە بەو چەشـــنە جیاوازییانەی گێڕانەوەی قورئان ناکەین، چونکە ئەم پرسە گرێکوێرەیە، ئەوکاتە باسی دەکەین، کاتێک لە ئەنجامدا لە مێژووی قورئاندا بکۆڵینەوە. لێ ئێمە ئاماژە بە جیاوازییەکی دیکەی خوێندنەوەکان دەکەین کە عەقڵ پەسەندی دەکا، نەقلیش لێیخۆش هاتووە و پێویســـتیی جیاوازیی زارەکانی لەنێوان هۆزەکانی عەرەب داخوازییەتی، ئەوانەی نەیانتوانی قوڕگ و زمان و لێویان بگۆڕن تا بتوانن قورئان بەو شێوەیە بخوێننەوە کە چـۆن پـێـغەمـبەر و هـۆزەکەی ئەو واتە قـوڕەیـش خوێندوویانەتەوە، ئیدی وەهایان خوێندووەتەوە هەر وەک چۆن قسەی پێدەکرێ، بە شێوەیەک کە لە هی قوڕەیش جیاواز بووە، لەو شـــوێـنـانەدا وشـــەکـانیـان درێژکردووەتەوە کە هی درێژکردنەوە نەبوون، کورتیشـــیان کردووەتەوە کە هی کورت کردنەوە نەبوون، سکونیان کردوو لەو شوێنانەی سکون نابن، دوو پیتیـان لەیەک داوە (دەغمیـان کردووە)، یـان بێدەنگیـان کردووە و پیتیان لە گۆکردن لابردووە یان لە شـــوێنی خۆیان گواســـتووەتەوە لەکاتێکدا نە لەیەک دەدرێ و نە لادەبرێ و نە دەشگوازرێتەوە. ئیدی ئەم جۆرە لە جیاوازیی زارەکان بەگشتی باندۆرێکی سروشتیی پێویست لەسەر شیعر و کێش و برگە و بەحر و سەرواکانی دەکا.

ئێمە ناتوانین لەوەش تێبگەین ئاخۆ چۆن **خەلیل فەراهیدی** تۆماری کردوون، چۆن کێش و بەحر و سەروای شیعری سەرتاپای هۆزەکانی عەرەبی تۆمارکردوون، لەکاتێکدا ئەو هەموو جیاوازییەی زمان و زارەکاذیان لەنێواندا هەبووە. خۆ ئەگەر پەخشانێتیی قورئان، کە نە شیعر بووە و نە پابەندیش بووە بە ڕێساکانی شیعر، نەیتوانیبێ ئەو هەموو هۆزانە بهێنێتە ڕایێ و شیرازەیان ڕێک بخا، ئەدی چۆن شیعر بەو هەموو کۆتوبەندانەی خۆیەوە توانیویەتی ڕێکیان بخا و بیانهێنێتە ڕایێ! ئەدی چۆن بوو ئەو هەموو زارە لەیەکجیاوازنە باندۆری خۆیان لەسەر کێشی شیعر و بڕگە موزیکییەکانی جێنەهێشت، ئەدی باشە چۆن ئەو پەیوەندییە دیار و ئاشکرایەی جیاوازیبوون لە زاردا لە کێشەکانی شیعری شاعیرانی ئەو هۆزانەدا ڕەنگی نەدایەوە؟

دەکرێ تۆ ئەوە بڵێی: ئاخر جیاوازیی زارەکان لە پاش قورئانیشدا هەبووە، گومانیشی تێدا نییە کە هۆزەکانی عەرەب بەو هەموو جیاوازیانەیان سەروسەودایان لەگەڵ شیعردا لە دوای ئیسلامدا هەبووە و هیچ جیاوازییەکیش لە زارەکان دەرنەکەوتووە، هەروەک چۆن بەحر و کێشەکانیشی لەگەڵ ئەو جیاوازییەش لە دوای ئیسلامدا هەر ڕێک هاتەوە، ئەمەش ڕێگە لەوە ناگرێ لە سەردەمی جاهیلیش بەهەمان شێوە ڕێک هاتبێتەوە.

من نکوڵی لەوە ناکەم لەدوای ئیسلامدا جیاوازیی زارەکان ڕاستییەکی واقیعی بووە. هەروەها نکوڵیش لەوە ناکەم، کە شیعر لای ئەو هۆزانە لەگەڵ جیاوازییەکانیشیاندا ڕێک هاتەوە. لێ مەزندەی ئەوە دەکەم تۆ شتێکت لەبیرچووبێ، کە باش وایە لەبیری نەکەی؛ ئەویش ئەوەیە: هۆزە عەرەبەکانی دوای ئیسلام بۆ ئەدەب (ویژە)ی خۆیان زمانێکیان لێگرت، کە زمانی زگماکی خۆیان نەبوو. لە ئەدەبدا بە کۆتوپێوەندێک بەندبوون، ئیدی کاتێک بە زمانی خۆیان نووسیبا یان شیعریان بهۆنیبایەوە، ئەوا بەو کۆتوپێوەندە بەند نەدەبوون، واتە ئیسلام بەسەر سەرتاپای عەرەبدا یەک زمانی گشتی سەپاند، ئەویش زمانی قورەیش بوو. سەیریش نەبوو ئەو هۆزانە لە شیعر و پەخشانی خۆیاندا، بەگشتی لە ئەدەبی خۆیاندا بەو زمانە نوێیەوە پابەند بن. ئاخر کاتێ تەمیمییەک یان قەیسییەک لە ئیسلامدا هەڵبەستی بهۆنیبایەوە، خۆ بە زمان و زاراوەی تەمیم یان قەیسدا نەیدەهۆنییەوە، بەڵکو بە زمان و زاراوەی قورەیش دەیهۆنییەوە. نموونەی ئەمەش بە باشی لە زمانی دیکەی ناعەرەبیش، لە زمانە کۆن و نوێیەکاندا دەرکەوتووە و دەردەکەوێ. دوورییەکانی گریک شیعری دووری و کێشی دوورییان هەبوو، یونییەکانیش شیعر و کێشی یونیی خۆیان هەبوو. کەچی کاتێک ئەسینا لە سەرتاپای وڵاتی گریکدا پەیدابوو، شیعر و کێشی یونی و پەخشانی ئەتیکی بڵاوبووەوە، کاتێکیش دوورییەکان هۆنراوەیان هەڵدەبەست یان پەخشانیان دەنووسی هەر ئەوەیان دەکرد کە لە ئەسینا لەبارەی هەڵبەست و پەخشان پەیڕەو

دەکرا، زمانی یونییان بەکاردەهێنا، ئەو زمانەی بە ڕێبازی ئەسینییەکان موتوربەکرابوو، ئیدی ئەوان وازیان لە زمان و زاراوە و کێش و شێوازی خۆیان هێنا و ڕوویان لە زمان و زار و کێش و شێوازی ئەسینییەکان کرد. عەرەبیش لەدوای ئیسلامدا هەر هەمان شتی کرد: وازیان لە زمانی ئەدەبی خۆیان هێنا بەو هەموو جیاوازییەی زمان و زارەکانی پێدەناسرایەوە، ڕوویان لە زمان و زاری قورئان کرد. هەمان شتیش لەبارەی نەتەوە نوێیەکان ڕاستە، ئەوانەی هەرێمەکانیان لەیەک دوورن و ناوچەکانیان دوورەدەست و پێکهاتەی ڕەگەزییان ئاڵۆزە. من تەنیا یەک نموونەی زیندوو بە فەرەنسا دەهێنمەوە. لە فەرەنسادا لەپاڵ زمانی فەرەنسیدا، زمانی هەرێمی بە ڕێزمان و شیعر و دەستووری تایبەتی خۆی هەبوو، لەگەڵ ئەوەشدا خەڵکی هەرێمەکان بۆ ئەوەی کارێکی ئەدەبیی خۆیان، یان کارێکی زانستییانەی خۆیان دەربخەن، ئەوا لەسەر زمانەکەی خۆیان نەدەمان و بایاندەدایە سەر زمانی فەرەنسی. هەر ژمارەیەکی زۆر کەمیان بە ڕێبازی (میسترال)دا ڕۆیشتوون، بەوەی بە زمانی هەرێمە تایبەتییەکەی خۆی بنووسێ.

هەست دەکەم پێویستیم بە هێنانەوەی نموونەیەکی دیکە هەبێ، لەوانەیە ببێتە مایەی سەرسامیی ئەوانەی ئەدەبی عەرەبی دەخوێنن، چونکە پێشتر لەو جۆرە توێژینەوانەی مێژووی ئەدەبی ڕانەهاتوون. ئەویش ئەوەیە لە زمانی میسریی هاوچەرخماندا زاری جیاواز و شێوەی جیاواز جیاوازی

ئاخاوتنمان هەیە، ئاخر خەڵكی میسری سەروو زاری خۆیان هەن. میسری ناوەڕاستیش زاری تایبەت بە خۆیان هەیە، خەڵكی قاهیرەش زاری خۆیان و میسری خوارووش هەر زاری تایبەتی بە خۆیان هەیە. ڕێككەوتنێكی بەردەوام لەنێو ئەو زارانە و میسرییەكان لە شیعری زمانی عامیانەدا هەیە، ئاخر خەڵكی میسری سەروو كێشێكی شیعری هەیە كە لای قاهیرەییەكان و خەڵكی دەلتا نییە، ئەوانیش كێشی خۆیان هەیە لای میسری سەروو نییە. ئەمەش لەگەڵ سروشتی شتەكان دەگونجێ. ئاخر شیعر لە ماخۆی زمان و زاری دواندەر دەرناچێ. لەگەڵ ئەوەشدا، كەچی ئێمە كاتێ شیعر دەهۆنینەوە یان پەخشانی ئەدەبی و زانستی دەنووسین واز لە زمان و زارە هەرێمییەكەمان دەهێنین و دەچینە سەر زمان و زارێك، كە عەرەب لە دوای ئیسلام چوونەتە سەری، ئەویش زمان و زاری قورەیشە، واتە زمانی قورئان و زارەكەیەتی.

❖

كەواتە پرسەكە ئەوەیە كە بزانین: ئایا زمانی قورەیش و زارەكەی بەسەر عەرەبستاندا زاڵ نەبوو، ئاخۆ بەر لە ئیسلام یان دوای ئیسلام شیعر و پەخشانی عەرەبی خستە بن ڕكێفی خۆی؟ هەرچی ئێمەین بە هزریی مامناوەنجییەكەدا دەڕۆین و دەڵێین: زمان و زارەكە بەر لە ئیسلام زاڵ بوو، ئەوكاتەی شانوشكۆی قورەیش بەرز بوو، ئەوكاتەی مەككە بووە

یەکەیەکی سیاسیی سەربەخۆ و لەڕووی سیاسەتی بێگانەی کەنارەکانی عەرەبستان وەستایەوە. لێ دەسەڵاتی زمانی قورەیش کەمێک بەر لە ئیسلام شتێکی وەها نەبوو، بە ئاستەم لە حیجاز تێدەپەڕی. کەچی کاتێک ئیسلام هات، ئینجا دەسەڵاتەکە سەرتاپای گرتەوە، چونکە دەسەڵاتی زمان و زار لەپاڵ دەسەڵاتی دینی و سیاسی بڵاوبووەوە و باڵی بەسەر عەرەبستاندا کێشا.

کەواتە ئەگەر ئێمە توانیمان ڕێککەوتنی زمان و زاری لە شیعری خەڵکی حیجاز، ئەوانەی هاوچەرخی پێغەمبەربوون ڕاڤە بکەین، ئەوا ناتوانین شیعری ئەوانە ڕاڤە بکەین کە هاوچەرخی ئەو نەبوون، یان دەمەتەقێ و مشتومڕیان لەگەڵدا نەکردووە.

دەی با جارێ واز لەم پرسە تەکنیکییە وردەکارە بهێنین، کە دانی پێدادەنێین بەوەی پێویستی بە وردەکاری و ڕوونکردنەوە و لێکۆڵینەوەی فراوانتر و گشتگرتر هەیە بەوەی لەم بەندەدا ڕێگەمان دەدا بپەڕینەوە سەر پرسێکی دیکە، کە لەوەی پێشتر کەمتر نییە، هەرچەندە کۆنەخوازان بۆ تێگەیشتنی تووشی زەحمەتی و سەختی دەبن، چونکە ئەوان لەم جۆرە گومانکردنە لە بارەی توێژینەوەی زانستی ڕانەهاتوون. پرسەکە ئەوەیە، ئێمە تێبینی و سەرنج دەدەین، کە زاناکان لە شیعری جاهیلیدا شتێک/ماددەیەکیان دەستکەوتووە تا بەهۆیە ببێتە گەواهی بەسەر بێژەکانی قورئان و فەرمووده و ڕێزمان و ڕێبازی قسەکردنیان. سەیریش لەوەدایە ئەوان لەو بارەیەوە هیچ

ئاستەنگی و سەختییەک نابینن، بە شێوەیەک هەستێکی وەهات بۆ پەیدا دەبێ، کە ئەم شیعری جاهیلییە، قورئان و فەرموودەی هەروەک کاڵای بەقەد باڵای خۆی بڕیوە و دامەن و باسـک و لاقەکانی نە کورتیان هێناوە و نەدرێژ، فیت و ڕێک بەو بەژنە بڕاون و وەک بڵێی زۆر بەدروسـتی تەواو بەڕادان دراون. کەواتە ئێمەش ڕایدەگەنین، ئەمە لەگەڵ سـروشـتی شـتەکان نایەتەوە، ئاخر ئەو جۆرە هاوشـێرازەیی و هاوتاییە وردەی نێوان قورئان و فەرموودە و شـیعری جاهیلی نابێ بمانگەیەنێتە ئەو متمـانەیە، مەگەر لای ئەوانە نەبێ کە ئەوەندە سـادە و سـاویلکەن و وەک ئێمە نین، بەڵکو ئەو جۆرە وردەکارییە لە هاوشـێرازەیی و هاوتایی دەمانباتە سـەر گومان و حەیرانبوون و وامان لێدەکا لە خۆمان بپرسـین: تۆ بڵێی ئەو وردەکارییە لە هـاوشـێرازەیی و هـاوتـایی لە ئـاکـامی ڕێکەوت نەبووبێ، لێ تۆبڵێی ئەم شـتە زۆرلەخۆکردنێکی نەویسـتبێ و ئاخێوەرەکانی شـەونخونی زۆریان بۆ نەکردبێ؟ هەردەبێ ئێمە زۆر سـادە و سـاویلکە بین تا بڕوا بەوە بکەین، بەوەی فڵانەکەس چووەتە لای ئیبن عەباس و بڕێکی زۆر پرسـی لەبارەی زمانی قورئان بۆ ئامادە و ڕێکخستووە، کە زیاتر لە ٢٠٠ پرس دەبوون، ئیدی پرسـەکـانی بەڕوودا دەدا، ئەویش وەڵامی پرسـیـارەکـانی داوەتەوە: ئەرێ عەرەب لە شـیعرەکانی خۆیاندا ئەو شـتەیان نـاسـیوە؟ ئەویش دەڵێ: بەڵێ! ئیمریئولقەیس، یـان عەنتەرە، یاخود ئەوانی لە شـیعرەکانیاندا گوتوویانە.... ئینجا بەیتێک لە شیعرەکە دەڵێت، لێ خۆ ئەگەر تۆ لە ڕێبوارانی ڕێی فیقهـ بیت،

گومانت نابێ لەوەی ئەو بەیتە بۆ ئەوە دانراوە کە ڕاستی و دروستی بێژەکە بسەلمێنێ کە لە بێژەکانی قورئاندا هاتووە!

لێرەدا پەنجە بۆ یەکێ لە شتەکان دەبەین، کە دەبێتە مایەی توورەیی هەوادارانی ئەدەبی کۆن، لێ ئێمە هەروەک چۆن لە سەرەتادا دەستمان پێکرد، ئاوا لەسەر ڕێگەی خۆمان دەڕۆین و نە باکمان پێیان هەیە و نە کەسیش هەڵدەخەڵەتێنین و دەستخەرۆی دەدەین: ئەرێ باشە، ناکرێ ئەو چیرۆکەی ئیبن عەباس و نافیع بن ئەلئەزرەق بە دەستکاری و زۆرلەخۆکردن دانرابێ لەپێناو مەبەستگەلی جیاواز کە ڕێچکەی ئاخاوتن و بەرجەستەکردنی بۆ سەلماندنی بێژەکانی قورئان دانابێ، بەوەی هەموویان ڕێک لەگەڵ زمانی پاراوی عەرەبیدا بێنەوە، یان بۆ ئەوە بووبێ تا بیسەلمێنێ کە **عەبدوللا بن عەباس** لە داناترین خەڵکە بۆ لێکدانەوە و ڕاڤەکردنی قورئان لە هەموو عەرەبیش باشتر زمانی عەرەبی جاهیلی لەبەر بووە و زانیوە؟ خۆشت ئەوە دەزانی، کە یادگەی **ئیبن عەباس** لە سەدەی دووەم و سێیەمی کۆچیدا نموونەی پێهێنراوەتەوە. هەر خۆشت چیرۆکەکەی ئەوت لەبەرە ئەوەی لەگەڵ **نافع بن ئەلئەزرەق**دا هەیبوو، ئەوەی **عومەر بن ئەبی ڕەبیعە** تەڕدەستانە شیعری بۆ خوێندووەتەوە کاتێ گوتوویەتی: " أَمِن آلِ نُعمٍ أَنتَ غادٍ فَمُبكِرُ ". خۆشت ئەوە دەزانی کە **عەبدوللا ئیبن عەباس** نۆکەر/مەولایەکی هەبوو، لەوەوە زانستەکەی بۆ خەڵک دەگواستەوە، ئەو کابرایە زۆر شتی لە سەردارەکەی تێپەڕاند و بە ناوی ئەویشەوە

گوتوویەتی، نۆکەرەکەش ناوی **عیکریمە** بوو. تۆ ئەوەش هەر دەزانی کە لەبەرکردنی ئەو هەموو فەرموودەیەی عەبدوللای ئیبن عەباس لە سوود و کەڵکی سیاسی بەدەر نەبوو، ئاخر **ئیبن عەباس** زۆر شتی گێڕاوەتەوە یان زۆر شتی لەوەوە گێڕدراوەتەوە، کە لە بەرژەوەندیی شیعەدایە، چونکە ئیبن عەباس وەڵامی نافیع بن ئەلئەزرەقی داوەتەوە کاتێ گوتوویەتی: هۆ ئیبن عەباس من هیچ کەسێکم وەک تۆ نەدیوە فەرموودەی لەبەرکردبێ، ئەویش گوتوویەتی: منیش کەسم لە عەلی باشتر نەبینیوە، کە فەرموودەی لەبەر بن. خۆشت ئەوە دەزانی کە شیعە فەرمودەیەک دەگێڕێتەوە بەوەی پێغەمبەر دەکاتە شارێک لە زانست و عەلیش دەکاتە دەرگاکەی.

باشە تۆ بڵێی ئەم چیرۆکەی ئیبن عەباس کە بەو شێوە ساویلکەیی و سادە و ساکارییە دانراوە، هەر بە مەبەستێکی دەرس و فێرکارییەکی ئاسان دانەنرابێ، بەوەی قوتابی گوێی لە بێژەیەکی قورئان بێ و بەبێ هیچ زەحمەتی و ماندووبوون گەواهییەکەی لە شیعرێکدا بدۆزێتەوە، تۆ بڵێی یەکێ لە زاناکان بۆ ڕاڤەکردنی کۆمەڵێک بێژەی قورئان پەنای بۆ هەڵبەستنی چیرۆکەکە نەبردبێ تا بە مەبەستەکەی بگا؟ خۆی ئەم چیرۆکە زۆر سادە و ئاسانە، دەکرێ نافع چەند پرسێکی کەمی لە ئیبن عەباس کردبێ، ئیدی ئەم زانایە بۆی زیادکردووە و شووڵی لێهەڵکێشاوە تا بووەتە سیپارەیەکی تایبەت و خەڵکیش دەستاودەستی پێکردووە.

ئەم جۆرە دەســــتکاری و زۆرلەخۆکردن و بۆهەڵبەســــتنە بۆ مەبەستی دەرس و فێرکاریی ڕووت لە ڕۆژگاری عەباسییەکان، نەخاســـمە لە ســـەدەی ســـێیەم و چوارەمدا شـــتێکی باو بووە. ناشـــــمەوێ لێرە درێژەی پێبدەم یان لە ســــەلماندنەکەی قووڵ ببمەوە، لێ ئاماژەی کتێبی "الامالي لابي علي القالي"ت بۆ دەکەم، هەروەها ئاماژەی کتێبی دیکەی هاوشـــێوە، کە تێیدا کۆمەڵێک مەتەڵ و وەسـفی تێدا دەبینیەوە کە دراونەتە پاڵ ئەعرابەکان بە ژن و پیـاو و گەنج و پیریـان. ئیـدی تێیدا ئەوە دەبینیتەوە کە حەوت کچ کۆدەبنەوە و وەســـفی ئەســـپەکانی باوکیان دەکەن، هەریەکەیان شـــتی وا شـــتی ســـەیروســـەمەرە و قســـەیەکی سەروادار لەبارەی ئەسپی باوکیانەوە دەکا، خەڵکی ساویلکەش بە ڕاستیی وەریدەگرێ، لەکاتێکدا نەگوتراوە بەڵکو مامۆستایەک نووسـیویەتی تا قوتابییەکانی وەسـفی ئەسـپ و شـتەکانی دیکە لەبارەی ئەسـپەوە ئەزبەر بکەن، یان زانایەک ئەوەی نووسـیوە تا وەها دەربکەوێ زۆر دانایە و پڕە لە زانست و زانیاری. هەر هەمان شـــتیش لەبارەی حەفت کچ کە کۆدەبنەوە و وەســـفی مێردی نموونەیی دەکەن، ئەو مێردەی هەر یەکێک دڵی دەخوازێ، ئیدی ئەوان قسـەی سـەرواداری وا سـەیروسـەمەرە لەبارەی پیاوەتی و جوامێرییەوە دەکەن ئاماژەی وەهای بۆ دەکەن، نیشانەی وەهای بۆ هەڵدەدەن، ئەوانەی بە دڵی ژنانن.

لە چەشـــنی ئەم بابەتە لە شـــیعر و پەخشـــان و پەخشـــانی ســـەروادار زۆرە، لە کتێبەکانی الامالي و العقد الفريد و دیوانی

ئەلمەعانی هی **ئەبی هیلال** و ئەوانی دیکەدا دەدۆزییەوە. خەریکە بێمە سەر ئەو باوەڕە، کە ئەم چەشنە لە بۆدروستکردن و داتاشینە بنەمای مەقامات و هاوشێوەکان لە چەشنی داڕشتن و هۆنینەوەکانیەتی.

لێ وا دیارە لە بابەتەکە دوورکەوتوومەتەوە، دەی با بگەڕێمەوە سەر ئەوەی پێشتر گوتم، ئەویش ئەوەیە، هەقە بۆ خاتری خۆمان و زانست بپرسین: ئایا ئەو شیعرە جاهیلییە ئەوەی سەلمێنرا کە نە نوێنەرایەتیی ژیانی عەرەبی جاهیلی و نە بیروباوەڕیان و نە دینەکەیان و نە ژیارییەکەیان دەکا، بەڵکو نوێنەرایەتیی زمانەکەشیان ناکا، تۆ بڵێی ئەو شیعرە لە دوای ئیسلامدا نەهۆنرابێتەوە، ئیدی درابێتە پاڵ جاهیلییەکان؟ من لەو بارەیەوە هیچ گومانێکم نییە. لێ ئێمە دوای ئەوەی ئەم بیردۆزەیەمان بۆ سەلمێنرا، پێویستمان بەوە هەیە هۆکارە جیاوازەکانی ڕوون بکەینەوە، ئەو هۆیانەی وای لە خەڵکەکە کردووە لە دوای هاتنی ئیسلامدا بیانهۆنێتەوە و بیانداتە پاڵ جاهیلییەکان.

کتێبی دووەم
هۆکارەکانی
داتاشینی شیعر

١

داتاشین هەر تایبەت نەبووە بە عەرەب

توێژەر پێویستە لەسەر ئەوە ڕابێ لە مێژووی نەتەوە کۆنەکان بکۆڵێتەوە، ئەو نەتەوانەی شایستەی ئەوە بوون کاری شکۆدارانە بکەن، کە چۆن ڕەوتی ژیانیان بە چەندین شێوە هەوراز و نشێوی سەختانگ و کوێرەوەریدا تێپەڕیوە، بۆ ئەوەی لە مێژووی نەتەوەی عەرەب وەک خۆی تێبگا و هەموو شتێکیش بگەڕێنێتەوە سەر ماکە بنەڕەتەکەی خۆی. خۆ ئەگەر شتێکیش وەک ڕەخنە لەسەر ئەوانە هەبێ کە لەبارەی مێژوویی عەرەب و ئەدەب و وێژەیان نووسیویانە و باش نەیانپێکاوە، ئەوا هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە سەر ئەوەی زانیارییەکی باشیان لەبارەی مێژووی نەتەوە کۆنینەکان نەبووە، یان بیریان نەچووەتە سەر ئەوەی بەراوردێک لەنێوان نەتەوەی عەرەب و نەتەوەکانی دیکەی پێش خۆیان بکەن، بەڵکو هەروا سەیری

نەتەوەی عەرەبیان کردووە، وەک ئەوەی نەتەوەیەکی لێهاتووی هەڵکەوتە بێ، کەسی نەناسیبێ و کەس نەیناسیون و لەهیچ یەکێک نەچووە و هیچ یەکێکیش لەو نەچووە، نەکەوتووەتە بن باندۆری هیچ نەتەوەیەکی دیکە و خۆیشی باندۆری لەسەر هیچ کەس جێنەهێشتووە، هەموو ئەمەش بەر لە سەرهەڵدانی شارستانیی عەرەبی و باڵکێشبوونی دەسەڵاتەکەی بەسەر جیهانی کۆندا ڕوویداوە.

هەر بەڕاستیش گەر هاتبا و ئەوانە لە مێژووی نەتەوە کۆنینەکانیان کۆڵیبایەوە و بەراوردێکیان لەنێوان ئەوان و مێژووی عەرەبدا کردبایە، ئەوا ڕاوبۆچوونیان لەبارەی نەتەوەی عەرەبەوە دەگۆڕا، بەمەش هەر مێژووی عەرەب، خۆیانی دەگۆڕی. لێرەدا لە نەتەوە کۆنینەکان تەنیا ناوی دووانیان دەهێنم: نەتەوەی گریک/یۆنان و نەتەوەی ڕۆمان. ئەوەی بۆ ئەو دوو نەتەوانە لە چاخە کۆنەکاندا هاتبوو بەقەد ئەو توانا و دەسەڵاتە بوو کە بۆ عەرەب لە سەدەکانی ناوەڕاستدا هەڵکەوتبوو. ئاخر هەردوو نەتەوەکە لەدوای قۆناغی ژیانی بەرایی (ڕەوەندایەتی/کۆچەرایەتی)، شارستان بوون. ژیانی ناوەخۆی هەردوو نەتەوەکە کەوتبووە بن بارودۆخێکی سیاسیی لەیەک جیاواز. هەردووکیشیان بەپێکهێنانی قەوارەیەکی سیاسی کۆتاییان پێهات، کە دنەدەرێک بوو تا دەسەڵاتیان لە بازنەی هاووڵاتیانی نێوەخۆ بپەڕێتەوە و پەلاماری وڵاتانی دەوروبەر بدەن و دەسەڵاتیان بەسەر زەویدا بشکێ و بیخەنە بن جڵەوی

خۆیانەوە. هەردووکیشـــیان هەر لەگۆترە دەســـەڵاتیان بەســـەر زەویدا پەلی نەهاویێشـــت و بڵاونەبووەوە، بەڵکو ســـــوودیان وەرگرت و ســـوودبەخشـــیش بوون و شـــوێنەوارێکیشـــیان بۆ مرۆڤایەتی بەجێهێشـــت، تا ئێســـتا لێی ســـــوودمەندە: گریک فەلســـەفە و ئەدەب و ڕۆمانیش قانوننامە و ســـیســـتمیان لەدوای خۆیاندا بەجێهێشت.

نەتەوەی عەرەبیش بەهەمان شـــێوە بوو، هەروەک یۆنان و ڕۆمان لەدوای ژیانی ســـــەرەتایی ڕەوند و کۆچەرایەتی بوونە شـارسـتان، هەروەک یۆنان و ڕۆمانیش بە تەوژمی سـیاسـیی هەمەجۆر کـاریگەر بوون، تـا کۆتـاییەکەی بە پێکهێنـانی قەوارەیەکی ســیاســی بە چەشــنی یۆنان و ڕۆمان گەیشــت و ســنووری ســروشــتی نەتەوەکەی خۆی تێپەڕاند و دەســەڵاتی بەســـەر زەویـدا بـاڵکێش بوو، هەروەک یۆنـان و ڕۆمـانیش کەلتوورێکی بەهاداری نەمری بۆ مرۆڤایەتی بەجێهێشـــت، تێیدا ئەدەب و زانســت و دین بەرجەســتەبوو. شــتێکی ســەیریش نییە ئەو بەربەســت و کۆســپانەی هاتنە ســەر ڕێی ژیانی عەرەب بە هەموو جیاوازیی لق و هۆبەکانیەوە لەزۆر ڕووەوە هاوشــێوەی ئەو بەربەســت و کۆســپانەی ســەر ڕێی ژیانی یۆنان و ڕۆمان بوون.

هەر بە ڕاســتییش بیرکردنەوەیەکی هێورانە لە ژیانی هەر ســێ نەتەوە ناوهێنراوەکان دەمانگەیەنێتە سەرەئەنجامێکی هاوشێوە، ئەگەر نەڵێین ئەنجـامی یەکـانگیر. بۆچی نـا؟ ئـاخر ئەدی ئەو

ئاماژەیەی لەبارەی لەیەکچوونی نێوان ئەو سێ نەتەوانەمان پێشکەش کرد بەس نییە بۆ ئەوەی بمانخاتە سەر ئەو هزرەی، کەوا کاریگەرییەکان هەر یەکن یان لەیەک نزیکن، ئەو باندۆرانەی کاریان لەسەر ژیانی ئەو نەتەوانە کرد و گەیاندنی بەیەک ئەنجام، یان ئەنجامێکی لە یەک نزیک!.

ئێمە لێرەدا نامانەوێ لە بابەتەکەمان دوورکەوینەوە و بێینە سەر باسی یەکانگیری و لەیەکجیاوازیی نێوان عەرەب و یۆنان و ڕۆمان، ئاخر ئێمە لەم بارەیەوە نانووسین، بەڵکو دەڵێین ئەو دیاردە ئەدەبییەی لەم کتێبەدا لێیدەکۆڵینەوە، ئەوەی هەوادارانی کۆنەخواز زۆر لێی دەسڵەمێنەوە، ئەم دۆخەش هەر بەتەنیا لەسەر نەتەوەی عەرەب تایبەت نییە، بەڵکو پەڕیوەتەوە نەتەوە کۆنەکانی دیکەش، نەخاسمە هەردوو نەتەوە نەمرەکانی یۆنان و ڕۆمان. ئیدی هەر نەتەوەی عەرەب بە تەنیا ئەو تاکە نەتەوەیە نییە کە شیعری بە دەمی شاعیرانی خۆی هەڵبەستبێ و بە درۆ و بوختان بداتە پاڵ شاعیرە کۆنەکانی، بەڵکو پێشتر لەلایەن نەتەوەکانی یۆنان و ڕۆمانیشەوە شیعر داتاشراوە و گوتوویانە گوایە ئەوە شیعری شاعیرە کۆنەکانیانە، بەمەش خەڵکیان پێهەڵخەڵەتاندووە و باوەڕیشیان پێهێناوە. ئەم هەڵخەڵەتاندن و باوەڕپێکردنە بووەتە ڕێسایەکی ئەدەبی، خەڵک لەباوکەوە بۆ نەوەی دوای خۆی بەجێهێشتوە بە دڵنیاییشەوە وەک کەلتوورێک بۆیان بەجێماوەتەوە، تا سەردەمی نوێ هات و تا

ڕەخنەگران لە ماخۆیانی مێژوو و ئەدەب و زمان و فەلسەفەدا کۆڵیانەوە و بەپێی توانا شتەکانیان ڕاستکردووەتەوە.

ئەوەش باش دەزانی کە بزووتنەوەی ڕەخنە لەچاو یۆنان و ڕۆماندا هێشتا کۆتایی پێنەهاتووە، سبەی و دووسبەش کۆتایی پێنایەت. تۆ ئەوەش دەزانی ئەم ڕەخنەیە گەیشتووەتە ئەنجامگەلێک، کە بەتەواوی کلتووره نەریتە باوەکەی لە مێژووی ئەو دوو نەتەوەیە و ئەدەبەکەیان گۆڕیوە. تۆ ئەگەر بیر بکەیتەوە، ئەوا لەگەڵمدا لەسەر ئەوە هاوڕا دەبی، کە بنەمای ڕاستەقینەی ئەم جووڵانەوە ڕەخنەییە، کارانگازبوونی توێژەرانی ئەدەب و مێژووە بەو ڕێبازەی کە لە سەرەتای ئەم کتێبەدا بانگم بۆ ڕادێرا، ئەویش ڕێبازی (دیکارت)ە بۆ فەلسەفە.

ئیدی چ خۆشی بێ یان ناخۆشی بێ پێویستە بکەوینە بن باندۆری ئەم ڕێبازە لە توێژینەوەی زانستی و ئەدەبی، هەروەک چۆن ڕۆژئاواییەکان پێی کاریگەر بوون. پێویستە ئەم ڕێبازە لە ڕەخنەی ئەدەب و مێژووماندا دابهێنین هەروەک چۆن ڕۆژئاواییەکان لە ڕەخنەی ئەدەب و مێژوویاندا دایانهێنا. ئاخر ئەوە دەیان ساڵە هەر خۆی جۆری بیرکردنەوەی عەقڵییانەی ئێمە دەگۆڕێ و دەبێتە ڕۆژئاوایی، یان تۆ وەها بڵێ، بە چەشنێک دەگۆڕێ لە ڕۆژئاوایی نزیک دەبێتەوە لەوەی لە ڕۆژهەڵاتی. هەرچەند ڕۆژگاریشی بەسەردا تێپەڕێ، کەچی گۆڕانکاری نۆژەن دەبێتەوە و پەیوەندییەکانیش بە خۆرئاواوە خێراتر دەبن.

خۆ ئەگەر ئێستا لە میسردا کەسانێک هەبن پشتیوانیی کۆنەخوازی بن، ئەوانی دیکەش پشتیوانیی نوێخوازی بن، ئەوا ئەوە دەگەیەنێ، کە عەقڵیەتی خەڵکەکە شەقڵی ڕۆژئاوایی وەرگرتووە و ئەوانی دیکەش ئەو بەختەیان نەبووە، یان سەرنەکەوتوون ئەو بەختە وەربگرن مەگەر بەڕاددەیەکی کەم نەبێ. بڵاوبوونەوەی زانستی ڕۆژئاوایی لە میسر و بە بڵاوبوونەوەی ڕۆژ لە دوای ڕۆژدا، کردوکۆشی تاک و بەکۆمەڵیش بە ئاراستەی بڵاوکردنەوەی زانستی ڕۆژئاوایی، هەموو ئەمە وامان لێدەکا بەیانی، یان دووبەیانی عەقڵمان ببێتە عەقڵێکی ڕۆژئاوایی، بەوەی لەژێر کاریگەریی ڕێبازی "دیکارت"دا ئەدەب و ویژەی عەرەب بخوێنین، هەروەک چۆن ڕۆژئاواییەکان ئەدەب و ویژەی یۆنان و ڕۆمانیان خوێند و لێیانکۆڵیەوە.

پیمخۆشە زانیارییەکی کەم لەسەر هەر کتێبێک لەو کتێبە زۆروزەوەندانەی ئێستا لە ئەورووپا لەبارەی مێژووی ئەدەبی یۆنان و ڕۆمان چاپ و بڵاودەبنەوە پەیدا بکەی، تا دوای ئەو زانیارییە لە خۆت بپرسی، ئاخۆ چی لەو بیروباوەڕەی کۆنینەکان لەبارەی مێژووی ئەدەبی ئەو دوو نەتەوانە ماوەتەوە: تۆ بڵێی بۆچوونی کۆنەکان لەمەڕ ئەلیادە و ئۆدیسە ڕاست بووبێ؟ ئەرێ ئەوەی لەبارەی (هۆمیرۆس) و (هیرۆدۆس) و شاعیرە حەکایەتخوانەکانی دیکەیان دەدوان، تەنانەت باوەڕیشیان پێیان هەبوو، ڕاست بوو؟ ئەرێ ئەوەش ڕاست

بوو گوایە کۆنەکانیان سەرتاپای سیاسەت و زانست و وێژە و ژیانیان لە باوسوخواسی یۆنان و ڕۆمان بە بنەما وەرگرتبوو؟ شتێکی خۆش و شیرینیشە ئەوەی (هیرۆدۆت) لەبارەی مێژووی یۆنان و ئەوەی (تیتوس لیفیۆس)یش لەبارەی مێژووی ڕۆمان نووسیویانە بخوێنیتەوە، هەروەها ئەوەی مێژوونووسەکانی بەم دواییانەش لەبارەی مێژووی ئەو نەتەوانەیان نووسیوە بخوێنیتەوە، لێ کاتێ تۆ نووسینی مێژوونووس و ئەدیبە عەرەبەکانی ئەم سەردەمە دەخوێنیتەوە هیچ جیاوازییەک لەنێوان ئەوەی ئیبن ئیسحاق و ئەوەی تەبەری لە مێژووی عەرەب و ئەو ئەدەبەی گێڕاویانەتەوە و نووسیویانە نابینی. ئەوەش لەبەر ئەوەیە کە زۆرینەی ئەو مێژوونووس و ئەدیبانە بەم ڕێبازەی توێژینەوە کارانگاز نەبوون، تۆ هێشتا ناتوانی بڕوا بەو کەسایەتیانە بکەی و لە خەیاڵپڵاویی و ئەفسانە دەرباز ببی.

خۆ ئەگەر وا کەوتەوە ئەم کتێبە ڕەزامەندیی زۆر لە ئەدیب و مێژوونووسانی بەدەست نەهێنا، ئەوا ئێمە دڵنیاین لەوەی تێزەکە زیانی پێناگا و لە کاریگەرییەکەشی بەسەر ئەو نەوە تازەپێگەیوە کەم ناکاتەوە. ئاخر ئایندە هی ڕێبازی (دیکارت)ە نەوەک ڕێبازی کۆنەخوازان.

٢

سیاسەت و داتاشینی شیعر

پێشـــتر گوتم عەرەبیش هەروەک نەتەوە کۆنینەکان کەوتووەتە ژێر کاریگەرییەکان تا شـیعر و باسـوخواسـەکانیان دابتاشـن. دەکرێ گرنگترین لەو کـارانگـازییـانەی مۆری خۆی بە هەنیەی نەتەوەی عەرەب و ژیانییەوە ناوە بە شێوەیەکیشە نەدەسڕێتەوە و نە دەڕوا، ئەویش ئەو کاریگەریەیە کە بەئاســـتەم دەتوانرێ جیابکرێتەوە، چونکە تێکەڵەی دوو ڕەگەزی زۆر بەهێزە کە دین و سیاسـەتن. ئەوەی ڕاسـتی بێ ناتوانین لە مێژووی ئیسـلامی بگەین هەرچەندە لق و هۆبەی زۆریشی لێ دەبێتەوە مەگەر ئەم پرسـە (پرسـی دین و سـیاسـەت) بە باشـی ڕوون نەکرێتەوە. هەر لەگەڵ سـەرهەڵدانی ئیسـلام و لە سـەدەکانی یەکەم و دووەمدا، بارودۆخ وەهای خواســت، کە عەرەب نەیتوانی لەژێر باندۆری ئەو کارانگازیانەدا دەربچێ و لێی ڕزگار ببێ.

ئەوان موسڵمان بوون هەر بە ئیسلامەتیش لە جیهان بەدیارکەوتن، بۆیە ئەوان زۆریان پێویست بەوە بوو شانازیی بەو ئیسلامەتییەوە بکەن و لەو پەیوەندییەدا دەست بەو سەرهەڵدان و دەسەڵاتەیانەوە بگرن، بە شێوەیەک ببێتە مایەی قایلبوون. ئەوان لەهەمان کاتیشدا خەڵکی دەمارگیر و ماخۆی چاوتێبڕین و بەرژەوەندییش بوون، بۆیە ناچاربوون چاویان لەو دەمارگیرییەیان بێ و لەگەڵ سوود و چاوتێبڕین و دینەکەیان بیگونجێنن.

کەواتە هەر جووڵەیەک لە جووڵەکانیان و هەر ڕوویێکی ژیانیان لەبن باندۆری دین و سیاسەتدا بووە. خۆ ئەگەر ژیانی ئەوان وەک وەسفمان کرد بە دین و سیاسەتەوە کاریگەر بووبێ، هەوڵ و کۆششیان بۆ خۆگونجاندن لەنێوان ئەو دووەدا بووبێ، یاخود بە دەستەواژەیەکی دروستتر: بۆ ئەوەی کەڵک لە هەموویان وەربگرن، ئەوا بۆ مێژوونووسی سیاسی، یان ئەدەبی، یان کۆمەڵایەتی وەها باشترە پرسی دین و سیاسەت لای عەرەب بکاتە بنەمایەک بۆ لێکۆڵینەوە لەو ڕشتەیەی ئەو ویستوویەتی، تا لە لق و هۆبەکانی مێژوودا بکۆڵێتەوە. ئیدی دوای ئەوەی زیاتر لەو پرسە دەکۆڵینەوە، بۆت دەردەکەوێ کە ئێمە نە پێلێهەڵبڕین و نە خەتابار.

یەکەمین شتیش کە باشە سەرنجی بدەین ئەو کۆششە توندوتیژە بوو، لەلایەک بە پێغەمبەر و یارەکانی پەیوەست بوو، لەلایەکی دیکەشەوە بە قوڕەیش و هاوپەیمانەکانی. لێ لە

ڕۆژانی سەرەتای پەیدابوونی ئیسلامدا، ئەو کاتەی پێغەمبەر و یار و یاوەرەکانی لە مەککە کلۆڵ و بەشمەینەت بوون، ئەوا ئەم کۆششە (جیهادە) سەرلەبەری هەر کۆششێکی دەمەتەقێی پانتایی مشتومڕی ڕووت بوو، بە ڕادەیەک لەمەدا پێغەمبەر لە بەرانبەر زۆرینەی ڕەهای میللەتەکەی تاک و تەنیا بوو، ئیدی ئەو بە قورئان دەمەقاڵێی لەگەڵ دەکردن، ململانێکەی بە هێنانەوەی ئایەتە مەحکەمەکان بوو، ئیدی بەسەریاندا زاڵ دەبوو، سەری لێدەشێواندن و هەراسانی دەکردن. ئەو چەند لەو دەمەتەقێیە و دەمەقاڵێیەدا سەرکەوتوو دەبوو، بەختی ئەوەی بۆ پەیدا دەبوو کەسانێک لە میللەتەکەی خۆی بەلای ئەودا بشکێننەوە و ببنە پشتیوان و پاشان ببنە حیزب(لایەنێک)ی دژوار، لێ حیزبەکە حیزبێکی سیاسی نەبوو، ئەوسا چاویشی نە لەسەر مەزنایەتی و نە بەسەرداڵبوون و نە تەپەسەرکردن بوو، یان هێشتا ئەوە لە بانگەوازەکەیدا پەیدا نەبووبوو. لێ ئەو حیزبە چەند بەهێزوگوڕ و شیرازەپتەوتر دەبوو، ئەوەندەش دژایەتی و بەرهەڵستی قورەیش و ئاژاوەکەیان توندتر و گرژتر و شەڕانگێزتر دەبوو، تا وەک خۆت دەزانی ڕەوی (کۆچی) یەکەم و پاشان کۆچی پێغەمبەریشی بۆ مەدینە بەدوادا هات.

لێ ئێرە نە جێگەی باسی کۆچکردنە بۆ مەدینە و نە جێگەی ئامادەکارییەکانی ئەنسارییشە بۆ پشتیوانیی پێغەمبەر و داڵدەدانی، هەروەها جێگەی ئامانجە جیاجیاکانی ئەو کۆچەش نییە. لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانین بە ئەرخاینبوونەوە ئەوە تۆمار

بکەین، کە ئەم کۆچە پێگەی پرسی ناکۆکیی لەنێوان پێغەمبەر و قورەیش گەیاندە دۆخێکی جیاواز، وای لێکرد ناکۆکییەکە لە رووی سیاسییەوە بۆ چارەسەرکردنی پشت بە هێز و شمشێر ببەستێ، ئەمە لەدوای ئەوەی ناکۆکییەکە پێشتر دینی بووە و بەند بووە بە مشتومڕ و دەمەقاڵێ بە بەڵگەوبەند و هیچ شتێکی دیکە نا.

❖

لەوکاتەی پێغەمبەر کۆچی کردە مەدینە، ئیدی ئیسلام یەکەیەکی سیاسیی پەیداکرد، کە هێزێکی ماددی و باسکئەستووری خۆی هەبێ، قورەیشیش هەستیکرد شتەکە لە بتپەرستیی و راوبۆچوونە بەمیراتماوەکان و دابونەریتە کۆنەکان تێپەڕیوە، بازی داوەتە شتێکی دیکە، بۆ قورەیش لە دین و ئەوەی پێیەوە پەیوەستبوو دژوارتر و کوشندەتر بوو، ئەویش سەرداریێتیی سیاسیی بوو بەسەر حیجاز و رێگەی بازرگانیی نێوان مەککە و ئەو وڵاتانەی کاروانی بازرگانی لە زستان و هاویناندا بۆ بەرێدەکرد. خۆشت باش دەزانی کە دەستگرتن بەسەر کاروان ماکی ئەو بەیەکدادانە گەورەیەی نێوان پێغەمبەر و قورەیش بوو لە بەدر. گومانیشی تێدا نییە کە کردوکۆششی (جیهاد)ی نێوان پێغەمبەر و قورەیش تا ئەوکاتەی پێغەمبەر لە مەککە بوو هەر لایەنێکی دینی رووت بوو. لێ کاتێ کۆچی کردە مەدینە، کردوکۆیەکە بووە کۆششێکی دینی و سیاسی و ئابووری، ئیدی

مەکۆی ململانێی نێوان قورەیش و موسـڵمانەکان هەر بەتەنیا لەسـەر ئەوە نەمایەوە ئاخۆ ئیسـلام هەقە یان ناهەق، بەڵکو بابەتەکە گەیشـتە ئەوەی ئاخۆ نەتەوەی عەرەب یان هەر بەلای کەمی نەتەوەی حیجاز ملکەچی کێ دەبن، هەروەها ڕێگاکانی بازرگانی دەکەونە بەردەستی کێ.

بەم چەشـنە دەتوانی لە ژیاننامەی پێغەمبەر بگەی بەوەی لەو کاتەی بۆ مەدینە باری کرد، هەر بەتەنیا بە قورەیش پەیوەسـت نەبوو، بەڵکو بە عەرەبەکانی دیکە هەروەها بە جووەکانیش پەیوەسـت بوو. لێ خۆ ئێمە مێژووی پێغەمبەر نانووسـینەوە، بەڵکو لەو هەموو شـتە دەمانەوێ بەپەلە بگەینە مرازەکەمان، ئەویش وەرگەڕانی کردوکۆ (جیهاد) بوو بۆ باری سـیاسـی، هەڵبەت ئەمەش دوای ئەوەی جیهادەکە دینی بوو، دوژمنایەتی لەنێوان مەککە و مەدینە پەیداکرد، یان دوژمنایەتی لەنێوان قورەیش و ئەنسـارەکان پەیداکرد، کە پێشـتر شـتێکی وەها لە گۆڕێدا نەبوو. ئاخر هەر ژیاننامەی پێغەمبەر ئەوەمان بۆ باس دەکا، بەر لەوەی پێغەمبەر بەرەو مەدینە کۆچ بکا پەیوەندی و هاموشـۆ لەنێوان قورەیش و ئەوس و خەزرەجدا گەرموگوڕ و بەتین بووە. ئەمەش خۆی شـتێکی سـروشـتی و لۆژیکی بوو، ئاخر ئەوس و خەزرەج لەسـەر ڕێگەی بازرگانیی قورەیش بوون بۆ شـام. هیچ چارەش لەبەردەم ئەو شـارە بازرگانییەدا نەمابووە ئەوەی ناوی مەککە بوو، بەدەر لەوەی ئاسـایشـی ڕێگای بازرگانیی خۆی بپارێزێ و پەیوەندیی دۆسـتانە لەگەڵ

ئەو کەســانە بەهێز بکا، ئەوانەی لەتوانایاندا هەبوو ئەم ڕێڕەوە بخەنە بەردەم گەف و هەڕەشەی خۆیان.

کەواتە لەدوای کۆچەکە، دوژمنایەتی لەنێوان مەککە و مەدینەدا بەرپابوو. زۆریشـــی پێنەچوو دوژمنایەتییەکە خوێنی تێکەوت، ئەویش ئەو ڕۆژەی ئەنسـارەکان لە "بەدر" و قوڕەیشـییەکانیش لە ڕۆژی "ئوحـد"دا ســـەرکەوتن. ئەوە بوو شـــیعریش لەم دوژمنکارییەدا لەپاڵ شمشـێردا بەشداری شـەڕەکان بوو، ئینجا شاعیرەکانی ئەنسار و قوڕەیش بە شەڕەشیعر لەبەرانبەر یەک وەســـتانەوە، دارِســـانە یەکدی و پەلاماری یەکدییان دا و دەمەقاڵەیان لەگەڵ یەکدا گەرم کرد، هەر بەرەیەک بەرگریی لە شـــکۆ و دەســـتەکەوتەکانی خەڵکی خۆی دەکرد. پاشـــان هەڵوێستەکە زۆر ناسکتر بوو، ئاخر شاعیرانی ئەنسار لە دژی قوڕەیش وەســـتانەوە و بەرگرییان لە پێغەمبەر و یارەکانی دەکرد کە قوڕەیشـی بوون، هەرچی شـاعیرانی قوڕەیش بوون دادەبەزینە ســـەر ئەنســـارەکانی پێغەمبەر و یارەکانی، کە لە کاکڵەی قوڕەیش بوون. هەر دەبێ ئەو داشـــۆرینی شـــاعیرانە گەیشـــتبێتە ئەوپەڕی توندوتیژیی خۆی، چونکە پێغەمبەر دنەی شـــاعیرەکانی بەرەی خۆی دەدا، پەســـنی شـــاعیرە یار و دۆســـتەکانی خۆی دەدا و ئامادەی دەکردن و بەڵێنی پاداشـــتی پێـدەدان، هەروەک چۆن بەڵێنی بەجەنگـاوەران دەدا کە لەو

دونیادا حسـاب و پاداشـتیان لای خودا زۆرە و دەشـیگوت جوبرائیل لایەنگری حەسسانە.[١٤]

لەگەڵ بەرپابوونی جەنگ و گەرمبوونی شـەڕوشـۆڕدا، شـیعری داشـۆرینیش لەنێوان قورەیش و ئەنسـاردا توند و گرژ بوو. خۆشت پشکی عەرەب لە دەمارگیری و سـووربوونیان لەسـەر تۆڵەکردنەوەی خوێنی ڕژاودا دەزانی، هەروەهـا هەوڵ و تەقەللایـان بۆ بەرگریکردن لە ئـابڕووی تکاو دەزانی. ئیدی شـتێکی سـەیروسـەمەرە نەبوو کە ڕق و بێزاری لەنێوان ئەو دوو نشینگەیەی خەڵکی حیجاز بگاتە ئەوپەڕی لوتکەی خۆی.

قورەیش لە کۆششـی خۆی بە سـەرەنێزە و زمان و سـەر و سـامان بەردەوام بوو، قسـووری نەکرد، لەم کارەشـیدا عەرەب و جوو هاوکاری بوون، بەڵام سـەرنەکەوت. ئیدی ڕۆژی خۆی هات و سێبەری پێغەمبەر گەیشتە سەر مەککە، ئەوسا مەزن و بڕیاڕدەریان **ئەبوسـوفیان** لەنێوان دوو بژاردەدا مایەوە: یان ئەوەتا لەسـەر بەرگریی خۆی بەردەوام بێ و بەمەش مەککە لەنـاو بچێ، یـان لەگەڵ دۆخەکەدا بڕوا و خۆی بگونجێنێ و ئاشـتی بکا، هەروەک خەڵکەکە بچێتە سـەر دینەکە و چاوەڕێی ئەوە بکا بەڵکو ئەو دەسـەڵاتە سـیاسـییەی لە مەککەوە گوێزرایەوە مەدینە، لە قورەیشـەوە کەوتە دەسـت ئەنسـار،

[١٤] مەبەست حەسسـانی کوڕی سـابت (ثابت)ە، کە سـەر بە هۆزی خەزرەجی مەدینە و لە ئەنسـارەکان بوو، بە شـاعیری پێغەمبەر ناسـرا و لە نێوان سـاڵەکانی ٣٥-٥٠ی کۆچی لە سەردەمی خەلافەتی عەلی کوڕی ئەبوتالیبدا کۆچی دوایی کرد.

جارێکی دیکە بۆ قورەیش و بۆ مەککە بگەڕێتەوە. ئەبوسـوفیان موسـڵمان بوو، لەگەڵیدا قورەیشـیش موسـڵمان بوو، بۆ پێغەمبەریش یەکێتیی عەرەبی بەدیهـات، ئەو ئـاگرەی لەنێوان قورەیش و ئەنسـاریشـدا لە کڵپە و جۆشـدا بوو دامرکایەوە و بووە خۆڵەمێش، ئەوسا بەڕواڵەت سەرجەم خەڵکەکە بوونە برا و هاموشۆکاری دینی.

خۆ ئەگەر پێغەمبەر لە دوای فەتحی مەککەدا نەمردبا، لەوانەبوو ئەو ڕقوکینەیەی نێوانیان بسـڕێتەوە و نەهێڵێ و دەکرا ڕووی عەرەب بەرەو ئاراسـتەیەکی دیکەی وەرگەڕاندبا، بەڵام زۆری پێنەچوو لە دوای گرتنی مەکەدا مرد، نە ڕێسایەکی بۆ جێنشینی و نە دەستورێکی بۆ ئەو نەتەوەیەی جێهێشت کە دوای ناتەبایی یەکی خستبوو. جا لێرەدا خۆ هیچ شتێکی سەیر نەبوو ڕقوکینە کۆنەکە سـەرهەڵبداتەوە و ئـاژاوە (فیتنە) خەوتووەکە بێدار بێتەوە و خۆڵەمێشـیش لەسـەر پشـکۆی ڕقەکینەکە لابدرێ و بگەشێتەوە!

هەر بەڕاسـتییش هێشـتـا بەتەواوی پێغەمبەر لەم دونیـایە نەچووبووە دەر، کە موهاجیرەکانی قورەیش و ئەنسـارەکانی ئەوس و خەزرەج کەوتنە ناکۆکی، ئاخۆ جێنشـینییەکە چۆن بێ؟ بۆ کێ بێ؟ خۆ ئەگەر چەند کەسێکی لێبڕاو و پێکراوی دینداری قورەیش نەبووبان و پارسـەنگی هێزە مادییەکەش هەر لای قورەیش نەبووبایە، خەریک بوو کار لەکار بترازێ. ئەوەبوو ئەنسـارەکان ملکەچ بوون بەوەی پرسـی مەزنایەتییەکەیان

لەدەست دەربچێ و بۆ قورەیش بگەڕێتەوە. وادیار بوو دۆخەکە لەنێوان ئەو دوو بەرەیەدا سەقامگیر دەبێ، هەموویان لەسەر ئەوە کۆک بوون، کەسیان لاریی لێنەبوو تەنیا سەعدی کوڕی عوبادە نەبێ، ئەو کەسەی ڕەتی کردەوە موبایەعەی ئەبوبەکر بکا، هەروەها موبایەعەی عومەریش بکا و نوێژی موسڵمانان دابپەستێ و حەجی ئەوانیش بکا. ئەو لەسەر ئەو نەیارییە شکۆدارییەی خۆی مایەوە و مکوڕ بوو، تا بە غەدر لە یەکێ لە گەشتەکانیدا کوژرا. هەروەک گێڕەوەکان گێڕاویانەتەوە، گوایە جنۆکە دەستی لێوەشاندووە و کوشتوویەتی. ئیدی هێزی قورەیش و ئەنسار لە ڕۆژگاری ئەبوبەکردا لە هەڵگەڕانەوەی عەرەب لە موسڵمانێتدا بۆ ڕۆژگاری عومەر بۆ داگیرکاریی (فەتح) ڕۆیشت. لێ ئاکنجییەکانی ئەمان و ئەوان لە مەککە و مەدینەدا نەیانتوانی ئەو ناکۆکییە توندوتیژە کۆنینەی خۆیان، کە لە سەردەمی پێغەمبەردا بۆ یەکدییان هەبوو، فەرامۆش بکەن، هەروەک چۆن نەیانتوانی ئەو خوێنەی لە پەلاماردان و بەسەردادانەکان (لە عەزەوات)دا ڕژا، لەبیر بکەن.

گومانی تێدانییە ئەو لێبڕاوییەی **عومەر** ڕێگر بوو لەوەی ئاژاوە لەنێوان موهاجرین و ئەنسار، یان بە واتایەکی دروستتر لەنێوان قورەیش و ئەنساردا هەڵبگیرسێ. گێڕەرەوەکان ئەوەیان بۆ گێڕاوینەتەوە، کە عومەر ڕێگریی لە گێڕانەوەی شیعرەکان کردووە، ئەو شیعرە داشۆرینانەی کاتی خۆی لە سەردەمی پێغەمبەردا لەنێوان موسڵمان و بێبڕواکاندا

لەئارادابوون. هەر ئەم گێڕانەوەیە سەلمێنەری گێڕانەوەیەکی دیکەیە، ئەویش ئەوەیە کە قورەیش و ئەنسار ئەو داشۆرینەی ڕۆژگاری پێغەمبەر لەنێوانیاندا هەبووە لەبیریان نەچووە و یادیان کردووەتەوە، سووریش بوون لەسەر گێڕانەوە و بە گێڕانەوەشی لایەک چێژی وەردەگرت و بەرانبەرەکەشی ڕقی هەڵدەستا، چێژ و ڕقێک مەگەر هەر ماخۆی دەمارگیریی بەهێز لەکاتی دۆڕان و سەرکەوتندا هەستی پێکردبێ

دەگێڕنەوە ڕۆژێکیان عومەر دەچێتە مزگەوتی پێغەمبەر، دەبینێ **حەسسان** شیعر بۆ کۆمەڵە موسڵمانێک دەخوێنێتەوە، ئیدی گوێی دەگرێ و پێیدەڵێ: ئەوە چیتە دەڵێی وەک حوشتر دەبۆڕێنی؟ حەسسانیش پێیگوتەوە: ئەی عومەر وازم لێبێنە، بەو خودایە هەر لێرە و لە حزوری کەسێکی لەتۆ چاکتر شیعرم دەگوت و ئەویش ڕەزامەند بوو، ئیدی عومەر وازی لێدەهێنێ و بە ڕێی خۆیدا دەڕوا. تێڕوانین لەم گێڕانەوەیە بەو لایەدا دەڕوا، کە وەک پێشتر سەرنجمان لێیدا بەوەی ئەنسارەکان وەک ئەوە وابوون، کە تۆڵەی خۆیان پێنەکرابێتەوە و دەمارگیرییەکەیان وایلێکردبوون نەتوانن وازی لێبهێنن. ئیدی خۆیان بە پشتیوانیی پێغەمبەر و زەبروەشاندنیان لە قورەیش هەڵدەدایەوە، بەشان و باڵی ئەوەشیان هەڵدەدا، کە بەر لە مردنی پێغەمبەر چ نەبەردییەکیان کردووە و بەدەست و زمانیان چ دەسکەوتێکی مەزنیان بۆ خۆیان تۆمارکردووە.

عومەریش قورەیشـــی بوو، دەمارگیرییەکەی وایلێکردبوو ڕقی لەوە بێ گـالْتە بە قورەیش بکرێ، خۆشـــیی لە بەزین و شـکسـتەکانی نەدەهات، لەوەی کە بەسـەر قورەیشـدا هاتبوو. لەسەرووی هەمووشیانەوە سەردارێکی لێبڕاو بوو، دەیەویست کاروباری ڕەعیەتەکەی ڕابگرێ و دەسەلاتی موسلْمانان لەسەر بنەمایەک دامەزرێنێ کە دەمارگیرانە نەبێ. لەمەشـــیاندا هەندێ سەرکەوت، بەلام بە هەموو مراز و خواستەکانیشی نەگەیشت.

گێڕەرەوەکـان ئەوەیـان گێڕاوەتەوە، گوایە **عەبـدوللا بن ئەلزەبعەری** و **زراری کوڕی خەتـاب** لە ڕۆژگـاری خەلافەتی عومەردا هاتنە مەدینە و چوونە لای **ئەبی ئەحمەد بن جەحش**، ئەویش کابرایەکی نـابینـای قســـەخۆش بوو، خەلْک بە چاکە ناویان دەهێنا، ئەوان چوون و پێیانگوت دەی بانگی حەسـسـانی کوڕی سـابتمان بۆ بکە تا شـیعرمان بۆ بخوێنێتەوە و ئێمەش لە بەرانبەردا شـــیعری بۆ بلێینەوە، ئەویش گوتی باشـــە، ئینجا بەدوای حەسـســـانیدا نارد و ئەویش هات. کابرای نابینا گوتی: ئەوانە برایەکانتن و لە مەککەوە هاتوون و دەیانەوێ گوێ لە شــیعرت بگرن. حەسـســانیش گوتی؛ چۆنتان پێ باشــە، ئێوە دەســـــت پێبکەن یـان من؟ دوو کەســـەکەش گوتیـان: ئێمە دەســـتپێدەکەین. ئیدی لەو شـــیعرانەیان گوت کە قورەیش لەبـارەی ئەنســـــارەکـانی گوتبوو، ئەوەنـدەیـان گوت تـا بەرانبەرەکەیان لە تووڕەییان کوڵا و ســـووربووەوە، کاتێکیش لێبوونەوە سـواری وشـترەکانیان بوون و بۆ مەککە گەڕانەوە.

ئینجا حەسسان بە تووڕەیی ئەوانی بەجێهێشت و چووە لای عومەر و سەربردەکەی بۆ گێڕایەوە. عومەریش گوتی: پشتیوان بە خوا تۆڵەت بۆ دەکەمەوە. ئینجا بەدوای هەردوو کەسە قورەیشییەکەیدا نارد، کاتێ ئەوان گەیشتن، لای عومەر چەند کەسێک لە یارانی پێغەمبەر دانیشتبوون. ئەوسا عومەر بە حەسسانی گوت: دەی بە دڵی خۆت شیعریان پێ بڵێوە، ئەویش ئەوەندی گوت تا دڵی دامرکا. دوای ئەوە عومەر گوتی -خاوەنی کتێبی ئەلئەغانی بۆمان دەگێڕێتەوە- : ئاخر لێم قەدەغە کردبوون ئەو شیعرانە بڵێنەوە چونکە قەتماغەی ڕقوکینە کۆنەکان هەڵدەداتەوە، خۆ ئەگەر نەشیسەلمێنن ئەوا بینووسن. ئیدی ئەگەر عومەر ئەم قسەیەی کردبێ یان نەیکردبێ، ئەنسارەکان شیعری داشۆرینی خۆیان لە دژی قورەیش دەنووسییەوە و پەرۆشیش بوون لێیان ون نەبێ.

ئیبن سەلامیش گوتوویەتی: قورەیش سەیری خۆی کرد، بینی پشکی ئەو لە شیعری جاهیلیدا زۆر کەمە، بۆیە لە ئیسلامدا زۆری هەڵڕشت. گومانیشم نییە بە شێوەیەکی تایبەتی وەهای شیعر هەڵڕشتبێ تا ئەنسارەکانی پێ دابشۆرێ.

کاتێکیش عومەر کوژرا و دوای چەندوچوونێکی زۆر، خەلافەتەکە بۆ عوسمان بەجێما، بەمە ئەو بیرۆکە سیاسییەی لە مێشکی ئەبوسوفیاندا هەبوو هەنگاوێک چووە پێشەوە، وەنەبێ هەر بە تەنیا خەلافەت لە دەستی قورەیشدا بێ، بەڵکو بەتایبەتیش لە تیرەی بەنوئومەییەدا قەتیس مایەوە. ئینجا

دەمارگیریی قورەیش کلّپەی سەند، دەمارگیریی ئومەییەکان کلّپەی سەند، لەگەڵیدا دەمارگیرییەکانی دیکەی عەرەب وروژا و گڕی گرت و بزووتنەوەی دەستبەسەرداگرتنی خاکی دیکە هەندێک هێور بووەوە، پاشان عەرەب خۆبەخۆ بە ناویەک وەربوون. هەروەک خۆشت باش دەزانی، لە ئەنجامدا عوسمان کوژرا و شیرازەی موسڵمانان لەیەک ترازا، دوای ئەو فیتنە و شەڕانەش سەرجەم کاروبار کەوتە بن دەستی بەنوئومەییە.

هەینێ نەخشەی سیاسیی خەلیفە گۆڕا، یان بە دەربڕینێکی دروستتر: ئەو نەخشەیەی عومەر دایناوبوو شکستی هێنا، واتە نەخشەی ئەوەی ڕێ لە عەرەب بگرێ، لاپەڕەی ڕقوکینەکانی بەر لە ئیسلامیان هەڵبدەنەوە. ئەوە بوو عەرەب گەڕانەوە سەر بەدترین دۆخی جاهیلییان لە کێبڕکێی و شانازی بەخۆوەکردن، ئەمەش لە هەموو ئاواییەکانی ئیسلامیدا قەوما. لێرەدا ئەوەندە بەسیەتی نموونەی کێبڕکێی شاعیرانی ئەنسار و غەیرە ئەنسارتان لای موعاویە و یەزیدی کوڕی موعاویە بۆ بهێنمەوە، تا لەوە تێبگەیت ئاخۆ عەرەب تا چ ڕاددەیەک بۆ ڕۆژگاری دەمارگیرییە کۆنینەکەیان گەڕابوونەوە.

لەوانەیە ئەو چیرۆکەت خوێندبێتەوە، کە باسی ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە، چۆن عەبدوڕەحمانی کوڕی حەسسان بۆ لێدان لە بەنی ئومەییەدا شیعرێکی دڵداری بەسەر ڕەملەی کچی موعاویەدا گوتبوو. موعاویەش هەروەک دابی خۆی، خۆی وا نیشان دا حەوسەڵەی خۆی گرتووە و بە عەبدوڕەحمانی گوت:

تۆ لە کوێی خوشـــکی هیند لە کوێ! هەرچی یەزیدیش بوو وێنەیەکی ئەبوســـوفیانی باپیرەی بوو، پیاوێکی دەمارگیری قینلەدڵ و زەبروەشـێنی دژە ئیسـلام و ڕێساکانی بوو، **کەعبی بن جوعەیل**ی دەســـخەرۆ کرد بەڵکو بە شـــیعر ئەنســـارەکان دابشـــۆرێ، ئەویش ڕازی نەبوو وەڵامی دایەوە؛ ئایا دەتەوێ دوای موســـڵمانبوونم وام لێبکەی لە ئیســـلام هەڵبگەڕێمەوە؟ پاشـــان ئەختەلی هەڵخەڵەتاند، **ئەختەڵ** عیســـایی بوو، ئەویش بەگوێی کرد و شـــیعرێکی داشـــۆرێنی پیســـی ناوداری لە دژی ئەنسارەکاندا نووسی.

گوتم یەزید وێنەیەکی ڕاستگۆیانەی ئەبوسوفیانی باپیرەی بوو، دەمارگیرییە خێڵەکییەکەی لەســـەرووی هەموو شـــتێکەوە بوو. خۆ تۆ نکوڵی لەوە ناکەی کە یەزید ماخۆی کەتنەکەی ئەلحەرە (الحرة) بوو، ئەوەی نامووسی ئەنسارەکانی لە مەدینەدا پێشێل کرد، ئەوەی قورەیش بەهۆیەوە تۆڵەی لەو کەســـانە کردەوە، ئەوانەی لە بەدردا بەسەریدا سەرکەوتبوون، دوای ئەوەی لەوێ قەوما، جارێکی دیکە ئەنســـارەکان هیچ پێگەیەکیان نەما و هەڵنەســـتانەوە. هەرچۆنێک بێ کاتێ گێڕەرەوەکان چیرۆکی کەتنی ئەلحەرە دەگێڕنەوە، دەڵێن زیاتر لە هەشتا کەس لەوانەی بەشـداریی جەنگی بەدریان کردبوو کوژران، واتە ئەو کەســانە کوژران کە قورەیشیان سووک کردبوو.

لێرەدا پێویستیش ناکا چیرۆکێکی دیکەتان بۆ بگێڕمەوە، ئەویش چیرۆکی عەمری کوڕی عاســە، ئەوەی لە ئەنســارەکان توورە و

تەنگەتاو بووبوو تا حەزی بە ناوەکەشـــیان نەدەکرد، ئینجا داوای لە موعاویە کرد ناوەکەیان بســڕێتەوە، ئەوســا نوعمانی کوڕی بەشـیری ناچار کرد، ئەو نوعمانەی تاکەکەسـی ئەنسـار بوو، لە پشـــتیوانەکانی بەنوئومەییە بوو، بگاتە ئەو ڕاددەیەی بڵێ:

یا سَـعدُ لا تجب الدعاء فَما لَنا   نَـسَـبٌ نُجیبُ لَهُ سِوى الأَنـصارِ

نَـسَـبٌ تَـخَـيَّرَه الإِلَهُ لِقَـومِـنا   أَثـقِـل بِهِ نَـسَـباً عَلى الكُفّـارِ

إِنَّ الَّذیـنَ ثَـووا بِـبَدرٍ مِـنـكُم   یَـومَ القَـلیـــبِ هُمُ وُقـودُ النارِ

موعاویە شـیعرەکەی بیسـتەوە، لێ هەر ئەوەندە سـەرکۆنەی عەمری کرد بەوەی لە بێزاربوونەکەی پەلەی کردووە. ئاخر خۆ موعاویەش لە عەمری کوڕی عاس بەرانبەر ئەنسـارەکان داخلەدڵتر بوو، بۆ قوڕەیشـیش دەمارگیرتر بوو، یان هیچی کەمتر نەبوو لە یەزیدی جێگرەوەی. لێ ماخۆیانی ئەو دەمارگیرییە خێڵەکییەی قوڕەیش لەنێوان خۆیاندا جیاوازییەکی زۆریان هەبوو، هەیانبوو کەسێکی سەرەڕۆ بوو وەک یەزید، هەشـیان بوو خۆگر و بەتەگبیر بوو وەک موعاویە. لەنێوانیشـیاندا هەبوو لە ڕووی دەمارگیرییە خێڵەکییەکەی زۆر دەسـتگرەوەبوو تا دەگەیشـتە ڕاددەی سـۆزنواندن بەرانبەر ئەنسـار و دڵی پێدەسـووتان. دەکرێ زوبەیری کوڕی عەوام یەکێک لەوانەبێ ئەوانەی بەزەییان بە ئەنسارەکان دەهاتەوە، کە

لەســەر بەڵێن و پەیمانی خۆیان و ڕاســپاردەی پێغەمبەر ماون. گێڕەرەوەکــان ئەو چیرۆکەمــان بۆ دەگێڕنەوە، گوایە زوبەیر بەلای چەند موســـڵمانێکدا تێدەپەڕێ، لەنێویاندا حەســـــان دانیشــتووە و شــیعریان بۆ دەخوێنێتەوە، ئەوانیش هیچ باکیان بەوە نەبوو ئاخۆ حەســـــان چی دەڵێ، ئینجا لۆمەی کردن و پێگەی شیعری حەسسانی لای پێغەمبەر وەبیرهێنانەوە، ئەمەش کاری لەســـەر دڵی حەســـســـان کرد و پێیدا هەڵدا. پێمخۆشــە ئاورێک لە ســـەرەتای ئەم شــیعرە بدەینەوە، دیارە باشـــترین نیشــانەیە لەســەر ئەوەی دەمەوێ بیســەلمێنم، کە ئەنســار لەو هەلۆیستەی قورەیش لە چ نیگەرانی و دڵتەنگیدا بوو:

أقــامَ عَــلى عَهـــدِ النَبيِّ وَهَديِهِ — حَوارِيُّــهُ وَالقَــولُ بِالفِعلِ يُعدَلُ

أقامَ عَلى مِنهـــــاجِهِ وَطَــريقِهِ — يُـوالي وَلِيَّ الحَقِّ وَالحَـقُّ أَعـــدَلُ

هُوَ الفارِسُ المَشهورُ وَالبَطَلُ الَّـذي — يَصولُ إِذا ما كــانَ يَومٌ مُحَجَّلُ

إِذا كَشَفَت عَن ساقِها الحَربُ حَشَّها — بِأَبيَضَ سَـــبّاقٍ إِلى المَوتِ يَــرفُلُ

وَإِنَّ اِمــرَأً كانَت صَفِــيَّةُ أُمُّــهُ — وَمِـن أَسَــدٍ فـي بَيتِـها لَمُـرَفَّلُ

لَهُ مِن رَســولِ اللَهِ قُربى قَريبَــةٌ — وَمِن نُصرَةِ الإِســلامِ مَجدٌ مُؤَثَّلُ

فَكَـم كُــربَةٍ جَلّى الزُبَيرُ بِنَفسِـهِ — انِ المُصطَفى وَاللَهُ يُعطي فَيُجزِلُ

فَـلا مِثلُهُ فيهِـم وَلا كانَ قَبلَــهُ — وَلَيـسَ يَكونُ الدَهرَ ما دامَ يَذبُلُ

ثَناؤُكَ خَيــرٌ مِــن فَعــالِ مَعـاشِرٍ — وَفِعلُكَ يا اِبنَ الهاشِـــمِيَّةِ أَفضَلُ

دەی سـەیری دوو بەیتەکانی دەسـتپێکی شـیعرەکە بکە، چۆن حەسـسـان یادی سـەردەمی پێغەمبەر و خەمباریی خۆی لەو بارەوە دەردەبڕێ و بەداخە بۆ ئەوەی چۆن لایەنگری پێغەمبەر بوون و ئەویش چۆن پاداشـتی داونەتەوە، لێ باقی دێڕەکانی دیکە بەدوای جۆرێـک لە هێنـان و بردنی تێـدایە، زۆریش لە بابەتەکە دەرناچێ. لە خوێندنەوەی ئەو دێڕانە ئەوە دەردەکەوێ کە نیازی ئەو سـووربوونە لە پەسـندانی زوبێر و باسـکردنی نەبەردییەکـانیەتـیی، ئەوەش بەدەردەکەوێ کە لە دوایـین دێڕیشـیـدا لاوازییەکی وەهـای تێـدایە نـاگـاتە دێڕەکـانی سەرەتاییەکەی.

ئەم چیرۆکە بە وردی لە لایەن چەند کەسـانێک لە بەرەبابی زوبەیر و لە نەوەکانی **عەبدوڵلای کوڕی زوبەیر** گێڕدراوەتەوە. ئەرێ لێرەدا تۆش ئەوە بە دوور دەزانی کە دەمـارگیرییەتی زوبەیرییەکان دنە و درێژەی بەم بەیتانە دابێ و لە مەبەستەکەی حەسـسـانیشـی لەبارەی داننان بە چاکە و پیاوەتی تێپەڕاندبێ و تـا بە شـێوەیەکی تـایبەت دەمـارگیرییەتی زوبەیر وەهـا کەوتبێتەوە، کە ئەو لە کێبڕکێکـارانی خۆی لەوانەی کێبڕکێی عەبدوڵلای کوڕیان دەکرد بە باشتر بزانێ.

جێگەی خۆیەتی لابـاسـێکی دیکە بکەینەوە، چونکە دەبێتە سـەلمێنەری ئەوەی ئێمە خەریکین. پێشـتر باسـی داشـۆرینی ئەلئەختەڵ /الاخطل بۆ ئەنسارەکانم بۆ کردی. ئەوان هەروەک - بینیت- چۆن نوعمان بن بەشـیر بەم شـیعری داشـۆرینە تووڕە

بوو، ئینجا لەبەردەستی موعاویەدا چەند بەیتەشیعرێکی گوت، کە دواتر دەیهێنینەوە، لەوێدا هەروەک لە بەیتە شیعرەکانی حەساندا شوێنەواری دەمارگیریی خێڵەکی پێوەدیارە. نوعمانی بن بەشیر لەو ئەنسارانەی هەوادار و شوێنکەوتەی قورەیش و بەنوئومەییە بوو، یان تۆ وەها بڵێ بۆ بەرژەوەندیی خۆی ڕەگەڵیان کەوتبوو. دەشگوترێ ئەو تاکە ئەنسارى بوو لەپاڵ موعاویەدا لە شەڕی سەفەین "صفین" جەنگاوە،[15] هەروەک چۆن زوبەیریش لە تاقمە کەمژمارەکەی قورەیشییەکان بوو لەبەر خاتری پێغەمبەر یان لەبەر ئەمەکدارییان بۆ ڕۆژی تەنگانە لەگەڵ ئەنسارەکاندا هاوسۆز بوو.

[15] مەسەلە مەشهوورەکەی (کراسی عوسمان)یش کە بۆ درێژەدان بە کێشەکە و نەبڕاندنەوەی بەردەوام پاتە دەکرێتەوە، لەوەچێ هۆکارە سەرەکییەکەی خودی (نوعمانی کوڕی بەشیر) بووبێت، چونکە پاش کوژرانی عوسمانی کوڕی عەفانی سێیەم خەلیفەی ئیسلام، هەستا بە بردنی کراسە خوێناوییەکەی ناوبراو و پەنجە بڕدراوەکانی نایلەی خێزانی عوسمان بۆ شام و هەڵواسینی بە مزگەوتی ئومەوییەوە، تا سۆز و گیانی تۆڵەکردنەوەی بەنوئومەییەکان دژ بە عەلی و هاشمییەکان بخرۆشێنێ. (وەرگێڕ)

نوعمان بن بەشیر ئەم شیعرەی بۆ موعاویە خوێندەوە:

مُعاويَ إلّا تُعطِنا الحَقَّ تَعتَرِف ... وَلَيلَكَ عَمّا نابَ قَومَكَ نائِمُ
ضَربناكُمُ حَتّى تَفَرَّقَ جَمعُكُم ... لحى الأَزدِ مَشدوداً عَلَيها العَمائِمُ
وَطارَت أَكُفٌّ مِنكُمُ وَجَماجِمُ ... أَيَشتُمُنا عَبدُ الأَراقِمِ ضِلَّةً
وَعاذَت عَلى البَيتِ الحَرام عَوانِسٌ ... وَماذا الَّذي تُجدِي عَلَيكَ الأَراقِمُ
وَأَنتَ عَلى خَوفٍ عَلَيكَ تَمائِمُ ... فَمالِيَ ثَأرٌ غَيرُ قَطعِ لِسانِه
وَعَضَّتـ قُرَيشٌ بَالأَنامِلِ بُغضَةً ... فَدونَكَ مِن يُرضيهِ عَنكَ الدَراهِمُ
وَمِن قَبلُ ما عُضَّت عَلَينا الأَباهِمُ ... وَارعَ رُوَيداً لا تَسُمنا دَنيَّةً
فَكُنّا لَها في كُلِّ أَمرٍ تَكيدُه ... لَعَلَّكَ في غِبِّ الحَوادِثِ نادِمُ
مَكانَ الشَجا وَالأَمرُ فيهِ تَفاقُمُ ... مَتى تَلقَ مِنّا عُصبَةً خَزرَجِيَّةً
فَما إِن رَمى رامٍ فَأَوهى صَفاتَنا ... أَو الأَوسَ يَوماً تَختَرِمكَ المَخارِمُ
وَلا ضامنا يَوماً مِنَ الدَهرِ ضائِمُ ... وَتَلقَكَ خَيلٌ كَالقَطا مُسبَطِرَّةٌ
وَإِنّي لأَغضي عَن أُمورٍ كَثيرَةٍ ... شَماطيطُ أَرسالٌ عَلَيها الشَكائِمُ
سَتَرقى بِها يَوماً إِلَيكَ السَلالِمُ ... يُسَوِّمُها العَمرانِ عَمرو بنُ عامِرٍ
أُصانِعُ فيها عَبدَ شَمسٍ وَإِنَّني ... وَعُمرانُ حَتّى تُستَباحَ المَحارِمُ
لِتِلكَ التّيـ في النَفسِ مِنّي أَكاتِمُ ... فَتَطلُبَ شَعبَ الصَدعِ بَعدَ اِنفِتاقِهِ
فَلا تَشتُمَنّا يابنَ حَربٍ فَإِنَّما ... فَتَعيا بِهِ فَالآنَ وَالأَمرُ سالِمُ
تُرَقّى إِلى تِلكَ الأُمورِ الأَشائِمُ ... وَإِلا فَبَزّي لأَمَةٌ تُبَّعِيَّةٌ
فَما أَنتَ وَالأَمرُ الَّذي لَستَ أَهلَهُ ... مَواريثُ آبائي وَأَبيضُ صارِمُ
وَلَكِن وَلِيُّ الحَقِّ وَالأَمرِ هاشِمُ ... فَإِن كُنتَ لَم تَشهد بِبَدرٍ وَقيعَةً
إِلَيهِم يَصيرُ الأَمرُ بَعدَ شَتاتِه ... أَذَلَّت قُرَيشاً وَالأُنوفُ رواغِمُ
فَمَن لَكَ بِالأَمرِ الَّذي هُوَ لازِمُ ... فَسائِل بِنا حَيَّيـ لُؤَيٍّ بِن غالِبِ
بِهِم شَرَعَ اللَه الهُدى وَاِهتَدى بِهِم ... وَأَنتَ بِما تُخفي مِنَ الأَمرِ عالِمُ
وَمِنهُم لَهُ هادٍ إِمامٌ وَخاتِم ... أَلَم تَبتَدِركُم يَومَ بَدرٍ سُيوفُنا

دیارە هەر سێ بەیتەکەی دوایی لەلایەن شیعەکانەوە بۆ نوعمان بن بەشیر هەڵبەستراون. هەرچەندە ئەوە دەزانین کاتێ دەسەڵات لە دەستی ئەنسار دەرچوو، ئەوانیش ڕقیان لە قورەیش داگرت و هەر بەسروشتی خۆشیان لە ڕووی هەڵوێستی سیاسییاندا بەلای بەرەی نەیار بە موعاویەدا شکانەوە، هەربۆیە دایانە پاڵ عەلی، ئێمە گومانمان لەوەدا نییە، کە نوعمان بن بەشیر لەسەر ڕێبازی هاشمییەکان نەبووە و لەگەڵ عەلەوییەکانیش هاوڕا نەبووە، بەڵکو ئومەوی مەشرەب بووە یان بە دەربڕینێکی دروستتر سوفیانی بووە. کاتێکیش هەستی کرد جڵەوی حوکمڕانیی لەبن دەستی بەرەبابی ئەبی سوفیان بۆ **مەروانی کوڕی حەکەم** گوێزرایەوە، لە ئومەوییەکان هەڵگەڕایەوە و بایدایەوە لای ئیبن زوبەیر و هەر لە هەراکەی ئەویشدا کوژرا.

بەم جۆرە بۆت دەردەکەوێ تا چ ڕاددەیەک دەمارگیریی خێڵەکییانەی قورەیش و ئەنسارەکان ڕۆیشتووە. هەروەها ئەوەش دەبینی کە چۆن کارانگازیی بەسەر شیعر و شاعیرانەوە هەبووە. ئیدی لە میانەی هێنانەوەی ئەو دوو نموونانەی پێشوو دەبینی چۆن دەمارگیریی خێڵەکییانەی زوبەیری و هاشمی، شیعری حەسسان و نوعمان بن بەشیریان قۆستۆتەوە تا ڕکابەری نەیارەکانیان پێبکەن. لێ من هێشتا لەباسی ئەو دەمارگیرییە خێڵەکییەی نێوان قورەیش و ئەنسار و کاریگەرییان بەسەر شیعر و شاعیران نەبوومەتەوە، ناشمەوێ واز لەم

دەمــارگیرییە بهێنم بێئەوەی بــاســـی ڕووداوەکەی نێوان عەبدوڕەحمان بن حەسسان و عەبدوڕەحمان بن حەکەمی برای مەروانی خەلیفە بکەم، باسی ئەو ململانێیە توندوتیژەی کە تەنیا شوێنەوارێکی کەمی بۆ ئێمە لێ ماوەتەوە.

گێڕەرەوەکان لەبارەی بنەمای ئەو داشـــۆرینەی نێوانیان لەگەڵ یەک نــاکۆکن. نــاچــاریشـــین لەگەڵ یەک نــاکۆک بن، ئــاخر دەمارگیرییە خێڵەکییەکە بەرۆکی گێڕەرەوەکانیشـــی گرتبووەوە. هەرچی ئەنســــارەکانن دەڵێن، ئەم دوو پیاوە وەک تاک دوو برادەر بوون، لێ عەبدوڕەحمانی بن حەســـســـانی ئەنســـاری حەزی لە ژنی برادەرە قوڕەیشـــییەکەی دەکرد و هاموشـــۆی ژنەی دەکرد. ئیدی برادەرەکەی پێیزانی، ئەویش نـامەیەکی بۆ ژنەکەی عەبدوڕەحمان بن حەسسان نارد و تا مێردەکەی خۆی لێ ئاگادار کردەوە، ئەویش فێڵێکی کرد، بەڵکو ژنی برادەرەکەی بێتەماڵیان، کە هاتیش لە ژورێک شـــــاردیەوە، ئینجا ژنەکەی عەبدوڕەحمان حەســـســـان فێڵی کرد و ســـوور بوو تا کابرای قوڕەیشی بێتە ماڵیان، کاتێکیش هات، ئەوسا مێردی ژنە ویستی ژنی برادەرەکەی بشـــارێتەوە و بیخاتە ژوورێک، کەچی دەبینی ژنی خۆیەتی، بەم شـــێوەیە بەینی ئەو برادەرە تێکچوو. هەرچی قوڕەیشـــــییەکــانیش بوون هەمــان چیرۆک بە هەڵگەڕاوەیی دەگێڕنەوە، وای لێـــدەکەن کە کــابرای قوڕەیشـــــی برادەری ئەنســــــارییەکە بووە و بە وەفــاش بووە بۆی، ژنی کــابرای

ئەنسـاری نامەی بۆ کابرای قورەیشـی ناردووە، ئەویش لەبەر خاتری برادەرایەتی گوێی پێنەداوە و وەڵامیشی نەداوەتەوە.

گومـانیش لەوەدا نییە کە ئەم چیرۆکە خەیاڵ بووە بە هۆیەوە زێدەڕۆیی لەنێوان ئەنسـار و قورەیشـدا کراوە، ئەمەش دوای ئەوەی ئـاگری دووبەرەکییـان دامرکـابووەوە، ئـاخر ئەوەی خـاوەنی کتێبی (الاغـاني) لەبـارەی مـاکی ئەم داشـۆرینە دەگێڕێتەوە زۆر لە ژنانەوە دوورە:

هەردوو برادەرەکە بە سەگەکانیان ڕاویان دەکرد، قورەیشییەکە بە برادەرەکەی گوت:

أزجـر كلاب كانها قليطة	بقع ومثـل كلابكم لم تصطد

ئیبن حەسسانیش وەڵامی دەداتەوە:

من كان يأكل من فريسة صيده	فالتمـر يغنيـنا عن المتصيد
انا أناس ريقـون وأمكـم	ككلابكم في الـولغ والمتـردد
حزناكـم للضـب تحترشونه	والريف يمنعكـم بكل مهند

لەو ڕۆژەوە بەدڕەفتاریی زۆر کەوتە نێوان ئەو دوو برادەرە.

لێرەدا عەبدوڕەحمانی بن حەسـسـانی ئەنسـاری زۆر جوان دڵودەروونی ئەنساریيەکانی وێناکردووە کاتێ گوتوویەتی:

صار الذليـل عزيزا والعزيز به	ذل وصـار فروع الناس اذنابا
انی لملتمـس حتی يبين لكم	فيكم متی كنتـم للناس أربابا
وفارقوا طلعكم ثم انظروا وسلو	عنا وعنكم قديم العلم أنسابا

پاشان شتەکە لە دەستی ئەو دوو شاعیرە دەردەچێ، کابرای قورەیشی هانای بۆ شاعیرانی موزەر (مضر) و ڕەبیعە برد. پرسەکە لە شیعر و شاعیرانیش تێپەڕی و گەیشتە موعاویە، ئەویش بەدوای سەعیدی کوڕی عاسیدا نارد، کە والی ئەو بوو لەسەر مەدینە، فەرمانی پێکرد هەر یەکێک لەو دوو شاعیرە سەر و سەد قامچییان لێبدا. سەعید لە ڕۆژگاری موعاویەدا لەگەڵ ئەنسارەکاندا هاوسۆز بوو، هەروەک چۆن زوبەیریش لە ڕۆژگاری عومەردا هاوسۆزیان بوو، ئاخر لەنێوان سەعید و عەبدوڕەحمانی بن حەسساندا هاموشۆ و دۆستایەتیەک هەبوو، بۆیە ڕەتی کردەوە قامچیکوتی بکا، هەروەها حەزیشی نەدەکرد لە کابرای قورەیشیش بدا، بۆیە فەرمانەکەی موعاویەی جێنەجێ نەکرد. لێ کاتێک وازی لە پلەی والیەتی بەسەر مەدینەدا هێنا، کاروباری شارەکە ڕادەستی مەروانی کوڕی حەکەم کرا، ئەویش هەر خێرا دەمارگیریی برایەکەی جوولا و سەد قامچی لە عەبدوڕەحمان کوڕی حەسسان دا. لێرەوە عەبدوڕەحمان بن حەسسان بەبیری هاتەوە کە ئەنسارەکان باڵوێزێکیان لە شام هەیە، ئەویش نوعمان بن بەسیرە، بۆیە ئەمەی خوارەوەی بۆ نووسی:

ليت شعري أغائب ليس بالشأ | م خليلي أم راقد نَعمان
أيّةً ما يكن فقد يرجعُ الغا | ئبُ يوماً ويوقَظ الوسنان
إنّ عمرا وعامرا أبوينا | وحراما قِدماً على العهد كانوا
إنهم مانعوك أم قلة الكُتّ | اب أنت عاتب غضبان
أم جفاء أم أعوزتك القراطي | سُ أم أمري به عليك هوان

يـوم أنبــئت أن ســاقـيَّ رُضّـت	وأتــاكـــم بـذاكـــم الرُكـبــان
ثـم قالوا إنّ ابنَ عمـك فــي بلو	ى أمــورٍ أتــى بــهـــا الحَـدثـان
فـتـئطُ الأرحام والودُ الصـحبة	فــيــمــا أتــت بـه الأزمـــان
إنـمـا الرمـحُ فـاعـلمــنّ قـنـاة	أو كـبعـض العيـدان لولا السِّــنان

دەڵێن نوعمان بن بەشـــیر دەچێتە لای موعاویە، پێیڕادەگەیەنێ کە ســـەعید فەرمانەکەی جێ بەجێ نەکردووە، کەچی مەروان تەنیا لەســـەر ئەنســـارییەکەی جێبەجێ کردووە. موعاویەش پێیـدەڵێتەوە، کەواتە چیت دەوێ؟ نوعمـانیش دەڵێ: دەمەوێ مەروان وا لێبکەی فەرمـانەکە لەســـەر هەردووکیـان جێبەجێ بکرێ. دەگێڕنەوە نوعمان لەو بارەیەوە ئەم بەیتەشـــیعرانەی هۆنیونەتەوە:

يا اِبــنَ أَبي سُــفيانَ ما مِثلُنا	جــارَ عَـلَيـهِ مَـلِكٌ أَو أَميـر
اِذكُر بِنا مَـقــدَمَ أَفراسِـنا	بِـالحِـنو إِذ أَنتَ إِلَيـنا فَقيـر
وَاِذكُر غَداةَ الســاعِدِيِّ الَّذي	آثَـرَكُـم بِالأَمــرِ فيـها بَشير
فَاِحذَر عَلَيهُم مِثـلَ بَدرٍ وَقَد	مَـرَّ بِكُم يَومٌ بِبَدرٍ عسيـر
إِنَّ اِبــنَ حَــسّــانَ لَهُ ثــائِرٌ	فَـأَعـطِهِ الحَقَّ تَـصِحُّ الصُدور
وَمِــثــلِ أَيّـامٍ لَنــا شَـتَّـتَـت	مُلكـاً لَكُم أَمــرُكَ فيها صَغير
أَما تَــرى الأَزدَ وَأَشـــياعَها	تَجولُ خُـزراً كـاظِمـاتٍ تَـزير
يَـصولُ حَـولي مِـنهُمُ مَعشَرٌ	إِن صُلتُ صالوا وَهُمُ لي نَصير
يَأبـــى لَنـا الضَيـمَ فَلا يُعتَلى	عِـزٌّ مَـنيـعٌ وَعَـديـدٌ كَـثير
وَعُـنـصُـرٌ في عِزِّ جُـرثـومَةٍ	عـادِيَّةٍ تَـنـفَلُّ عَنهـــا الصُخور

لە کۆتاییدا موعاویە فەرمانی بۆ مەروان دەکرد، ئەویش پەنجا قامچی لە برایەکەی خۆی دا، عەبدورەحمان بن حەسسانیش لە باقی پەنجا قامچییەکەی دیکەی خۆی خۆش بوو. لێ ئەوە لە مەدینەدا بڵاوبووەوە، کەوا مەروان سەد قامچی وەک حەد (قەساس/قصاص)ی کەسی ئازاد لە عەبدورەحمان داوە و پەنجا قامچییشی وەک حەدی کۆیلە لە براکەی خۆی داوە. ئەم قسەیە بە گران لەسەر عەبدورەحمانی بن حەکەم کەوت، بۆیە دەچێتە لای براکەی داوای لێدەکا سەد قامچییەکەی تەواو بکا. دواتر ئەم دوو پیاوە درێژەیان بە شیعری داشۆرین بەیەکدی دا.

دەکرێ نووسەرێک لەبارەی مێژووی سیاسی کتێبێکی قەبە لەبارەی دەمارگیرییە خێڵەکییەکەی نێوان قورەیش و ئەنسار و ئەو کاریگەرییەی لە سەردەمی بەنیئومەییدا لە ژیانی موسڵماناندا هەبوو بنووسێ، ئێمە ناشڵێین هەر لە مەدینە و مەککە و دیمەشق، بەڵکو دەڵێین لە میسر و ئەفریقیا و ئەندەلوسدا هەبووە. هەروەها دەکرێ نووسەر لە بواری مێژووی ئەدەبدا دانراوێکی سەربەخۆ لەبارەی ئەو دەمارگیرییە خێڵەکییەی نێوان قورەیش و ئەنسار بنووسێ بەوەی چ باندۆرێکی لەسەر شیعری هەردوولا هەبووە، ئەو شیعرەی بۆ ئیسلامیان هۆنیوەتەوە، هەروەها لەو شیعرەش کە هەردوولا بە ناوی جاهیلییەکان هۆنیویانەتەوە و داویانەتە پاڵ شاعیرانی جاهیلی. ئەمە بەبێ ئەوەی ئەو مێژوونووسە سیاسییە یان ئەدەبییە لەو ناتەباییەی نێوان قورەیش و ئەنساردا دەربچێ،

باشـــە ئەدی چۆن ئەگەر هات و ئەو ناتەباییە پەڕییەوە بۆ هۆزەکانی دیکە! ئاخر دەمارگیرییەکە وەنەبێ هەر لە خەڵکی مەککە و مەینەدا قەتیس مابێتەوە، بەڵکو پەڕیوەتەوە بۆ سەرتاپای عەرەب، ئیدی عەدنانی لە بەرانبەر یەمانی دەمارگیر بووە، موزەر (مضـــر) لەســـەر باقی عەدنان و ڕەبیعەش لە هەمبەر موزەر دەمارگیر بووە. موزەر خۆی بەســـەر خۆیدا دابەش بووبوو، بەوەی دەمـارگیریی قەیســـی و تەمیمی و قورەیشـی تێدا هەبوو. ڕەبیعەش بەسـەر خۆی دابەش بووبوو، دەمارگیریی تەغلب و دەمارگیریی بەکری تێدا هەبوو. دەکرێ هەمان شـــتیش لەبارەی یەمەن بڵێی، ئاخر ئەویش دەمارگیریی خێڵەکی خۆی هەبوو، حیمیەر هی خۆی هەبوو، هەروەها قوزاعە (قضاعة)ش هی خۆی هەبوو.

هەموو ئەو دەمارگیرییە خێڵەکییانە لقوپۆپیان لێ دەبووەوە و بەملا و ئەولادا پان دەبوونەوە، بەگوێرەی بارودۆخی سیاسی و هەرێمایەتیی دەوروبەریشـیان شـەقڵ و شـێوەی خۆیانیان وەردەگرت. ئەوەبوو لە شـام شـەقڵی خۆی هەبوو، شـەقڵێکی دیکە لە عێراق، سـێیەمەکەیان لە خوراسـان و شـەقڵی چوارەمیشـیان لە ئەندەلوس هەبوو. خۆشـت زۆر باش ئەوە دەزانی، کە هەر ئەم دەمارگیرییەبوو، کە تەختوتاجی دەسەڵاتی بەنیئومەییەی لەناوبرد، چونکە ئەوان ڕوویان لە سـیاسـەتی پێغەمبەر وەرگێڕا، ئەو سیاسەتەی دەیەویست دەمارگیرییەکان نەهێڵێ، ئیدی ئەوان ویستیان شانازیی بە بەرەیەک لە عەرەب

لەسەر حیسابی بەرەکەی دیکەی عەرەب بکەن. ئەوان هێزوگوڕیان دایە دەمارگیرییە خێڵەکییەکە، بەڵام پێیان جڵەو نەکرا، نەوەک هەر لەدەستیان دەرچوو، بەڵکو لەدەست عەرەب و فارسیش دەرچوو.

خۆ ئەگەر ئەمە کاریگەریی دەمارگیری بێ لەسەر ژیانی سیاسی، کە لایەکی کەمیش لە کاریگەرییەکەیت لەسەر شیعر و شاعیراندا بینی، ئیدی دەکرێ ئەوە بێنیتە بەرچاوی خۆت، ئەم هۆزانەی عەرەب لە چ کێشمەکێشێکی سیاسیی توندوتیژدا بوون، هەریەکەیان لەسەر ئەوە مکوڕ بووە گوایە ژیانە کۆنینەکەی خۆی لە جاهیلییدا باشترین و چاکترین پێشینە بووە، هەروەک شکۆکەی لە سەردەمی جاهیلیدا بەرز و باڵا و دوورمەودا بووە. ئیدی بارودۆخیش وەهای خواست شیعری جاهیلی بفەوتێ، ئاخر عەرەب هێشتا شیعرەکانی خۆی نەدەنووسینەوە، بەڵکو سینگاوسینگ بەدەم دەیگێڕایەوە. کاتێکیش ئەوەی لە ئیسلامەتیدا لە شەڕەکانی هەڵگەڕانەوە (الردة) و ئینجا لە کاتی داگیرکردن و دەستبەسەرداگرتنی شار و ناوچەکان و پاشان ئاژاوەکان (الفتنة) ڕوویدا، ئەوە بوو ژمارەیەکی زۆر لە گێڕەڕەوەکان و ئەوانەی دەقەکانیان لەبەر بوو، بە قورئان و فەرموودەی پێغەمبەرەوە کوژران. کاتێکیش عەرەب لە سەردەمی بەنی ئومەیەدا ئاسوودەیی و هێوربوونەوەیان بەخۆوە بینی و ژیانیان سەقامگیر بوو، ئیدی بە شیعرەکانیاندا چوونەوە، بینیان بەشێکی زۆری لەناوچووە و هەر بڕێکی زۆر

کەمی لێماوەتەوە. هێشــتاش هەر پێویســتی بەو جۆرە شــیعرە بوو تا ئاگری دەمارگیرییە دامرکاوییەکەی بۆ خۆش بکاتەوە. ئەوسـا شـیعریان زۆر داتاشـین و هۆنینەوە لەنێویاندا شـیعری زۆر دوور و درێژ و شـیعری ئاسـایی، ئینجا ئەم شـیعرانەیان دانە پاڵ شاعیرە کۆنەکانیان.

ئەوەش شتێک نییە ئێمە گریمانەمان بۆ کردبێ، یان لە دۆخەکەدا تێمـان خوێنـدبێتەوە و هەڵمـانهێنجـابێ، بەڵکو ئەمە هەر خۆی بیروڕای نووسەرە کۆنەکان خۆیان بووە. **محەمەد بن سەلام** لە کتێبەکەی خۆی بە ناوی "طبقات الشـعراء" ئەو شـتەمان پێدەڵێ. ئەو لەوەش پترمان بۆ باس دەکا، باسـی ئەوەمان بۆ دەکا چۆن قورەیش لە جـاهیلییەتـدا لەچـاو هۆزەکـانی دیکەی عەرەبـدا کەمترین شـــیعری هەبووە، ئیـدی ئەمە نـاچاری کردووە لە ســـەردەمی ئیســـلامەتیدا لەچاو هۆزەکـانی دیکەی عەرەبدا زۆرترین شیعر دابتاشێ. هەر ئیبن سەلام لە زاری **یونس ئیبن حەبیب**مـان بۆ دەگێڕێتەوە، ئەویش لە ئەبی عەمرو بن عەلاء دەیگێڕێتەوە کە گوتوویەتی: هیچتـان لە شـــیعری جاهیلی بۆ نەمـاوەتەوە مەگەر بڕێکی زۆر کەم نەبێ، خۆ ئەگەر زۆرتـان هەبووایە ئەوا زانست و شیعری زۆرتان دەبوو.

هەر ئیبن ســـەلام ڕێبازێکی لە ئاماژەپێدان بۆ ســـەلماندن هەیە بەوەی زۆرینەی شیعر فەوتاوە، جێگەی خۆیەتی کورتە باسێکی بخەینەڕوو. ئەو وەهای دەبینێ کە **تەرەفە بن عەبد** و **عەبید بن ئەلئەبرەس** (عبید بن الابرص) لە ناودارترین شـاعیرانی جاهیلی

و پێشـــکەوتووترینیان بوون. ئەو وەهای بۆ دەچێ، گێڕەرەوە ڕاســتەکان لەبارەی ئەو دوو شــاعیرە تەنیا دە شــیعرێکیان لە شـــیعری ئەوان لەبەرکردووە و پاراســـتوون. ئەو دەڵێ: خۆ ئەگەر ئەو دوو شـــاعیرە هەر ئەوەندە شـــیعرەیان گوتبێ کە ماوەتەوە و پارێزراوە، ئەوا شـــایســـتەی ئەو ناوبانگە و پێشـــکەوتنەیان نەبوون، کەواتە هەر دەبێ شـــیعری زۆریان گوتبێ، بەڵام فەوتابێ و هەر برێکی زۆر کەمی لێ مابێتەوە. زۆر سەختیش بووە بۆ گێڕەرەوەکان، یان کەسانی دیکە لەو دە شیعرە زیاتر لەو دوو شاعیرە بگێڕنەوە مەگەر بە خۆیان بۆیان زیاد کردبێ، هەروەک ئیبن سەلام دەڵێ شیعری زۆری بە ناوی ئەو کەسانە داتاشیون و داویانەتە پاڵیان.

لێ ئیبن ســـەلام هەر بەوەنـدە لێنـاگەڕێ، بەڵکو ڕەخنە لە گێڕانەوەی ئیبن ئیســحاق و ئەوانی دیکە دەگرێ، ئەو کەسـانەی ژیاننامەی پێغەمبەریان گێڕاوەتەوە، **بەوەی شـــیعریان داوەتە پاڵ خەڵکی عاد و ســـەمود (ثمود) و هی دیکەش، ئەو دووپاتی دەکاتەوە کە ئەم شیعرانە دروستکراو و هەڵبەستراون. ئاخر چ بەڵگەیەک لە دەقی قورئـانی ڕوونترە، کە دەیســـەلمێنێ ئەللا میللەتی عـاد و ســـەمودی ســـەراوبن کردووە و کوێری کردوونەتەوە و هیچیان لێنەماوەتەوە!**

دوای کەمێکی دیکە دێینەوە ســـەر باســـوخواســـی ئەو جۆرە شـیعرەی عاد و سـەمود و غەیرە عاد و سـەمود. لێ جارێ کە ئاماژەمان بەو باســـەدا، هەر بۆ ئەوە بوو دەرییبخەین چۆن

نووســـــەرە کۆنینەکانیش ڕوونیان کردووەتەوە هەروەک ئێمە ڕوونی دەکەینەوە، چۆن هەســتیان کردووە وەک ئێمە هەســتی پێدەکەین، بەوەی ئەو شـــیعرانەی دراونەتە پاڵ شـــاعیرانی جاهیلی زۆرینەیان بە هۆکاری ســـیاســـی و نا ســـیاســـی هەڵبەستراون و داتاشراون. ئەو نووسەرە کۆنینانە ئەم شتەیان ڕوونکردووەتەوە. لێ ڕێبـازی ئەوان لە ڕەخنە لە هی ئێمە لاوازتر بووە، ئاخر ئەوان دەستیان پێدەکرد، بەڵام لە مەبەستدا کورتیـان دەهێنـا. هەر لێرەوە گوتراوە گوایە ئیبن ســـەلام دەیتوانی شـتێکمان لەبارەی ســەرەتای شـیعری عەرەبییەوە بۆ بگێڕێتەوە. ئەو چەند بەیتە شـــیعرێکی گێڕاوەتەوە گوایە هی **جەزیمەی ئەبرەش** (جذيمة الابرش) بوون، ئەوانی دیکەش هی **زوهەیر بن جەنـاب** (زهير جنـاب) بوونە، ئیـدی بەم جۆرە. کەواتە تۆ ئەوە دەبینی، کە ئێمە ناتوانین ئەم شـــتە بپەژرێنین، هەروەک چۆن ئیبن ســەلام نەیتوانی شـیعرەکانی میللەتی عاد و سەمود بپەژرێنێ.

هەر چۆنێک بێ، ئەم بەندە درێژە بۆ ئەنجامێک سەردەکێشێ کە جێگەی گومـانی تێدا نـابێتەوە، ئەویش ئەوەیە، دەمـارگیریی خێڵەکی و ئەوەی لە بەرژەوەندیی سـیاسـەت پێیەوە پەیوەسـت بووە، گرنگترین هۆکار بوون بەوەی عەرەب شیعر بهۆنێتەوە و دایبتاشـــێ و بیداتە پاڵ شـــاعیرانی جاهیلی. ئەوەشـــت بینی کە پێشینەکان لەم ئەنجامەدا پێش ئێمە کەوتوون. دەمەوێ ئەوەش ببینی کە لەمەدا چ زەحمەتییەکیان بینیوە. ئاخر ئیبن ســـەلام

بۆمان باس دەکا، کەوا زانســتپەروەران بەئاســانی دەتوانن ئەو شــیعرە داتاشــراوانە بناســنەوە کە گێڕەرەوەکان دەیدەنە پاڵ شـــاعیرانەوە، لێ زەحمەتییەکی زۆر لە جیاکردنەوەی ئەو شــیعرانەدا دەبینین کە عەرەب خۆی هەڵیبەســتبێ. ئێمە هەر لەسەر پوختەکردنەوەی ئەم ئەنجامە و تۆمارکردنی ناوەستین، بەڵکو لێیەوە ڕێسـایەکی زانسـتی هەڵدەهێنجین، ئەویش ئەوەیە، مێژوونووسی ئەدەب لەو کاتەی شیعر دەخوێنێتەوە، ئەوی پێی دەگوترێ شــیعری جاهیلی، ئەوا ناچارە گومان لە ڕاســتی و دروســتی شــیعرەکە بکا، ئەوەش لەوکاتەی تێیدا بەهێزی و لایەنگیریی دەمارگیریی خێڵەکیی بەرەیەک بەســەر بەرەیەکی دیکەی عەرەبیدا بینی. پێویستە ئەو گومانەش لەوکاتەدا بەهێزتر و تۆکمەتر بێ، کە ئەو هۆزە یان ئەو دەمارگیرییە، کە شیعرەکە پێی هەڵدەلێ و لایەنگیریی لێدەکا -هەروەک دەڵێن- ڕۆڵێکی لە ژیانی سیاسیی موسڵمانان بینیبێ.

٣

دین و داتاشینی شیعر

وەنەبێت هەر لەم سەدانەی دواییدا، بەڵکو لە سەردەمی خۆی و لە کـاتی ئومەوییەکـانـدا کـاریگەریی هەســـتوســـۆز و بەرژەوەندییەکانی دینی لە بەرژەوەندییە سـیاسـییەکان کەمتر نەبووە بۆ سـەر داتاشـینی شـیعر و دانەپاڵ جاهیلییەکان. دیارە لەژێر کـاریگەریی دینییەوە ئەم بۆهەڵبەســـتنە و دانەپـاڵە لە ڕۆژگاری خەلیفەکانی ڕاشـــدییەوە پەرەیســـەندووە. خۆ ئەگەر کـات و دەرفەتی ڕۆچوونە ئەو بـاســـەمـان هەبووایە، ئەوا خوێنەرمان بە جۆرێک لە لێکۆڵینەوە لەو بوارە خەریک دەکرد، کە لە ســـوود و کەڵکی زانســـتی و ئەدەبیی بەهـادار بەدەر نەدەبوو، بەوەی مێژوویەک بۆ ئەم بۆهەڵبەسـتنە بە کاریگەریی دین دیاریبکەین.

ئێمە وەهای دەبینین کە بارودۆخی هەمەجۆری باڵکێش بەسەر ژیانی ئۆلییانەدا بەتایبەتی هی عەرەب و موسڵمانەکان چەندین جۆر و شێوەی بەخۆیەوە بینیوە. ئاخر ئەم داتاشین و دانەپاڵە لە قۆناغێکی خۆیدا و هەندێک جار بەمەبەستی سەلماندنی ڕاستی و دروستی پێغەمبەرایەتی و ڕاستگۆیی پێغەمبەر بووە، ئەم جۆرەشیان ڕووی لە سەرتاپای خەڵکەکە بووە. ئیدی تۆ دەتوانی ئەمە لەو شیعرانەدا بدۆزیتەوە کە وەها گێڕدراوەتەوە گوایە لە سەردەمی جاهیلیدا بۆ ڕێخۆشکردن بۆ هاتنی پێغەمبەر و هەموو ئەو هەواڵ و باسوخواسانە و هەموو ئەو ئەفسانانە هاتوون تا قەناعەت بە خەڵکی ڕەشۆک بهێنن، بەوەی زاناکانی عەرەب و کاهینەکان و مالمە جووەکان و کەشیشە عیسایییەکان چاوەڕێی هاتنی پێغەمبەرێکی عەرەب بوون، پێغەمبەرەکەش لە قوڕەیش یان لە مەککە پەیدا ببێ. لە کتێبی سیرەی **ئیبن هیشام** و کتێبەکانی دیکەی مێژوو و ژیاننامەدا زۆر نموونەی لەم چەشنەی تێدایە. هەروەها تۆ دەتوانی چەشنێکی دیکەی شیعری داتاشراو هەڵبهێنجێ کە دراوەتە پاڵ شاعیرە جاهیلییەکان، بەڵام وەنەبێ ئەوانە کەسی ئاسایی بووبن، واتە ئادەمیزادی جاهیلیی عەرەب، بەڵکو بە زمانی جنۆکەومنۆکە هەڵبەستراون و دراونەتە پاڵ شاعیرەکانی جاهیلی لە جنۆکە. ئیدی دەردەکەوێ وەنەبێ نەتەوەی عەرەب هەر بەتەنیا لە ئادەمەوە بن، بەڵکو لەپاڵ ئەو نەتەوە ئادەمیزادەشدا نەتەوەیەکی دیکەی عەرەب لە جنۆکە هەبووە، هاوشێوەی نەتەوەی ئادەمیزاد دەژیا و کەوتبووە ژێر هەمان کاریگەرییەکانی ڕەوتی ژیان، بەهەمان

شـــێوە هەســـت و بەرجەســـتەی خۆی و چاوەڕوانی شـــتە چاوەڕوانکراوەکانی دەکرد. ئەوانیش شـــیعریان دەهۆنییەوە، تەنانەت شـــیعرەکانیشـــیان لە هی مرۆڤ چاکتر بووە، بەڵکو شـــاعیرەکانی ئەوان بووبوونە کوانووی بەهرە بۆ شـــاعیرە ئادەمیزادەکـان. خۆ خۆت چیرۆکی **عەبید** و **هەبید** دەزانی. هەروەهـا ئەوەش دەزانی کە ئەعراب و گێڕەرەوەکان چۆن لە دوای ئیســـلامدا گاڵتەیان بە ناوی شـــەیتان دەکرد، گوایە بۆ شـــاعیرانی پێش پێغەمبەر و دوای پێغەمبەریش ســـروش/الهام بووە. لە قورئانیشدا سورەتێک بە ناوی سورەتی جنۆکە "سورة الجن" هەیە، تێیـدا هـاتووە کە جنۆکەکـان گوێیـان لە پێغەمبەر گرتووە، ئەو کاتەی قورئانی خوێندووەتەوە، ئیدی دڵیان نەرم بووە و باوەڕیان بە ئەللا و پێغەمبەرەکەی هێناوە، ئینجا ئەوانە گەڕاونەتەوە لای میللەتەکەیان و داوایان لێکردوون، بەڵکو بێنە ســـەر دینی نوێ. هەروەها هەر ئەم ســـورەتە ئەوەشـــمان پێڕادەگەیەنێ، کە جنۆکەکان بۆ ئاســـمان هەڵکشـاون و گوێیان قوڵاغ کردووە، پاشـــان دابەزیونەتەوە ســـەر زەوی، بەم جۆرە زانیاریی کەم یان زۆریان لەبارەی ڕازەکانی ئاســـمان و غەیب پەیداکردووە، کاتێکیش ڕۆژی پەیدابوونی پێغەمبەرایەتی نزیک بووەتەوە، ڕێگەی گوێهەڵخســـتنیان لێگیراوە و لە ئاســـمانەوە نێزەکباران کراون، ئیدی تا ماوەیەک هەواڵی ئاســـمان لەســـەر خەڵکی زەوی بڕاوە. هەر ئەوە بوو حەکایەتخوان و چیرۆکبێژ و گێڕەرەوەکان ئەم ســـورەتەی قورئان و هاوشـــێوەکانیان دەخوێندەوە، ئەوانەی باســـوخواســـی جنۆکەی تێدابوو، ئینجا

کەوتنەخۆ، باسکیان لە لێکدانەوە و ڕاڤەکردن لێ هەڵکرد، تا لەو لێکدانەوەیان هەموو ڕێبازێکیان بە بێسنووری قۆستەوە، وایان کرد جنۆکەکان شیعر و هونەری سەروا بزانن و بیلێن، ئیدی فەرموودەی وەهایان بە زمانی پێغەمبەر هەڵبەست، کە بەگوێرەی مراز و داخوازییەکانیان پێویست بوو تا ئایەتەکانی قورئانی پێ لێکبدەنەوە و ڕاڤەی بکەن.

لەوەش سەیروسەمەرەتر خودی سیاسەت بوو، ئاخر ئەویش جنۆکەکەی وەک داردەست بەکارهێنا و لەهەمان ڕۆژگاری ئیسلامیدا وایلێکرد شیعریش بڵێ. لە بەندی پێشوودا ئاماژەمان بەوەدا، کە چ شتێک بۆ کوشتنی **سەعدی کوڕی عوبادە** سەریکێشا، ئەو پیاوە ئەنسارییەی سەری بۆ خەلافەتی قوڕەیش دانەنەواند، لە بەندەکەدا باسمان کرد، ئەوان گوتوویانە گوایە جنۆکە کوشتوویەتی. ئەوان هەر بەو قسەوباسە نەوەستان، بەڵکو شیعری وەهایان گێڕاوەتەوە گوایە جنۆکە گوتوویەتی کە چۆن شانازییان بە کوشتنی سەعدی کوڕی عوبادە کردووە:

نحن قتلنا سيد الخزرج سعد بن عبادة

رميناه بسهمين فلم نخطئ فؤاده

هەروەها جنۆکە لە لاواندنەوەی عومەری کوڕی خەتابیشدا شیعری گوتووە:

أبعد قتيل بالمدينة أظلمت — له الأرض تهتزّ العضاه بأسوق

جزى الله خيرا من إمام و باركت — يد الله في ذاك الأديم الممزّق

فمن يسع أو يركب جناحي نعامة ليدرك ما حاولت بالأمس يسبق
قضيت أمورا ثم غادرت بعـدها بـوائق في أكمامهـا لـم تفتّـق
و ما كنت أخشى أن تكون وفـاته بكفّي سبنتى أزرق العين مطرق

سـەیریش لەوەدایە ئەوانەی ئەم شـیعرەیان گێڕاوەتەوە بڕوایان بەوە هەبووە گوایە ئەمە شـــیعری جنۆکەکانە. ئەوان حاشـــا لەوەش دەکەن و پێشـــیان ناخۆشـــە و بە تەنزیشـــەوە دەڵێن کەسـانێک هەن ئەم شـیعرەیان بە هی شـەماخ بن زرار (الشـماخ بن ضرار) زانیوە.

دەی با بگەڕێینەوە سەر بابەتەکەمان، بە شێوەیەک لە شێوەکان نیشـــانمان دا چۆن شـــیعر بە ناوی دین بۆ ئادەمیزاد و جنۆکە هەڵبەسترا. نیازیش لەم داتاشینە -وەک بۆی دەچین- ڕازیکردنی پێویستییە گشتییەکان بوو، ئەوانەی دەیانەویَ لە هەموو شتێک پەرجوویەک (معجزة) هەبیَ، ئەوەیان پێناخۆش نەبوو کە پێیان بگوتریَ لە ئاماژەکانی ڕاســـتگۆیەتیی پێغەمبەر بەر لە وادەی ئاشـکرابوونی پەیامەکەی بە ماوەیەکی زۆریش چاوەڕیَ دەکرا، واتە بەر لەوەی لەدایکیش ببیَ. ئـاخر ئەدی ئەوە نەبوو شـــەیتـانەکـانی جنۆکە و کـاهینەکـانی ئـادەمیزاد و مـالم و کەشیشەکانی موسایی و عیسایی باسیان کردبوو.

هەروەک چۆن چیرۆکبێژ و ئەوانەی شـــیعرەکانیان داتاشـــیبوو پشتیان بەو ئایەتانەی قورئان بەستبوو، ئەوانەی باسوخواسی جنۆکەیـان تێـدایە، بۆ ئەوەی ئەو شـــیعرانەی گوایە جنۆکە

نووسیویەتی لەگەڵ هەر باسوخواسێکی پەیوەست بە دین دابهێنن، هەر ئەوانیش بوون لە گێڕانەوە و داتاشینی دەنگوباس و شیعر و فەرمووده، کە بەزاری ڕاهیب و مالم و کەشیشەکانیان هەڵبەستبوو، لەمەشدا پشتیان بە قورئان بەستبوو. ئاخر قورئان باسی ئەوەمان بۆ دەکا، کە جوو و کریستیانەکان (یەهود و نەسارا) لە تەورات و ئینجیلەکەیاندا باسوخواسی پێغەمبەر بەنووسراوی دەبیننەوە. کەواتە پێویست بوو ئەو چیرۆک و ئەفسانانە دابهێنرێن، ئەوانەی چ ڕەچاوی هاتنی مژدەی پێغەمبەر بوون و داوایان لە خەڵکەکە بکردبایە تا بەرلەوەی پەیداش ببێ، باوەڕیان پێهێنابووایە.

جۆرێکی دیکە لە کاریگەریی دین بۆ بەزارهەڵبەستنی شیعر و دانەپاڵ جاهیلییەکان پەیوەندی بە گەورەکردنی شانوشکۆی پێغەمبەرەوە هەبوو، ئەمەش لەبارەی ماڵبات و تیرە و بنەچەکەی لەنێو قوڕەیشدا. **بە هۆکارێک لە هۆکارەکان خەڵکەکە هاتە سەر ئەو ڕایەی هەر دەبێ پێغەمبەر لە کاکڵەی بەنی هاشم بێ، بەنی هاشمیش لە کاکڵەی تیرەی عەبدولمەناف بێ، تیرەی عەبدولمەنافیش لە کاکڵەی قوڕەیش بێ، قوڕەیشیش لە کاکڵەی موزەر (مضر) بێ، موزەریش لە کاکڵەی عەدنان بێ، عەدنانیش لە کاکڵەی عەرەب و عەرەبیش لە کاکڵەی سەرجەم مرۆڤایەتی بێ. ئیدی هەوڵوکۆششی چیرۆکبێژ و حەکایەتخوان سەلماندنی ئەو جۆرە کاکڵەبوونە لێبژاردنە بێ خەوشەی ماڵباتی پێغەمبەر بوو، بەم جۆرە خێزانەکەیان دەدایە پاڵ عەبدوللا و**

عەبدولموتەلیب و هاشم و عەبدولمەناف و قوسەی، بە جۆرێک باسوخواسیان بەرزدەکردنەوە و شانو شکۆیان مەزن دەکردن تا بە شێوەیەکی تایبەتی ببنە کاکڵەی بژاردەی سەر میللەتەکەیان، پاشان بەشێوەکی گشتییش بەسەر عەرەبدا. خۆشت باش ئەوە دەزانی کە سروشتی چیرۆکگێڕانەوە لای عەرەب شیعری بەدوادا دێ، نەخاسمە ئەگەر مەبەست لەم چیرۆکانە خەڵک بەگشتی بێ.

لێرەوە هەستوسۆزی دینی و سیاسی بۆ داتاشین و دانەپاڵی شیعر دەردەکەوێ. بارودۆخ وەهای خواست خەلافەت و دەسەلات لە قورەیش بکەوێتە دەست بەرەبابی پێغەمبەر، هەرچەندە قورەیش لەمەدا ناکۆک بوو، بۆیە جارێکیان جڵەوی دەسەڵاتەکە دەکەوێتە دەستی بەنوئومەییە، پاشان دەگوازرێتەوە بۆ بەنی هاشم لە تیرەی پێغەمبەر بەپلەی دووەم. ئیدی ناکۆکی لەنێوان ئەواندا توند دەبێ، ئەمیان و ئەویان چیرۆک و حەکایەتەکان بۆ کردوکۆشی سیاسییانەیان بەکارهێنا. هەرچی لە ڕۆژگاری بەنوئومەییەدا بوو، ڕۆڵی چیرۆکبێژ و حەکایەتخوانەکان لەوەدا بوو کە شانوشکۆی ئومەییە لە سەردەمی جاهیلییدا بەدەربخەن و بەرزی بنرخێنن. لێ لە ڕۆژگاری عەباسییەکانیشدا ئیشوکاری چیرۆکبێژەکان بووە ئەوەی بە شانوباڵی شکۆی بەنی هاشم لە سەردەمی جاهیلیدا هەڵبدەن. ئەم ناکۆکییەش لەنێوان چیرۆکبێژانی هەردوو لای

سـیاسـیدا زۆر توند بوو، قووڵ بووبووەوە، بەم جۆرە فەرموودەگێڕانەوە و باسوخواس و شیعریش زۆر بوون.

وەنەبێ ئەم دۆخە هەر لە نێوان هەردوو تیرەی عەبدولمەناف بەند ببێ، بەڵکو هەر هەموو ئەرستۆکراتیەتی قورەیش چاوی لە شـکۆ و نەمرییەکە بڕیبوو، بەوەی بەشـی خۆی لە نەمریی ڕابردوودا هەبووە، هەروەک چۆن لە ژیانی هاوچەرخیاندا هەیانبووە.. کەواتە تیرە و بەرەبابی قورەیش، وێڕای ناکۆکی و جیاوازیی نێوخۆیان باسـوخواس و شـیعریان دادەتاشـی و بۆ خۆیان هەڵدەبەسـت و چیرۆکبێژانیان دانەخۆرە دەکردن بۆ ئەوەی چیرۆک و سـەربردەیان بۆ بهۆننەوە و بۆیان دابتاشـن. ئەمەش هیچ بنەمایەکی نەبوو، تەنیا ئەوە نەبێ کە تیرەی پێغەمبەر لە قورەیش ناوی دەرکرد و جڵەوی دەسـەڵاتیشـیان کەوتە بەردەسـت. دەی تۆش سـەیرێکی ئەو هاوکاری و هاوسۆزییە دینی و سیاسییە بۆ هۆنینەوە و داتاشینی شیعر لە هەردوو ڕۆژگاری بەنوئومەییە و بەنی عەباسدا بکە.

پێویسـتیش ناکا نموونەت بۆ بهێنمەوە. ئاخر هەر خۆت دەتوانی سـەیری ژیاننامەی پێغەمبەر هی سـیرەی ئیبن هیشـام و کتێبی دیکەی گێڕانەوەی ژیاننامە(سـیرە) و مێژوو بکەی، تا لەو بـارەیەوە شـتی زۆرت بۆ دەربکەوێ. لێ لێرەدا تەنیا یەک نموونەت بۆ دەهێنمەوە، بەهۆیەوە ڕوون دەبێتەوە کە تیرە و بەرەبابی قورەیش چۆن هانی داتاشـینی شـیعریان داوە بۆ ئەوەی هەر بنەماڵەیەکی دەسـەڵات کێبڕکێی ئەوی دیکەی پێبکا،

ئەوسا ئومەوی بێ یان هاشمی. ئەو چیرۆکەی دەیگێڕمەوە تایبەتە بە تیرەی بەنی مەخزوم لە قورەیش. ئەم نموونەیە بەڵگەیەکی ڕاستودروست و بەهێزت لەسەر پەرۆشی و سووربوونی قورەیش بۆ هۆنینەوە و بۆ داتاشینی شیعر نیشان دەدا، تێیدا باکیان بە ڕووقایمیی خۆشیان نەبووە و نە ڕاستگۆیی و نە دینیشی تێدا ڕەچاوکراوە.

ماخۆی کتێبی ئەلئەغانی بە پشتڕاستکردنەوەی لە **عەبدولعەزیز بن ئەبی نەهشەل** (عبدالعزیز بن ابی نهشل) دەگێڕێتەوە، ئەبوبەکر بن عەبدوڕەحمان ئیبن ئەلحارس بن هشام گوتی چوومە لای هاورێکەم داوای چاکەیەکی لێبکەم: خالۆ، ئەمە چوارهەزار درهەمە، لەباتی ئەوە، هەر ئەوەندەم بۆ بکە، ئەم چوار بەیتە شیعرەم بۆ بڵێن، بەڵام بڵێ کە ئەم شیعرانەم لە حەسسان بیستوون و ئەویش لەبەردەم پێغەمبەردا گوتوویەتی. منیش گوتم ئەستەغفروللا من بوختان بە خودا و پێغەمبەرەکەی بکەم، لێ ئەگەر بخوازی دەڵێم ئەو بەیتە شیعرانەم لە **عائیشە** بیستوون، ئەویش گوتی نەخێر، نابێ، هەر دەبێ بڵێی ئەم بەیتانە هی حەسسانن و بۆ پێغەمبەری گوتوون لە مەجلیسی ئەویشدا گوتوویەتی، ئەو ڕەتی کردەوە و منیش ڕەتم کردەوە، هەر لەبەر ئەوە چەندین شەو بوو قسەمان بەیەکەوە نەکردن. پاشان بەدوایدا ناردم و گوتی چەند بەیتە شیعرێک لە پەسندانی هیشام -واتە ئیبن ئەلموغەیرە- و بەنوئومەییەدا بهۆنەوە، منیش

گوتم ناوەکانم بدەرێ، ئەویش گوتی وای لێبکە لە عکاز (عکاظ) گوترابن و باوکیشت گوتبێتی.

منیش گوتم:

أَلا لِلَّـــهِ قَـــــــــومٌ و   لِدَت أُخـــتُ بـــي سَهـــمِ
هِـــشـــامٌ وَأَبـــو عَـــبـدِ   مُـــنـــافٍ مِـدرَهُ الخَـصـــمِ
وَذو الرُمـــحَـيـنِ أَشـــبـاكَ   عَـــلى القُـــوَّةِ وَالحَـــــزمِ
فَهَـــــــذانِ يَـــــــذودانِ   وَذا مِـــن كَـثَـــبٍ يَـــرمـــى
أُســـــودٌ تَـزدَهـــي الأَقرا   نَ مُـــنّـــاعـــونَ لِلهَـضـمِ
وَهُـــم يَـــومَ عُــكـــاظٍ مَ   نَـعـــوا النـاسَ مِـــنَ الهَـزمِ
وَهُـم مَن وَلَدوا أَشـــبـوا   بِـسِـــرِّ الحَـسَـــبِ الضَـخـمِ
فَـــإِن أَحـلّف وَبَيـتِ اللَ   هِ لا أَحـــلِـــفُ عَـــن إِثـــمِ
لَمـــا مِـن إِخــوَةٍ بَـيـنَ   قُـصـــورِ الشَـــأمِ وَالـرَدمِ
بِـأَزكـى مِـن بَـني رَيطَ   ةٍ أَو أَوزَنَ فـــي الحِـلـــمِ

گوتی: پاشـــان هاتم و گوتم: ئەمە باوکم گوتوویەتی، ئەویش گوتی نەخێر، بەڵکو **ئیبن ئەلزەبعەری** (ابن الزبعري) گوتوویەتی، گوتی ئیدی ئەم شـــیعرە لای خەڵک تا ئێســـتاش هەر بە ناوی ئیبن ئەلزەبعەری ناسراوە.

دەی کەواتە ســەیری عەبدوڕەحمان بن حارس بن هیشـام بکە، چۆن ویسـتوویەتی هاوڕێکەی درۆ بکا و شـیعرەکە دابتاشێ و بیداتە پاڵ حەسسان، هەر بەوەندەش لێنەگەڕاوە، بەڵکو وەهای

بڵاوکردووەتەوە گوایە گوێی لە حەسسان بووە ئەم شیعرەی لەبەردەستی پێغەمبەردا خوێندووەتەوە، هەموو ئەو شتەش بۆ چوار هەزار درهەم، لێ بابای شاعیر حەزی نەکردووە درۆ بە ناوی پێغەمبەرەوە بکا، بەڵام بەخۆی ڕەوا بینیوە درۆ بە زاری عائیشەوە بکا. عەبدورەحمانیش ڕازی نابێ، بەڵکو هەر دەبێ درۆ بە زمانی پێغەمبەرەوە بکا، بۆیە بەینیان تێکدەچێ. هەردووکیشیان پێویستیان بە ئەوی دیکە هەبووە، ئەمیان شیعری بە ناوی شاعیرێکی ناسراو دەویست، ئەویشیان بەدوای پارەدا دەگەڕا، پاشان هەردووکیان ڕێکدەکەون بەوەی شیعرەکە بەزاری عەبدوڵلا بن ئەلزەبعەریی، شاعیرەکەی قورەیشەوە هەڵبەستن. نموونەی ئەمەش زۆروزەوەندە.

چەشنێکی دیکە لە مەبەستی داتاشین و دانەپاڵی شیعر، کە چیرۆکگێڕەرەوەکان پەنایان بۆ بردووە، بۆ ئەوە بووە تا ڕاڤەی دەقی نووسراوی قورئانی پێبکەن، ئەو دەقانەی لەبارەی نەتەوە فەنابووەکانی عاد و سەموودەوە بوون. ئیدی گێڕەرەوەکان (فەرموودەگێڕەرەوەکان) شیعری زۆریان بەم جۆرە زیادکردووە. هەر ئەوەندەشمان بەسە، کە ئیبن سەلام لە کتێبەکەی خۆی (طبقات الشعراء)دا ڕەخنەی گرتووە و شیکردووتەوە، سەلماندوویەتی ئەو جۆرە شیعر و هاوشێوەکانیان ئەوانەی دراونەتە پاڵ توببەع و حیمیەر، دانراون و دراونەتەپاڵیان، ئەو شیعرانە **ئیبن ئیسحاق** و ئەوانی دیکە لە چیرۆکهەڵبەستەکان دایانتاشیوە و داویانەتە پاڵ ئەوان.

ئاخر ئیبن ئیسحاق و چیرۆکبێژەکانی دیکە هەر بەتەنیا بە شیعر هۆنینەوە و دانەپاڵ نەوەستاون بەوەی ئەم شیعرانەیان داونەتە پاڵ میللەتی عاد و سەمود و توببەع و حیمیەر بەڵکو پێیان لێهەڵبڕیوە شیعریان بەزاری خودی ئادەمیش هەڵبەستووە، ئەوان دەڵێن گوایە ئادەم لە لاواندنەوەی هابیلدا، کاتێک بە دەستی قابیلی برای دەکوژرێ، شیعرەکەی هۆنیەوەتەوە. پێمان وایە درێژدادڕی و مایەی هەراسانییە ئەگەر زیاتر لەسەر ئەم جۆرە پڕوپووچییە بڕۆین.

جۆرێکی دیکەی باندۆری دین بۆ داتاشینی شیعر ئەوەیە؛ لەکاتی پەیدابوونی ژیانی زانستیی لای عەرەب هاتۆتەکایە، ئەمەشیان لە دوای ئەوەی پەیوەندییان لەگەڵ نەتەوە بندەستەکان دروست بوو. ئیدی ئەوان یان خەڵکی مەوالی بندەست ویستیان قورئان بەشێوەی ڕێساکانی زمانەوانی بخوێننەوە و لێی تیبگەن و ڕاستیودروستی بێژە و واتای وشەکانی لێکبدەنەوە و بیسەلمێنن. بەم شێوەیە بەهەر هۆیەک بێ هەستیان کرد پێویستییان بەوەیە بیسەلمێنن، کە قورئان کتێبێکی عەرەبییە و ڕێک و دروست لەگەڵ بێژەی عەرەبی دێتەوە، بەم جۆرە بۆ هەر وشەیەکی قورئان دەبووایە بۆ پشتڕاستکردنەوە ئاماژە بە بەیتە شیعرێکی عەرەبی بکەن تا بیسەلمێنن ئەو وشانەی لە قورئاندا هاتوون عەرەبین و هیچ گومانیان لەسەر نییە. دەکرێ تۆش بە ئاسانی هاوڕام بی لەوەی دەتوانین هەروەک لە کتێبی یەکەمدا پێشکەشم کردووە،

بە زەحمەتییەکی زۆرەوە دەتوانین لەو هەموو شـــیعرەی کە فەرمووودەبێژان و ڕاڤەکارانی قورئان بۆ پشـــتڕاســـتکردنەوەی بێژە و واتای قورئان هێناویانەتەوە دڵنیابین و بیســـەلمێنین. ئیدی خۆت ڕاوبۆچوونی ئێمەت لەبارەی چیرۆکی عەبدوڵڵای کوڕی عەباس و نافعی بن ئەلئەزرەق زانی، پێویســـتیش ناکا لێرە دووپاتەی بکەینەوە. لێ ئێمە شتێکی دیکەی دەخەینەسەر، ئەویش ئەوەیە، ئێمە لەو بڕوایەداین خۆ ئەگەر دەقێکی عەرەبی هەبێ هیچ گومانی لەسەر نەبێ و باشترین بەڵگەی سەرچاوەی زمانی عەرەبی بێ، ئەوا قورئانە. ئیدی بە دەقی ئایەتەکانی قورئان و بێژەکانی پێویســـتە ئەوە پشـــتڕاســـت بکەینەوە ئاخۆ شیعرەکە وەک ناوی لێدەنێن شیعری جاهیلی دروستە یان نا، نەوەک دەقەکانی قورئان بەو جۆرە شیعرانە پشتڕاستبکرێتەوە.

لەوەش تێناگەم ئاخۆ چۆن زانایەکی سەنگین گومان لە عەرەبیی قورئان و سەقامگیربوونی بێژە و شێواز و هۆنینەوەی عەرەبی سەردەمی پێغەمبەر لە بێژە و هۆنینەوە و ڕێکخستنەکەی دەکا! لێ پرســـێکی دیکە هەیە، کە زانایان و ماخۆیانی لێکدانەوە لە مەوالییەکان بە شێوەیەکی تایبەت زۆرجار لەســەر تێگەیشتنی قورئان و لێکدانەوەی دەقەکانی نەگەیشتوونەتە یەک، ئەوە بوو لە ڕووی ڕاڤە و لێکدانەوە ناکۆکییان کەوتە نێوانیان. هەر لەو ناکۆکییە و دەمەقاڵێیەشـــدا ناکۆکیی دیکە لەنێوان فەقیهـــــــ و شەرعزانەکان پەیدابوو.

لێرەوە جۆرێکی نوێ لە کاریگەریی دین لەســـەر داتاشـــینی شـــیعرەوە هەیە. ئەم ناکۆکییانەی نێوان زاناکان بایی خۆی کاریگەریی لەســـەر پێگەی زاناکە و ناوبانگ و ڕاوبۆچوونی خەڵک پێی و متمانەی میر و خەلیفەکان بە زانستەکەیدا هەبوو. هەربۆیە ئەو زانایانە ســوور بوون لەســەر ئەوەی بەردەوام بە شـــێوەی ســـەرکەوتوو لە ناکۆکییەکانیان دەربکەون، بەوەی ڕاوبۆچوونی ئەوان بە لای ڕاســتی و هەق دایە. هەر شــتێکیش بۆ گەواهیدان لەوەی پێشــتر واتە بەر لە هاتنی قورئان لەســەر زمانی عەرەبدا هەبووە! ئیدی لە هێنانەوەی ئەو گەواهییانەدا شــووڵیان لێهەڵکێشــا، ئەوەبوو لە هەموو شــتێکدا نموونەیان بە شـــیعرێکی جاهیلی هێناوەتەوە، بەم جۆرە خوێندنەوەی کتێبی ئەدەبی و زمانەوانی و کتێبەکانی ڕاڤەکردنی قورئان و وتارەکان باندۆرێکی وەها بەهێزیان لەســەر خوێنەر پەیدا دەکرد دەکەوتە بن باری وێنەی ســـەیروســـەمەرەی شـــیعری عەرەبی جاهیلی، وای لێهات خەیاڵت بۆ ئەوە بچێ، هەر یەکێ لەو زانایانە بە جیاوازی ناکۆکییەکانی لەگەڵ ئەوانی دیکە لەبارەی ڕشـــتەیەک لە زانستی و زانیاریی بەردەستی، ئەوا بۆی هەبوو بە ئاسانی ئەگەر پێویست بووبا دەست بۆ ئەوەی هەیە لە قسە و ئاخاوتنی عەرەبی بەر لە ئیســـلام ببا تا ڕاوبۆچوونەکەی پێ پشـــتڕاســـت بکاتەوە، هەروەک ئەوەی قســە و وتەی عەرەبی بەر لە ئیسلام هەموو شــتێکی گرتبووەخۆ و داناییەکی بێسنووریان هەبووبێ. ئەمەو لە کاتێکدا هەمووشـــیان لەســـەر ئەوە کۆک بوون، کە جاهیلییەکان ئەوانەی لەبارەی هەموو شــتێکەوە قســەیەک یان

شــیعرێکیان گوتووە، کەســانی نەفام و زبر و دڵبەرد بوون. تۆ بڵێی ئەو کەسە نەفام و دڵڕەقانە بە نەفامی و نەزانی و دڵزبری و دڵڕەقیی خۆیان بووبنە گەواهیدەر و پشـــتڕاســـتکەرەوەی شارستانێتیی عەباسییەکان لە زانست و ئەدەب و هونەر! ئاخر موعتەزیلەش هەر بە شـیعری جاهیلی ڕێبازەکەیان دەسـەلمێنن. کەســـــانێک کە موعتەزیلەش نەبوون، وتارنووســـەکان کە دادەبەزینە ســـەر موعتەزیلەکان و وەڵامیان دەدانەوە، ئەوانیش هەر پشتیان بە شیعری جاهیلی دەبەست. من لەوە زیاتر نایبینم کە تـۆش هەروەک لە بەرانـبەر ئەو پـاژەی هەنـدێـک لە موعتەزیلەکان گێڕاویانەتەوە پێبکەنی، ئەو بەشـــەی گوایە بۆ چەســپاندنی ئەوەی کەوا کورســیی خوا کە بەقەد ئاســمان و زەوی بەرفراوانە زانستەکەیەتی، ئیدی ئەم پاژەش لە شاعیرێک (هەڵبەت شـاعیرێکی نەناسـراو) وەرگیراوە کە گوتوویەتی: "ولا بكرسى علم الله مخلوق".

خەڵکی زانستخواز بێ ژمار درۆیان بە زمانی خەڵکی جاهیلییەوە کردوە و بە درۆ شـتیان لێدەرهێناون. ئەم شـتەش هەر بەتەنیا بە پیاوانی ئـایینی و خودان لێکدانەوە و وتـار و زمـانپاراو و ئەدیبەکـان بەنـد نەبووە، بەڵکو لەوانیشـــی تێپەڕانـدووە تـا گەیشـــتووەتە کەســـانێکی دیکە لەوانەی دەمیان لە زانســـت وەرداوە، جا هەر بابەتێکیان هاتبێتەپێش تاوتوێیان کردووە.

بە هەر هۆیەک بێ لە ســـەردەمی عەباســـییەکاندا داهێنان لای خەڵک ئەوە بووە، هەموو شـــتێک بۆ عەرەب بگەڕێندرێتەوە

تەنانەت ئەو شـــتانەی خەڵکی بندەســـتی وەک فارس و ڕۆم و ئەوانیـدیکەش دایـانهێنـابێ. کـار بە شـــێوەیەک بووە ئیـدی هەڵبەستنی شیعر بە زمانی شاعیرانی جاهیلی بێڕادە و سنوور بووە. خۆ ئەگەر تۆ بڕوانیتە کتێبی (الحیوان)ی جاحز (جاحظ)، ئەوا لەو داتاشـــینە ئەوەندەی حەز بکەی و قەناعەتی پێبکەی دەدۆزیەوە.

لێ من لێرەدا نـامەوێ لە کـاریگەریی هەســـت و ســـۆز و بەرژەوەندییە دینییەکان بۆ داتاشین و دانەپاڵی شیعر بە خەڵکی جاهیلی دووربکەومەوە. ئاخر چەندین جۆری لەم کاریگەرییەمان بینی، لێ هێشتا ئێمە نەگەیشتووینەتە مەزنترین هونەر لە ڕووی دژواری و جێهێشـتنی شـوێنەواری و بەهێزترین و توندترینیان، کە گەمەی بە عەقڵی کەسـانی کۆن و نوێ کردووە، ئەویش ئەو چەشـــنەیە کاتێک مشـــتومڕ و دەمەتەقێ لەنێوان موســـڵمانان و شوێنکەوتووانی میللەتانی دیکە، نەخاسمە جوو و کریستیانەکان پەیـدابووەوە. ئەو مشـــتومڕ و دەمەقـاڵێیەی لە ســـەردەمی پێغەمبەردا بەهێز و گوڕ بوو، پـاشـــان دوای ســـەرکەوتنی پێغەمبەر بەســـەر جوو و بتپەرەســـتەکانی عەرەبســـتاندا هێور بووەوە، لە سەردەمی خەلیفەکانی ڕاشیدینیش نەما یان خەریک بوو ئەو مشتومڕە لەبەین بچێ، چونکە بڕیار لە سەردەمی ئەو خەلیفانەدا بۆ بەڵگەوبەند و بۆ زمان و دەمەتەقێ نەبوو، بەڵکو بۆ شـــمشـــێر بوو، ئەو شـــمشـــێرەی تەختوتاراجی فارســـیان لەناوبرد و بەشـــێکی زۆریان لە دەوڵەتی ڕۆم لە شـــام و

فەلەســتین و میســر و بەشــێکیش لە باکووری ئەفریقایان بۆ خۆیـان دابڕی. بۆیە کـاتێک ئەو داگیریکـارییە کۆتـاییهـات و عەرەب لە شــارەکاندا جێگیربوون و هۆکاری پەیوەندی لەنێوان ئەوان و خەڵکی بنـدەســتی کریســتیانی و نـاکریســتیانی پەیـدابووەوە، ئیـدی ئەو جۆرە مشــتومڕە و دەمەقـاڵییە ســەریهەڵدایەوە و شــێوە و شــەقڵێکی خەبات و تێکۆشــانی لەخۆگرت لەوەی شــتێکی دیکە بێ. مشــتومڕ و دەمەتەقێکەران ڕێبازگەلێکی وەهایان گرتەبەر لە ســەیروســەمەرە بەدەر نەبوو، بە کورتی ئاماژە بۆ هەندێکیان دەکەین.

هەرچی موسڵمانەکان بوون دەیانەویست بیسەلمێنن، کە ئیسلام لە عەرەبستاندا و بەر لە هاتنی پێغەمبەریشدا پێشینەی هەبووە، هەروەها پوختەی دینی ئیسلامی و کاکڵەکەی، ئەو کاکڵەی دینی ڕەوایە کە خودا بۆ پێغەمبەرانی پێشـتری ناردووە. ئیدی سـەیر نەبوو کە بەر لە ئیســـلام میللەتێک هەبووبێ و لەســـەر دینی ئیسلام بوون و ئەو دینەشیان لەو کتێبە ئاسمانییانە وەرگرتبێ کە پێش قورئان بە ســروش دابەزیبوون. قورئانیش باســی ئەو کتێبـانەمـان بۆ دەکـا، قورئـان نـاوی تەورات و ئینجیل دەهێنێ، لەســـەر ئەوە مشـــتومڕ و دەمەتەقێ لەگەڵ جووەکـان و کریســـتیانەکان دەکا. هەروەها قورئان ناوی کتێبی دیکەش، بەدەر لە تەورات و ئینجیل دەهێنێ کە ســـیپارە/پەڕاوەکـانی ئیبراهیم (صـــحف ابراهیم)ە. نــاوی دینی دیکە، کە جوو و کرســـیتیـانی نەبوون دەهێنێ، ئەویش میللەتی ئیبراهیمە، ئەو

شـــتەیە کە پێی دەڵێن حەنەفییەت کە تا ئێســتا نەمانتوانیوە واتا ڕاســتودروســتەکەی بزانین. خۆ ئەگەر گەلی جوو دەســتیان بە دینـی خـۆیـانەوە گـرتـبێ و لـێکـیـان دابـێتەوە، هەروەهـا کریســتیانەکانیش دەســتیان بە ئۆلی خۆیانەوە گرتبێ و لێکیان دابێتەوە، ئەوا هەڵوێســتی قورئان لەمیان و ئەویان هەڵوێســتی ئەوە بووە کە ئەوەی باســیان کردوە بە ڕاســتی نەزانێ، ئیدی تانەی لە ڕاســتودروســتی ئەو تەورات و ئینجیلەی بەردەســتیان داوە و بە دەســــتکـاری و گـۆڕین تـاوانبـاری کردوون، هیچ کەســێکیش میللەتی ئیبراهیمی لەســـەر خۆ پاوان نەکردووە و هەروەها لافوگەزافی ئەوەشی لێنەداوە کە هەر خۆی لێکیبداتەوە، ئیدی موسڵمانەکان ئەوەیان لەخۆگرت، بەوەی پوختەی ئیسلام بۆ ئۆلی ئیبراهیم دەگەڕێتەوە، ئیبراهیمیش لە هەردوو دینی جوولەکە و کریستیانی کۆنترین و پاکترینە.

لە نێو عەرەبدا لەگەڵ ســـەرهەڵدانی ئیســـلام و دواتریش ئەو بیرۆکەیە باوبوو، کەوا ئیسلام دینی ئیبراهیمی نوێکردووەتەوە. هەر لێرەشـــەوە بڕوایـان وەهـابووە، کە دینی ئیبراهیم لە ڕۆژگـاری خۆیـدا دینی عەرەب بووە، پـاشـــان گومڕاکـان خەڵکەکەیان لاڕێ کردووە تا بابدەنەوە سەر بتپەرستی. پاشان هیچ لە دینی ئیبراهیم نەماوەتەوە لە چەند کەســێکی کەم نەبێ کە ناوبەناو لێرە و لەوێ دەردەکەوتن. قســـە و گفتاری ئەو کەســانە لەوەی ئیســلام دەچوو. لێکدانەوەی ئەمەش شــتێکی ئاسان بوو، ئاخر خۆ ئەوان شوێنکەوتەی ئیبراهیم بوون، گوایە

دینی ئیبراهیمیش ئیسلامێتی بووە. ڕاڤەکردنی ئەم شتەش لەڕووی زانستیەوە دیسان ئاسانە، چونکە قسە و گفتاری ئەو خەڵکە وەها لە دوای ئیسلامەتی بۆیان دانراوە و هەڵبەستراوە، ئەمەش هەر بۆ ئەوەی ئەوە دەربخەن گوایە دەیسەلمێنن کە ئیسلامەتی لە عەرەبستاندا کۆن و دێرینە. ئیدی بەم جۆرە دەتوانی هەموو ئەو باسوخواس و شیعر و فەرموودانەی دراونەتە پاڵ جاهیلییەکان، ئەوەی لەنێوان ئەو قسە و گوتانەی ئەوان و ئەوەی لە قورئاندا هاتووە، بەوەی لەیەکچوونێکی نیمچە بەهێز یان لاوازیان لەنێواندایە، هەر هەموویان داتاشتراون.

لێرەوە دەگەینە پرسێک کە توێژەران لەبارەی مێژووی قورئانەوە لە فەرەنسییەکان و بە شێوەیەکی تایبەتیش لەلایەن ڕۆژهەڵاتناسەکان پێیگەیشتوون، ئەویش باندۆری سەرچاوە عەرەبییە پاکوبێگەردەکانە بەسەر قورئان. ئەو لێکۆڵەرەوانە وەهای دەبینن، کە قورئان بە جوولەکەیەتی و کریستیانێتی و ڕێبازەکانی دیکە، ئەوانەی لە عەرەبستان و دەوروبەری باوبووە، کارانگاز بووە. لێ ئەوان ویستیان سەرچاوەیەکی پاکوبێگەردی عەرەبیش بۆ ئەم سەرچاوانە سەربار بکەن، بۆ ئەم دەراوەش لە شیعری عەرەبی جاهیلیی گەڕان، بەتایبەتی ئەوانەی پشتیان پێدەبەست. ئەوە بوو مامۆستا (کلیمان هوار) لە وتارێکی درێژ لە گۆڤاری ئاسیایی ساڵی ١٨٠٤دا ئەوەی نووسی گوایە گەیشتووەتە شتێکی بەهادار و سەرچاوەیەکی

نویَ لە سەرچاوەکانی قورئانی دۆزیوەتەوە، ئەو شتە بەهادارە و ئەو چاوگە نوێیەش شیعری ئومەی ئیبن ئەبی سەڵت (أمية ابن ابی الصلت) بوو. مامۆستا (هوار) درێژەی بەو لێکۆڵینەوەی خۆی داو و بەراوردێکی لەنێوان ئەو شیعرەی دراوەتە ئومەیە ئیبن ئەبی سەڵت و ئایەتەکانی قورئان کرد و لە ئەنجامیشدا بەراورکارییەکەی گەیشتووەتە دوو ئەنجام:

(**یەکەمیان**) ئەو شیعرەی دراوەتە پاڵ **ئومەیە ئیبن ئەبی سەڵت** ڕاستوردوستە، چونکە جیاوازیی لە نێوان شیعرەکەی ئومەیە بن ئەبی سەڵت و قورئاندا هەیە، ئەویش ئەوەی لە قورئان لەبارەی وەردەکاری چیرۆکەکان دا هاتووە، ئاخر ئەگەر شیعرەکان داتاشراو بوونایە و ئەوا بە تەواوی لەگەڵ ئەوەی لە قورئاندا هاتووە ڕێک دەهاتنەوە و جیاوازییان نەدەبوو. خۆ ئەگەر ئەو شیعرە ڕاستودروست بێ، ئەوا بەڕای مامۆستا (هوار) پێویست بوو پێغەمبەر کەم یان زۆر لە هۆنینەوەی قورئاندا پەنای بۆ بردبێ.

(**دووەم**) ڕاستی و دروستی ئەو شیعرانە و پەنابردنەبەری لە لایەن پێغەمبەروە بۆ هۆنینەوەی قورئان وای لە موسڵمانەکان کرد دژایەتیی شیعری ئومەیە بن ئەبی سەڵت بکەن و بیسڕنەوە تا هەر قورئان بەتەنیا بمێنێتەوە، ئەوسا ئەو قسەیە دروست بێ، کە دەگوترێ پێغەمبەر قورئانەکەی بە سروش لە ئاسمان بۆ دابەزیوە. ئیدی بەم جۆرە مامۆستا **هوار** تیوانیویەتی یان وایزانیوە کە توانیویەتی ئەوە بسەلمێنێ کە شیعری جاهیلی

ڕاســتودروســت هەیە، هەروەها هەر ئەو شــیعری جاهیلییەش کاریگەریی بەســـەر قورئانەوە هەبووە. هەرچەندە من یەکێکم لەو کەسانەی کە زۆر سەرسامم بە مامۆستا **هوار** و چەندانێک لە هاوڕێ ڕۆژهەڵاتناســەکانی، بەوەی لە لێکۆڵینەوەی زانســتی بەهادار لە مێژووی ئەدەبی عەرەبی و لەسـۆنگەی ئەو ڕێبازەی گرتبوویانەبەر زۆر جار گەیشــتوونەتە ئەنجامی زانســتی، بەڵام من ناتوانم ئەو بەندەی نووســینەکەی بخوێنمەوە کە ئاماژەمان پێدا، بێ ئەوەی ســـەیرم بەوە نەیە کە چۆن هەندێک جار زاناکانیش دەکەونە هەڵوێســتگەلێک کە پەیوەندی بە لێکۆڵینەوە و زانســتەوە نییە. لێرەدا ئەوە بۆ من بایەخی نییە ئاخۆ قورئان بە شـــیعری ئومەییە کارانگاز بووە یان نا، چونکە من خۆ مێژووی قورئان نانووسمەوە، هەروەها بەرگریشی لێ ناکەم و خۆشم لە قەرەی سروش و ئەوەی پەیوەندی پێوە هەیە نادەم، هەروەهـا بە پەیوەنـدیی نێوان قورئـان و ئەوەی جوو و کرستییانەکان باسوخواسیان لێدەکرد. هەموو ئەم شتانە ئێستا بۆ من گرنگ نین، بەڵکو ئەو شـــتەی بۆ من گرنگە، شـــیعری ئومەیە بن ئەبی سەڵت و هاوشێوەکانییەتی لە شاعیرانی دیکە.

ئەوەی ســـەیرە لە کاروباری ئەو ڕۆژهەڵاتناســانە ئەوەیە، هەر ئەوان و لەو بـابەتە و بـابەتە هـاوشـــێوەکـانـدا گومـانیـان لە ڕاســتودروســتی ژیاننامە(ســیرە)ی پێغەمبەر هەیە و ئەوان ئەو گومانەیان گەیاندووەتە ڕاددەی لاملی و نەســـەلماندن، ئەوان وەهای نابینین کە ژیاننامەی پێغەمبەر ســەرچاوەیەکی ڕاســتی

مێژوویی بێ، بەڵکو ئەمە لای ئەوان هەروەک لای هەموو زانایان ئەوەیە: دەستەیەک لە باسوخواس و فەرموودەکان پێویستیان بە لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی زانستیی ورد هەیە تا ڕاستییەکەی لە هەڵبەستراوەکەی جیابکرێتەوە. ئەوان ئەم هەڵوێستە زانستییەیان لە بارەی ژیاننامەی پێغەمبەر هەیە و لەو هەڵوەستەشیان زێدەڕەوییان کردووە، کەچی ئەوان لەسەر شیعری **ئومەییە بن ئەبی سەڵت** ڕادەوەستن و هەڵوێستێکی ڕاستودروست و متمانەی لەئاستدا دەردەبڕن، ئەمە و لەکاتێدا دەنگوباسی ئومەیە ئەوەندە ڕاست و دروست نییە وەک باسوخواسی ژیاننامەی پێغەمبەر. کەواتە ئەدی نهێنی ئەو متمانە سەیرە لەبارەی دەنگوباسێک بۆ دەنگوباسێکی دیکە چییە؟ تۆ بڵێی خودی ڕۆژهەڵاتناسەکانیش لە پرسی دەمارگیرییەوە دووربن، ئەو دەمارگیرییەی وەک تۆمەتێک دەیدەنە پاڵ لێکۆڵەرەوەکانی سەر بەو دینانە؟ هەرچی منم نە ڕۆژهەڵاتناسم و نە لە پیاوانی ئاینییشم. لێ دەمەوێ لێرەدا هەمان هەڵوێستی زانستی لەبارەی شیعری ئومەییە بن ئەبی سەڵت بنوێنم، کە لەبارەی هەموو شاعیرەکانی جاهیلیدا نواندم. پێشم وایە شیعری ئومەییە بن ئەبی سەڵت هەر لە ڕێی گێڕانەوە و لەبەرکردنەوە پێمانگەیشتووە تا هەمان ئەو گومانە لە ڕاستی و دروستی بێنمە زمان، هەروەک چۆن لەبارەی ڕاستیودروستی شیعری ئیمریئولقەیس و ئەلئەعشا و زوهەیر هێنامە زمان، هەرچەندە لە لایەن پێغەمبەرەوە هەمان هەڵوێستی کە بۆ ئومەیە بن ئەبی سەڵت هەبوو، بۆ ئەوانی دیکە نەبوو.

هەر ئەم هەڵوێستە خۆی وام لێدەکا گومانی تەواو لە شیعری ئومەییەی بن ئەبی سەڵت بکەم، ئاخر ئومەیە لە دژی پێغەمبەردا وەستایەوە: بە شیعر یارانی پێغەمبەری داشۆری و لایەنی دژەکانی گرت و کوژراوەکانی قورەیشی لە جەنگی بەدردا لاواندەوە. هەر ئەمەش بەتەنیا بەس بوو بۆ ئەوەی گێڕانەوەی شیعرەکانی ئەو قەدەغە بکرێ، ئیدی شیعرەکەی بفەوتێ هەروەک چۆن بەشێکی زۆر لە شیعری بتپەرستی ئەوەی بە داشۆرین باسی پێغەمبەر و یارانی کردبوو فەوتا و لەناوچوو، ئەمەش لەوکاتەی کە ناکۆکییەکی توند لەنێوان ئەوان و دژەکانیان لە عەرەبی بتپەرست و جووەکاندا هەبوو. ئەوەش هیچی ڕێی تێناچێ پێغەمبەر فەرمانی بە نەگێڕانەوەی شیعری ئومەییە کردبێ تا بەتەنیا بە تاکەسوار لە مەیدانی زانست و سروش (الوحي) و خەبەر و باسی غەیب بمێنێتەوە. ئاخر خۆ شیعری ئومەییە بن ئەبی سەڵت هیچ شتێکی وەهای تێدانەبوو هەروەک شاعیرانی دیکەی هاوچەرخی بوو، بۆیە نەیدەتوانی بەرانبەری قورئان ببێتەوە، هەرووەک چۆن شیعری دیکەش نەیدەتوانی ئەم کارە بکا. ئێ خۆ زانیاریی ئومەییە بن ئەبی سەڵتیش لە کاروباری دین هەروەک زانیاریی مالمەکانی جوو و کەشیشەکانی کریستیانی بوو. پێغەمبەریش لە بەرانبەریان مەحکەمانە لەسەر پێی خۆی وەستا و توانی جارێک بە بەڵگەوبەند تاوێکیش بە شمشێر بەسەر عەقڵی عەرەبدا زاڵ ببێ. ئیدی کاروباری پێغەمبەر لەگەڵ ئومەیەی بن ئەبی سەڵت هەروەک کاروباری ئەو بوو لەگەڵ زۆر لە شاعیرانی دیکە،

ئەوانەی هەجوویان کرد و ئەوانەی دژی وەســـتانەوە خەڵکیان لەدژ هاندا.

لێرەوە دەکرێ لەوە تێبگەی کە لە پێغەمبەر ئەوە گێڕدراوەتەوە، گوایە پێغەمبەر شـتێکی لە شـیعری ئومەیە خوێندۆتەوە، لایەنی دینی و حەنەفییەتی تێـدا بووە، ئینجـا گوتوویەتی "بە زمـان بـاوەڕی هێنـاوە و بە دڵیش کـافر." بە زمـان بـاوەڕدار بووە، چونکە بانگەوازی بۆ هەمان ئەو شتە دەکرد کە پێغەمبەر بانگی بۆ ڕادەدێرا، بە دڵیش کافر بوو، چونکە لایەنگریی بێ بڕوایانی دەکرد بۆ مـاخۆی ئەو دینەی کە بە زمان داوای دەکرد. ئیدی کـاروبـاری ئەو هەروەک کـاروبـاری ئەو جووانە بوو، ئەوانەی پشـــتگیریی پێغەمبەریـان دەکرد و هـاموشـــۆیـان دەکرد، تـا ئەوکاتەی لە پەرەســەندنی دەســەڵاتە ســیاســی و ئابووری و دینییەکەی ترســـان، ئینجـا لێیهەڵگەڕانەوە و بـایـانـدایەوە لای بێبڕواکانی قورەیش.

شــیعری ئومەییە بن ئەبی ســەڵت لە شــیعری ئەو عەرەبانەی بووبوونە حەنەفی و کریســـتیـانی و جوو جیـاوازتر نەبوو. ناشکرێ موسڵمانان بە مەبەست شیعرەکەی ئەویان فەوتاندبێ، مەگەر ئەوەی داشـــۆرینی بۆ پێغەمبەر و یـارەکـانی تێدابێ و بەخراپ نـاوی هێنـابن. ئەوە بوو موســـڵمـانەکـان هەر هەمـان ڕێبازی خۆیان لە هەمبەر شـیعری دیکەش گرتە بەر، پشـتگوێ خران تا نەمان و فەوتان.

لێ لە شیعری ئومەییە بن ئەبی سەڵتدا خەبەروباسی وەها هاتووە، کە لە قورئانیشدا هاتووە وەک باسوخواسی **سەمود** و **سالّح** و وشترەکە و **سەیحە** (الصیحة). مامۆستا **هوار** وەهای بۆچووە، ئەو باسوخواسەی لە شیعری ئومەییەی بن ئەبی سەڵتدا هاتووە هەندێ لەوەی لە قورئاندا هاتووە جیاوازە، گوایە لە لایەکەوە ئەمە بەڵگەیە بۆ سەر ڕاستی و دروستی هەبوونی شیعرەکە، لە سەرێکی دیکەشەوە پێغەمبەر باسوخواسەکەی لەو وەرگرتووە و دایڕشتۆتەوە.

منیش بەهای ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە نازانم. ئاخر کێ دەڵێ کە ئەو باسوخواسەی لە قورئاندا هاتووە، هەر هەمووی بەر لەوەی قورئان باسی بکا، نەزانراو بووە؟ ئاخر کێ هەیە حاشا لەوە بکا کە زۆر لەو چیرۆکانی نێو قورئان لای جوو و کریستیانی و هەندێکیشیان لای خودی عەرەبەکان نەزانراو بوونە؟ ئیدی بۆ پێغەمبەریش ئاسان بووە بیانزانێ، هەروەها بۆ غەیری پێغەمبەریش ئاسان بووە لە ڕێی میللەتانی خاوەک کتێبەوە بیانزانێ. ئێ خۆ پێغەمبەر و ئومەییە بن ئەبی سەڵتیش هاوچەرخ بوون. ئیدی نە پێغەمبەر ئەو شتانەی لە ئومەییە وەرگرتووە نە ئومەییەش لە پێغەمبەری وەرگرتوون. هەروەها کێ دەتوانێ بڵێ ئەو کەسەی شیعر بۆ مەبەستی لاساییکردنەوەی قورئان بهۆنێتەوە و بۆی هەڵبەستێ پێویستە لەسەری وەها بکا شیعرەکەی لەگەڵ دەقی قورئاندا بگونجێنێ؟ ئایا ڕێی تێناچێ هەندێ جیاوازی لەنێوانیان پەیدا بکا تا بتوانێ

داتاشـــینەکەی پەردەپۆش بکا و وەهمێکی وەها دروســـت بکا بەوەی شـــیعرەکەی ڕاســـتودروســـتە و هیچ دەســـتکاری و زۆرلەخۆکردنی پێوە دیار نییە؟ بەڵێ!

ئێمە بڕوامان وایە ئەو شـــیعرەی دراوەتە پاڵ ئومەییە بن ئەبی ســـەلت و ئەوانی دیکە لە ئەوانەی بوونەتە حەنەفی، ئەوانەی هـاوچەرخی پێغەمبەر بوونە یـان لەدوای ئەودا هـاتوون، بە تەواوی هەڵبەسترا و و داتاشراون. موسڵمانەکان دایانتاشیوە - هەروەک پێشـــتریش باســـمان کرد- بۆ ئەوەی بیســـەلمێنن، کە ئیســـلامەتیی پێشـــینە و بەرایییەکی لە عەرەبســـتاندا هەبووە. لێرەوە ناتوانین ئەو شـــیعرانەی دراونەتە پاڵ ئەو شـــاعیرانە هەروەها ئەوانەی دراونەتە پاڵ حەنەفییەکان پەســـەند بکەین مەگەر بە جۆرێک لە خۆپارێزی و گومانێکی زۆر نەبێ.

ئەمە کاروباری موسڵمانان بووە. هەرچی غەیرە موسڵمانیش لە ماخۆیانی دینەکانی دیکەوە بێ، ئەوانیش ســـەیریان کردووە ئاخۆ ئەوانیش لە ژیانی نەتەوەی عەرەبی بەر لە ئیســـلام و لە کۆندا شتیان هەبووە و جێدەستیان دیار بووە. هەر بە ڕاستیش جوو بەشـــێکی زۆریان لە وڵاتی حیجاز لە مەدینە و دەورووبەر بوون و ڕێگەی شـــامیان لەبەر دەســـتدا بووە و کردبوویانە نشینگەی خۆیان. هەر بەڕاستیش جووایەتی لە حیجاز تێپەڕیوە و بۆ یەمەن پەڕیوەتەوە. وا دیـارە مـاوەیەک لای خـانەدان و دەمڕاستانی یەمەن جێگیر بووە، ئیدی بە شێوەیەک لە شێوەکان کـاریگەریی بەســـەر ئەو نـاکۆکییەی نێوان خەڵکی یەمەن و

حەبەشـەدا هەبووە، کە دیارە حەبەشـییەکان کریسـتیان بوون. هەر بەڕاسـتیش جووایەتی بەدوای چەوسـاندنەوەی کریسـتیانەکانی نەجرانەوە بوون، هەروەک چۆن قورئان لە سورەتی (ئەلبروج)دا ناوی هێناوە.

هەموو ئەم شـتە ڕاسـتییە و گومانی تێدا نییە. هەمووشـی لە باسـوخواس و ئەفسـانەکانی عەرەبدا دیارە، بە شـێوەیەکی تایبەتیش لە قورئاندا دیارە، ئاخر باسوخواسی جوو لە سورەت و ئایەتەکانی قورئـاندا کەم نین. خۆشـت ئەوە دەزانی چ ناکۆکییەک لە نێوان پێغەمبەر و جوودا هەبووە تا کار بەوە گەیشـت لە ڕۆژانی عومەری کوڕی خەتابدا عەرەبەسـتانیان پێ چۆڵ بکرێ. هەر بەڕاسـتیش جووەکـان بوبوونە عەرەب، ژمارەیەکی زۆر لە عەرەبیش بووبوونە جوو. گومانیشـم لەوەدا نییە، ئەو تێکەڵاوییەی نێوان جووەکان و ئەوس و خەزرەج وای لەو دوو هۆزە کردبێ ئامادەییان بۆ قبووڵکردنی دینە نوێیەکە تێدا بێ و پشتگیریی ماخۆکەی بکەن.

ئەمە لەبارەی جووەکان، هەرچی کریسـتیانەکانیش بوون، ئەوا دینەکەیان بە شـێوەیەکی بەهێز و بەربڵاو لە هەندێ لە ناوچەی وڵاتی عەرەبدا بڵاوبووەوە، لەدوای شـام، غەسـاسـینەکان ملکەچی ڕۆمەکان بوون و لە عێراقیش مەنازیرەکان ملکەچی دەسەڵاتی فارسەکان بوون، لە نەجران و لە وڵاتی یەمەنیشەوە کە بە حەبەشەوە پەیوەست بوون، کریستیانی بوون.

دیارە هۆزەکانی عەرەب لە سـارانشـینەکان بەر لە ئیسـلام بە ڕۆژگاریکی جیاواز لە کورت و دریژییەوە، چوونەتە سـەر دینی کریسـتیانی. ئاخر ئیمە دەزانین تەغلب کریسـتیانی بووە و هەر خۆشی پرسیکی لە پرسەکانی فیقهی وروژاند. ئاخر ڕیساکە بۆ عەرەب ئەوەبوو، یان موسـلمان ببیّ یان شـمشـیر، هەرچی جزیەش بوو لە خەلکی غەیرە عەرەب دەسـتینرا، لیّ تەغلب بە جزیە قایل بوو، هەروەک فەقیهەکانیش دەلیّن، عومەریش پییّ قایل بوو.

بەم جۆرە دەتوانین بلیّین کریسـتیانیّتیش هاوشـیوەی جووایەتی چووبووە نیو قوولایی عەرەبسـتـان و نیمچە دوورگەی عەرەبییەوە. گومانی گەورەش ئەوەیە، ئەگەر هاتبا و ئیسلامیتی پەیدا نەبووبایە، ئەوا عەرەب دەچووە سـەر یەکیّ لەم دوو دینانە، لیّ نەتەوەی عەرەب میزاجیکی تایبەتی خۆی هەبوو، کە بۆ هەردوو دینەکان ڕاسـتەڕیّ نەبوو، پاشـان بەدوای دینە نوییەکە کەوت، کە کەمترین شـت لەسـەر ئەوە بگوتریّ ئەوەیە، ئەم دینە بە شـیوەیەکی سـروسـتی لەگەل نەتەوەی عەرەب بەتەواوی گونجا.

هەرچۆنیـک بیّ، شـتیکی ڕیتیچوو نییە ئەم دوو دینە لە عەرەبسـتاندا بلاوبووبنەوە و هیچ باندۆریکیان بەسـەر شـیعری عەرەبی بەر لە ئیسـلامدا جیّنەهیشـتبیّ. خۆشـت ئەوەت بینی چۆن دەمـارگیریی خیلەکیی عەرەبـایەتی وای لە عەرەب کرد شیعر دابتاشن و بیدەنە پال هۆزەکانی جاهیلییان، ئەمەش دوای

ئەوەی شـــیعری ئەو هۆزانە فەوتابوون. هەمان شـــتیش لەگەڵ جوو و کریســـتیانەکان هەر ڕاســـتە: ئەوانیش لەســـەر باب و باپیرانی ســـــەردەمی جاهیلییان دەمارگیر بوون، ڕازی نەبوون بەوەی ئەوانیش هەروەک بتپەرستان شـیعریان نەبووبێ، ڕازی نەبوون بەوەی ئەوانیش شـــان و شـــکۆ و نەبەردییان نەبووبێ هەروەک هـاوتـایەکـانیـان، هەر بۆیە ئەوانیش شـــیعریـان بۆ شاعیرانی کۆنی خۆیان داتاشی، کۆمەڵێک شیعریان هەڵبەست و دایانە پاڵ **سەموئەل بن عەدی** و **عوەدی بن زەید** و شاعیرەکانی دیکە لە کریستیانی و جوو.

هەر گێڕەرەوەکان خۆیان هەســـتیان بە شـــتێکی وەها کردبوو، ئاخر بینیان ئەو شیعرەی دراوەتە پاڵ **عەدی بن زەید** ئاسان و ســـووک و ڕەوانە و لەگەڵ ســـــەردەمی جاهیلیدا ناگونجێ، ئەمەشـــیان وەها لێکدایەوە گوایە پەیوەندی بە هەرێم و بە لەیەکنزیکی لە فارس و ژیانی شـــارســـتانەوە هەبووە هەر وەک چۆن خەڵکی حیرەی شارستان وەهایان بەکاردەهێنا.

ئێمەش هەمـان ئـاســـــانی لە شـــیعری جووەکـاندا دەبینین، بەتایبەتیش لە شیعری **سەموئەل**. ناشتوانیین هەمان لێکدانەوەی شـــیـعـری **عەدی** بـۆ بـکەیـن. ئـاخـر **ســـەمـوئەل** -ئەگەر خەبەروباســەکان ڕاســت بن- ژیانێکی ڕەق و زبر ژیاوە، زیاتر لە ژیانی ســارانشـین نزیک بووە لەوەی شـارسـتان بێ. ماخۆی کتێبی (الاغاني) بۆمـان بـاس دەکا، کە کوڕەکانی ســـەموئەل شیعرێکی قافیەدارییان داتاشیوە و داویانەتە پاڵ ئیمریئوئلقەیس،

گوایە ئیمریئولقەیس کاتێ لەڕێی چوونی بۆ کوســـتەنتیپول چەکەکەی لەلا داناوە، پەســـنی داوە و مەدحی کردووە. ئێمەش ئەوە بەڕاســـت دەزانین کە کوڕەکانی ســـەموئەل ئەو قەســـیدە ڕائییەیان داناوە و دراوەتە پاڵ ئەلئەعشـــا، تێیدا لە چیرۆکی نـاوداری خۆی لەگەڵ کەلبیـدا بـاس دەکا کە چۆن پەســـنی شورەحبیلی کوڕی سەموئەل دەکا.

لێرەدا تۆ ئەوە دەبینی، کە هەستوسۆزی دینی بە جیاوازییەکان و فرەمەبەستیەوە هەروەک هەستوسۆزی سیاسی، کاریگەریی بەســەر داتاشــینی شــیعرەوە هەبووە، ئەو شــیعرانەی دراونەتە پاڵ شاعیرانی جاهیلی.

خۆ ئەگەر هەر بەڕاســت لە وەرگرتنی شــیعر ئەوەی دەرخەری کاریگەریی مەیلی ســـیاســـییە داودۆز[١٦]بین، ئەوا هەقیشـــە لە قبوڵکردنی ئەو شـــیعرەی دەرخەری مەیلی دینییە هەر داودۆز بین.

گەورەترین گومانیش بۆ ئەو شـــیعرەی کە پێیدەگوترێ جاهیلی ئەوەیە، لەنێوان سیاسەت و دیندا دابەش بووە، بەشێکی بەملادا شکاوەتەوە بەشەکەی دیکە بەو لادا.

[١٦] داودۆز: بەو کەوە دە گوترێ کە شـــوێنی داوەکان دەزانێ و لێیان دەدا و بە داوەکەوە نابێ، واتە مەعلان و لێزان.

لێ هۆکارەکانی داتاشینی شیعر وەنەبێ هەر لەسەر سیاسەت و دین قەتیس بووبێ، بەڵکو پەڕیوەتەوە بۆ شتگەلی دیکەش.

٤

چیرۆک و داتاشینی شیعر

لەو هۆکارانەدا یەکێک هەیە نە دینییە و نە سیاسەت، بەڵام پەیوەندییەکی بەهێزی بە دین و سیاسەتەوە هەیە، مەبەستمان لەو چیرۆکانەیە کە لە پێشدا زیاتر لە جارێک ئاماژەمان بۆ کردوون.

چیرۆک بەخۆی نە سیاسەتە و نە دینیشە، بەڵکو هونەرێکە لە هونەرەکانی ئەدەبی عەرەبی، پێگەیەکی مامناوەندی لەنێوان ئەدەبی تایبەتی و ئەدەبی میللی گرتووە. ئاوێنەی جۆرێک لە جۆرەکانی ژیانی دڵودەروونی موسڵمانانیش بووە. ئەم هونەرە لە سەردەمی ئەدەبی عەرەبی باڵا (ڕاقی) گەشەی کرد، لە ڕۆژگاری بەنوئومەییە و سەرەتای ڕۆژگاری بەنی عەباسدا، تا ئەوکاتەی جووڵانەوەی نووسینەوە و دەقنووسکردن هاتەکایە،

ئیدی کتێب بڵاوبوونەوە و خەڵک خۆشـــییان لێ بینی و توانیان دەستیان پێ بگات بێ ئەوەی پێویست بکات بچنە دانیشتنی ئەو چیرۆکخوانـانە، لێ ئەم هونەرە خەریـک بوو دەپووکـایەوە و وردە وردە ســـیفەتی ئەدەبیی باڵای لەســـەر لاکەوت تا کاڵ بووەوە و خەڵک دەستبەرداری بوو.

ئەم هونەرە ئەدەبییە ژیانی عەرەبی و ئیسـلامی لە گۆشـەنیگای خەیـاڵەوە گرتەخۆ، کـاتی خۆی لێکۆڵەرانی مێژووی ئەدەبی ڕێزی شـایسـتەی خۆیانی پێنەدا، من لەوەدا مامۆسـتا **مسـتەفا سـادق ئەلرافعی** هەڵاوێرد دەکەم، چونکە ئەو پەی بە ئەگەری کاریگەریی چیرۆک لەسەر چۆنیەتیی بۆهەڵبەستن و هۆنینەوەی شـیعر و دانەپاڵ شـاعیرە کۆنەکانی هەبوو، هەروەها پەی بە شـتە بەهادارەکانی دیکە برد و زانیارییەکی باشـی لەبارەوە پەیداکردبوو و لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەی "مێژووی ئەدەبیی عەرەبی"دا بڵاویکردەوە. ئێمە دەڵێین ئەم ئەدەبە بە شـێوەیەکی خەیاڵی تەواوەوە ژیانی عەرەبی و ئیسلامی تاوتوێکردووە. لەو بڕوایەشـداین، ئەوانەی لە مێژووی ئەدەبیی عەرەبی دەکۆڵنەوە، ئەگەر هاتبا و بایەخێکی زانستیی ڕاستودروستیان بەو هونەرە دابوایە، ئەوا دەگەیشتنە ئەنجامی بەهادار و دەکرا ڕاوبۆچوونیان لەبارەی مێژووی ئەدەب بگۆڕن. خۆ ئەگەر هۆکارەکان، ئەوانەی بوونەتە مـایەی سـەرهەڵـدانی چیرۆک (حەکـایەت) لای موسڵمانەکان هەرچیەک بن، ئەوا ئەم هونەرە پەیدا بوو، لەگەڵ

پەیدابوونیشـــیدا پێگەیەکی لای موســـڵمانەکان پەیداکرد، هەمان ئەو پێگەیەی شیعری چیرۆکئامێز لای یۆنانییە کۆنەکان هەیبوو.

گومـانیشـــمـان لەوەدا نییە، ئەو چیرۆکخوانە موســـڵمـانـانە شـــوێنەوارێکی چیرۆکئامێزی وەهایان بۆ بەجێهێشـــتووین، لە جوانی و ڕەوانبێژیدا خۆی لە قەرەی "ئەلیادە" و "ئۆدیســە" دەدا. هەموو ئەو جیاوازییەی لە نێوان چیرۆکی ئیسلامی و یۆنانیشدا هەیە، ئەوەیە یەکەمەکەیان بە شـیعر نەبووە بەڵکو پەخشـان و ناوبەناو بە شـــیعر ڕازێنراوەتەوە، کەچی هی دووەم هەمووی هەر بە شیعر بووە، ئەوەی یەکەمیان وەنەبێ بابای چیرۆکخوان لەســـەر هەوا و نەزمی مۆســـیقا خوێندبێتیەوە یان چیرۆکەکەی خۆی گێڕابێتەوە، کەچی چیرۆکخوانی یۆنـانی لە گێڕانەوەدا پشـــتی بە ئامێرەکانی موزیک بەســـتبوو، هی یەکەمیان لای موســـڵمانەکان ئەو بایەخەی پێنەدرا وەک ئەوەی لای یۆنان، لەکاتێکدا یۆنان "ئەلیادە" و "ئۆدیسە"ی دەپەرست و بایەخیان بە کۆکردنەوە و ڕێکخســـتن و گێڕانەوە و بڵاوکردنەوەی دەدا، هەروەک چۆن موسڵمانەکان ئەو بایەخەیان بە قورئان دەدا، لێ لەبری ئەوەی موسڵمانەکان سەرقاڵی ئەو چیرۆک و حەکایەتانە بن، ئەوان خەریکی قورئان و زانستەکانی بوون.

هەر بە ڕاستیش لە سەردەمەکانی سەرەتای ئیسلامدا، ئەدەبی عەرەبی لەپێناوی ئەدەبدا نەدەخوێندرا و نە لێی دەکۆڵدرایەوە، بەڵکو وەک ئـامرازێـک بۆ ڕاڤەکردنی قورئـان و لێکـدانەوە و لێهەڵێنجانی حوکمەکانی ســـەیر دەکرا. هەموو ئەمەش نزیکتر

بوو لە سەنگینی و جدی بوون، هەر بۆیە تا ئەوپەڕی خەیاڵ بڕ بکا ئەم چیرۆکانە بۆی ڕۆیشـــتن و بەم جۆرە لە دڵودەروونی گەل نزیک بوونەوە، ئاخر چیرۆک بووبووە دەربڕی مەیل و هەوەس و پەند و نموونەی باڵای خۆی. شـــتێکی ســـەیریش نەبوو کەســـانێکی جدی لە موســـڵمانان لە چیرۆکەکان دوور بکەونەوە.

حەکایەتخوانەکان لە مزگەوتی شـــارە گەورەکاندا ڕوویان لە خەڵک دەکرد و باســـوخواســـی کۆنینەی عەرەب و بێگانە (عەجەم) و لەگەڵ ئەو شـتانەی پەیوەندییان بە پێشـینییەکان و پێغەمبەرایەتیشـــەوە هەبوو بۆ دەگێڕانەوە، ئەوان لەســـەر قسەوباسەکانی خۆیان لەبارەی ڕاڤەکردنی قورئان و فەرموودە و گێڕانەوەی ژیاننامەی پێغەمبەران و داگیرکاری و پەلاماردان دەرۆیشتن و جڵەویان بۆ خەیاڵی خۆیان بەتەواوی شل دەکرد، تا ئەو ڕادەیەی زانست و ڕاستگۆیی دەیوەستاندن. خەڵکەکەش حەزیان لە چارەی ئەو حەکایەتخوانانە دەکرد و بە تاســـەوە گوێیان لێدەگرتن. زۆری پێنەچوو خەلیفە و میرەکانیش بەهای ئەو گێڕانەوە نوێیەیـان لە ڕووی ســـیاســـی و دینییەوە بۆ دەرکەوت، ئیدی گرتیانە خۆ و بەکاریان هێنا و بەباشـــترین شێوەش بۆ خۆیان قۆستەوە، بەم چەشنە چیرۆک و حەکایەتیش هەروەک شیعر بووە ئامرازێکی سیاسی.

گومانی تێدانییە بایەخدان بە لێکۆڵینە لەو هونەرەدا بۆ هەمان ئەنجامی لێکۆڵینەوە لە شـیعر ســـەردەکێشـــێ، بەوەی لایەنە

(حیزبە) سیاسییەکان بە جیاوازییەکانیانەوە ئەو حەکایەتخوانانەیان بۆ خۆیان بەکاردەهێنا تا بانگەوازی ئەوان لە نێوان چینەکانی گەلدا بڵاوبکەنەوە، هەروەک چۆن شاعیرەکانیان بەکارهێنان بۆ داکۆکیکردن لە ڕاوبۆچوونی خۆیان و پەسندان و بەشانوباڵهەڵدانی سەردار و مەزنەکانیان. خۆ ئێمە ئەوە دەزانین کە ژیاننامەی ئیبن ئیسحاق مەیل و هەواداریێتیی هاشمییانەی هەبوو، ئەو لە ئاخروئۆخری دەسەڵاتی ئومەوییەکانەوە چ دەردەسەرییەکی بینی، لێ کاتی عەباسییەکان جێگەیان گرتنەوە و لە سەرەتای حوکمڕانی ئەواندا پێگەیەکی باشی لای ئەوان دەستکەوت.

لێکۆڵینەوەی قووڵ لە ژیانی ئەو چیرۆکخوانانە، ئەوانەی چیرۆکەکانیان لە بەسرا و کوفە و مەککە و مەدینەدا دەگێڕانەوە، بێ سێو دوو ئەوەمان بۆ دەردەخا کە چ پەیوەندییەک لەنێوان ئەو چیرۆکخوانانە و لەگەڵ لایەنە سیاسییەکاندا هەبووە.

لێ وەنەبێ چیرۆکەکان هەر بەتەنیا بە سیاسەتەوە کارانگاز بووبن، بەڵکو بە دینیش کارانگاز بوون. لە بەندی ڕابردوودا چەند نموونەیەکمان بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە هێنابووەوە.

چیرۆکەکان بە شتێکی دیکەش بەدەر لە سیاسەت و دین کاریگەر بوون، ئەویش بە گیانی گەل، ئەوی لەبارەیەوە دەیگێڕایەوە. لێرەوە بایەخێکی تەواوی بە ئەفسانە و پەرجووەکان و شتی و سەمەرە دابوو. لێرەوە کردوکۆشی بۆ

ڕاڤەکردنی ئەو ئەفسانانە و تەواوکردنی کەموکورتییەکان و ڕوونکردنەوەی شتە نارۆشنەکان بوو. ئیدی ئێمە دەتوانین بڵێین ئەم چیرۆکانە هێز و دەرامەتی خۆیان لە سەرچاوەی جیاوازەوە وەرگرتووە، گرنگترینیشیان چواریان بوون:

(یەکەم) سەرچاوە عەرەبییەکە قورئان بوو، لەگەڵ هەموو ئەوەی پەیوەندیی پێوە هەبوو لە فەرموودە و گێڕانەوەکان، هەروەها ئەوەی عەرەب لە باسوخواس و ئەفسانەی شارەکانی دەگێڕایەوە و ئەوەی لە شیعریشەوە دەگێڕدرایەوە، لەگەڵ ئەوەی فەرموودەگێڕەوەکان لەبارەی ژیاننامەی پێغەمبەر و خەلیفەکان و هێرش و پەلامار و داگیرگارییەکانیان (فتوحاتیان) دەگێڕایەوە.

(دووەم) سەرچاوەیەکی جووایەتی ... کریستیانی، ئەوەش ئەوە بوو کە ئەو چیرۆکخوانانە لە میللەتانی خاوەن کتێب لەبارەی باسوخواسی پێغەمبەران و ڕاهیبەکان و ئەوانەی پەیوەندییان بەو شتانە هەبوو دەگێڕایەوە، لێرەدا نابێ ئەوەش لەبیر بکەین، کە کاریگەریی کریستیانی و جوو هەبووە، ئەوانەی بوونە موسڵمان و فەرموودەیان دارشت و ئەوسا چ بە دڵسۆزی بێ یان لە نادڵسۆزییەوە بێ دزەیان پێکردووە.

(سێیەم) سەرچاوەی فارسی، ئەوەی چیرۆکخوانان لە عێراق بەتایبەتیش فارسەکان لەوەی پەیوەندی بە باسوخواس و ئەفسانە و باسوخواسی هیند و ئەفسانەکانیان دەگێڕایەوە.

پاشــان ســەرچاوەی (**چوارەم**)، ســەرچاوەیەکی تێکەڵە بوو، کە نوێنەرایەتیی دڵودەروونی گشـــتیی غەیرەعەرەبی لە خەڵکی عێراق و جەزیرە و شام و نەبەتی و سریانی و هەموو ئەوانەی لەو وڵات و ئەم شـــار و ئەو شـــاردا تێکەڵاویان بووبوون، ئەوانەی سەردار و سەروەر نەبوون و قەوارەیەکی سیاسیشیان نەبوو.

هەموو ئەم ســـەرچاوانە بۆ چیرۆکنووس کانیاو بوون. ئیدی لە چیرۆکەکانی ئەواندا چەندین ڕەنگی جۆربەجۆر لە هونەری قسە و پەیڤین هەبوو، دەکرا زانای لێکۆڵەر لەبەر پشێوی و زێدەڕۆیی خەیاڵ تییدا سەرسام نەبووبا، بەڵام جوانییەکی نازداری ئەدەبی و هونەری تێدا بوو، هەموو ئەو کەســـانەی بۆ خۆ ڕادەکێشـــا، ئەوانەی بە گوێرەی فرەگەلی و نەتەوەیی و مەیـل و نیـازی جیـاجیـان هەبوو. بە شـــێوەیەکی تـایبەتیش ســـەرنجی ئەو کەســـانەی بۆ لای خۆی ڕادەکێشـــا، ئەوانەی تێدەکۆشـــان جیاوازیی دڵودەروونی گەلان و نەتەوەکان بدۆزنەوە ئەوانەی دەبوونە سروش بۆ ئەو چیرۆکخوانانە.

هەرچۆنێک بێ، ئەو هەموو ســـەرچاوانە وایان لە چیرۆکبێژان دەکرد زمـانیـان بۆ خەڵکی شـــار و گوێگرەکـانیـان بگەڕێ و ئەوانیش گوێی لێبگرن. خۆشـــت باش ئەوە دەزانی، چیرۆکی عەرەبی هیچ بەهـا و ســـەنگینییەکی لە بەر گوێی گوێگرەکەی نەدەبوو گەر هاتبا و ناوبەناو بە شـــیعر نەیرازاندبایەوە. خۆ ئەوەندە بەســە ســەیری حەکایەتی عەنتەرە و هاوشـێوەکانی لە

"هەزار و یەکشــەوە" بکەی، لێرەدا بۆت دەردەکەوێ کە چیرۆک ناتوانێ دەستبەرداری شـیعر ببێ، هەر هەڵوێستێکی گرنگ یان مەترســــیداری نێو ئەم چیرۆکانە بۆ چیرۆکخوان و گوێگرانی ڕاست نەدەهاتەوە، یان خۆش نەدەکەوت گەر بڕێک لە شـیعری تێنەئـاخنیبـا، بەڵکو بـۆی ببێتە کۆڵەگە و ڕاگر. کەواتە چیرۆکخوانەکـانی ڕۆژگـاری بەنیئومەییە و بەنیعەبـاس پێویســتیان بە ڕادەیەکی زۆری شــیعر هەبوو تا چیرۆکەکانیان پێ بڕازێننەوە و پشــتگیریی هەڵوێســتی جیاجیای پاڵەوانەکانی خۆیانیان پێبکەن. ئیدی ئەوانیش ئەوەی حەزیان لێبا و لێنەبا لەو شیعرانەدا دەیاندۆزیەوە.

گومانیشــم لەوەدا نییە ئەم چیرۆکخوانانە هەر بە ســەربەخۆیی چیرۆک و ئەوەی پێویست بووایە لە شیعر بە تەنیا دایان نەدەنا، بەڵکو هانایان بۆ کەســانی دیکە دەبرد، ئەوانەی ســەربردە و فەرموودە و باســوخواســیان بۆ دەهێنان، کەســانی دیکەش هەبوون قەســیدەی شــیعرییان بۆ دەهۆنینەوە، ئەوانیش بە دەوری خۆیـان تێهەڵکێشــی چیرۆکەکـانیـان دەکردن. ئـاخر دەقێکمان لەبەردەســـتدایە، وامان لێدەکا ئەو مەزندەیە بکەین؛ ئیبن سـەلام بۆمان دەگێڕێتەوە، کە ئیبن ئیسـحاق لە گێڕانەوە و شیعردا پۆزشی دەهێنایەوە و دەیگوت: من هیچ لە شیعر نازانم، تەنیا ئەوەندەیە بۆم دەهێنن و منیش چیرۆکەکانمی پێ بارگاوی دەکەم. ئاخر کەســانێک هەبوون شــیعریان بۆ دەبرد و ئەویش

تێهەڵکێشـــی دەکرد و لەنێو چیرۆکەکاندا باریدەکرد. تۆ بڵێی ئەو کەسانە کێ بووبن؟

ئەری بۆمـان ڕەوا نییە ئەوە بێنینە بەرچـاومـان کە ئەم جۆرە چیرۆکخوانانە هەر بەتەنیا قســـەیان بۆ خەڵک نەدەکرد، بەڵکو هەر یەکێک لەوان سەرپەرشتی دەستەیەکی دەکرد، دەستەیەکی کەمیش نەبوون، کە پێکهاتبوون لە گێڕەرەوە و باسـوخواسـهێن و ڕێکخەر و هۆنەر، تا ئەو کاتەی شـتەکانی ئەو کەسـانەیان لێ خۆشهاتبا، ئەوا وەریان دەگرت و شەقڵی خۆیان لێدەدا و گیانی خۆیـان بەبەردا دەکرد و بە گوێی خەڵکیـان دادەدا و بڵاویـان دەکردنەوە. نموونەی ئەوانەش هەروەک نموونەی چیرکنووسی بەناوبانگی فەرەنسی **ئەلێکساندەر دومای** گەورە بوو. ئاخر خۆ مرۆ لەو هەموو شـیعرەی لەنێو چیرۆکاندا ئاخنراوە سـەرسـام دەبێ و دۆش دادەمێنێ. هەر بۆ نموونە لە سیرەی ئیبن هیشامدا بە تەنیـا چەنـدین دیوانەشـــیعر لەبـارەی غەزوەی بەدر هۆنراونەتەوە، هەندێکیشـــیان لەبارەی غەزوەی ئوحدەوەیە. هەنـدێکی دیکەش هـی غەیری بەدر و ئوحـودە، لەبـارەی هەڵوێسـت و پێشـهاتی دیکەوەیە، هەموو ئەمانەش دراونەتە پاڵ شـــاعیران و ئەوانەی شـــاعیریش نەبوون لە کەســـانی ناودار، هەنـدێکی دراونەتە پـاڵ هەمزە و هەنـدێکیشـــی پـاڵ **عەلی**، بەشـێکیشـی دراونەتە پاڵ حەسـسـان، بڕێکیشـی پاڵ **کەعبی بن مالک**، هەروەها بەشـێکیشـــی دراونەتەپاڵ شـــاعیرانی قورەیش، دراونەتە پاڵ کەســـانێک لە قورەیش کە هەرگیز شـــاعیریش

نەبوون، هەروەها بەهەمان شێوە دراونەتە پاڵ غەیرە قورەیشییەکانیش، واتە بەزاری ئەو کەسە ناوبراوانە هەڵبەستراون. خۆ هەر سیرەی ئیبن هیشام نییە کە پڕ بێ لەو جۆرە شیعرانە، کە جارێک درابێتە پاڵ جاهیلییەکان و جارێکیش درابێتە پاڵ دەوراندیدەکان (المخضرمين).[١٧]

زۆروزەوەندیی ئەو شیعرانەش لە دەراوە شیعرییەکانی شارە جیاوازەکانی سەردەمی بەنوئومەییە و بەنوعەباس هاتوون، هۆکارێک بوون بۆ ڕایەک دیارە کۆنەکان بڕوایان پێی هەبووە، لێ زۆر لە لێکۆڵەرەوە نوێیەکان کەمتر قەناعەتیان پێی هەیە، ئەویش ئەوەیە گوایە نەتەوەی عەرەب هەمووی هەر شاعیرە و هەموو عەرەبێک بە سروشت و سەلیقەی خۆی شاعیرە، خۆ بەسیەتی خەم و پەرۆشی بۆ ئەولایە بڕوا، ئیدی بەلایدا دەڕوا و تێدا شۆڕدەبێتەوە. نووسەرە کۆنەکان بڕوایان وەها بووە، هێشتاش لە نووسەرە نوێیەکان بڕوایەکی وەهایان هەیە. ئیدی پاکانەی ئەمان و ئەوان بۆ ئەو زۆریوبۆرییە ناماقووڵیەیە کە دراوەتە پاڵ کەسانی ناسراو و نەناسراویش، سارانشین و شارنشین. لێ هەرچی زانا و توێژەرانیان توانیویانە بڕێکی کەم یان زۆر لەو شیعرانە ڕەتبکەنەوە و بەوەی قبووڵی بکەن، یاخود لێی دڵنیابن. لێ دوایی بە لابردن و فڕێدان و ڕەخنە و تێڕوانین و لەبێژینگدانیش، هێشتا ژمارەیەکی زۆروزەوەند

[١٧] مەبەست لە دەوراندیدە ئەو کەسانەن کە هەردوو سەردەمی جاهیلی و ئیسلامییان بینیوە. وەرگێڕ.

دەدرێتە پاڵ کەسانێک، تێیاندا هەیە ناسراوە هەشە نەناسراوە، تێیاندا هەیە سارانشینە و هەشیانە شارستان. کەواتە چی لەوە ئاسانترە بڕوا بەوە بهێندرێ، گوایە عەرەب خۆڕسکانە شاعیرە، هەر ئەوەندە بەسـیەتی پیاوێک عەرەب بێ تا بە کەیفی خۆی شیعر بڵێ.

لێ ڕایەکی وەها لەگەڵ سـروشـتی شـتەکان تێکناکاتەوە. ئێمە دەکرێ باوەڕ بەوە بهێنین کە بەختی نەتەوەکان لە شـیعرگوتندا جیاوازە و وەک یەک نییە، هەندێکیان لە هەندێکیان شـاعیرترن، هەندێکیان شـاعیریان لەوانی دیکە پترن. لێ ناتوانین لەوە تێبگەین کە سـەرلەبەری نەوەیەک لە خەڵکەکە شـاعیر بن، یان نەتەوەیەک لە نەتەوەکـان بە ژن و پیـاو، منـداڵ و گەنج و پیریەوە، واتە بەخڕییەوە هەر شـاعیر بن. دەقی کۆنینەمـان لەبەردەست دایە ڕێنوێنە بەوەی هەموو عەرەب شاعیر نەبووە. زۆر جاریش کابرای عەرەب هەوڵیداوە شـیعر بڵێ، بەڵام تێیدا سـەرنەکەوتووە. ئەدی ئەوە نەبوو داوا لە پێغەمبەر کرا، لەوەی لە هەندێ هەڵوێسـت کە موسـڵمانەکان پێویسـتیان بە شـیعر هەبوو، بەڵکو ڕێگە بە عەلی بدا تا وەڵامی قورەیش بە شـیعر بداتەوە، بەڵام پێغەمبەر ڕێگەی پێنەدا، چونکە عەلی فڕی بەسەر شیعرەوە نەبوو، ئینجا ڕێگەی بە حەسسان دا.

پێمان وانییە پێویسـتمان بە هەڵسـەنگاندنی بەڵگەوبەندەوە هەبێ و بەڵگەی حـاشـاهەڵنەگر بۆ ئەوە بهێنینەوە، کەوا عەرەب هەموویـان شـاعیر نەبوون، بەڵکو مەبەسـتمانە ئەوە

ڕوونبکەینەوە، ئەو زۆروزەوەندی ئەم شیعرە وای لە نووسەرانی کۆن و نوێ کردووە، تا وەهای بۆ بچن بەوەی بێژەی عەرەبی هاوواتایە لەگەڵ شاعیر. خۆ ئەگەر لەمە پتریش بڕۆی، ئەوا دەبینی کە زۆر شیعر دراوەتە ماخۆیەکی نەناسراو، بەڵکو بێناو، ئیدی دەبینی جارێکیان دەڵێن شاعیرەکە وایگوت، یەکێکی دیکە دەڵێ ئەوەی یەکەم وایگوت، سێیەمەکەشیان دەڵێ ئەوی دی وایگوت، چوارەمینیان دەڵێ پیاوێک لە هۆزی فلان وایگوت، پێنجەمینیشان دەڵێ ئەعرابییەکە وایگوت، ئیدی بەم جۆرە... کاتێکیش سەرنجی ئەم هەمووە بدەی، ڕەنگبێ پاکانە بۆ نووسەرانی کۆن و نوێ بهێنیتەوە لەوەی بڕوایان وەهابووە، کە عەرەب هەمووی هەر شاعیر بووە.

ئەوەی ڕاستی بێ عەرەبیش وەک سەرتاپای نەتەوەکانی دیکە خودان ڕەوانبێژی و لەبلەبانی و بیرتیژی بوون و شیعری زۆری هەبووە، بێ ئەوەی هەموویان شاعیر بووبن، زۆرینەی ئەو شیعرانەش کە دراونەتە پاڵ ماخۆیەکی نەناسراو، ئەوا شیعری دروستکراو بووە، بە هۆیەک لە هۆیەکان بۆیان هەڵبەستراوە. ئەرمەش باسەکەی ئێمەیە، ئەویش چیرۆکەکانن.

زۆر لەو شیعرانە کە چیرۆکخوان پێویستی پێبووە تا چیرۆکەکانی خۆی پێ تیفتیفە بدا و وای لێبکا لەبەر گوێی گوێگر شیرین و خۆش و ڕەوان بکەوێتەوە، لە لایەکی دیکەوە هەندێ لە زاناکانیشی پێهەڵخەڵەتاوە، وایان لەقەڵەم داوە هەر بە ڕاستی ئەمانە عەرەبەکانی بەرێ گوتوویانە. هەندێ لە زاناکان بە

پرســـی داتاشـــینی ئەو شـــیعرانەیان زانیوە بەوەی هەندێکیان بەزۆر ئاخنراونەتە نێو چیرۆکەکان و هەندێکیشـــیان پووچ و درێژدادڕن، بەوەشیان زانیوە کە بەشێکیان هی ئەوە نین بدرێنە پاڵ ئەو ناوانەی گوایە شـــیعرەکانیان هۆنیوەتەوە. لەنێو ئەو زانایانەشدا (محەمەد بن سەلام)ە کە -وەک باسمانکرد- نکوڵی لە زۆر لەو شـــیعرانە کردووە کە ئیبن ئیســـحاق لە ژیاننامەی پێغەمبەردا داویەتیە پاڵ ژن و پیاو، ئەوســـا چ ئەوانەی شـــاعیر بووبن یان ئەوانەی هەرگیز شیعریان نەگوتبێ. زانایانی دیکەی غەیرە ئیبن ســـەلام ئەوەی ئیبن ئیســـحاق و هـاوڕێ چیرۆکخوانەکانی گێڕاویانەتەوە قبووڵیان نەکردووە، هەر بۆ نموونە ئیبن هیشـام لە سیرەی خۆیدا ئەو شیعرانە دەگێڕێتەوە کە ئیبن ئیســـحاق گێڕاویەتەوە لێ کاتێ لە گێڕانەوەی بووەتەوە لە کۆتاییدا گوتوویەتی: زۆرینەی کەســـانی شـــیعرناس، یان کەمێک لەوان ئەم قەســـیدەیە ڕەت دەکەنەوە، یان دەیدەنە پاڵ ئاخێوەرێکی دیکە.

لێ ئەو زانایانەی ئاگایان لە کاریگەریی چیرۆک هەبوو لە داتاشـــین و دانەپاڵی شـــیعر، ئەوانیش هەڵخەڵەتێنران، ئاخر خۆ هەموو شـــیعردانەران لاواز و گەلحۆ نەبوون، بەڵکو تێیاندا هەبوو بیرتیژ و دڵکراوە و ڕووخۆش بوون، دەیانتوانی شـــیعر بهۆننەوە و دایبتاشن، بە باشیش بیدەنە پاڵ کەسانی دیکە، لەو کارەیاندا زۆریش زیرەک و بەئاگا بوون و ســـەرکەوتنێکی باشیان لەو بوارەدا بەدەستهێنا. هەر ئیبن سەلام خۆی باسی

ئەوەمان بۆ دەکا، ئەگەر بۆ زانا ڕەخنەگرەکان شتێکی ئاسان بووبێ شیعری داتاشراو، ئەوەی بەدەستی لاوازە دانراوە جیاواز بکەنەوە، لێ سەختە ئەوانە جیابکەنەوە کە وەستایانە هۆنرابنەوە. ئەوەشت بینی کە عەرەب خۆیان شیعریان دروست دەکرد و دایاندەتاشی و درۆشیان دەکرد، لەمەشدا پێیان لێهەڵبڕیبوو.

لەوانەیە لە ڕوونترین نموونە کە ئیبن سەلامیشی پێ هەڵخەڵەتابی ئەو شیعرە داتاشروانەی تاقمێک بن، ئەو وەهای گێڕاوەتەوە گوایە کۆنترین شیعرە، کە عەرەب تا ئێستا گوتبێتی، هەندێکی دراوەتە پاڵ **جەزیمە ئەلئەبرەش** (جذيمة الابرش)، هەندێکیشیان دراوەتە پاڵ زوهەیر بن جەناب، هەندێکی دیکەش دراوەتە پاڵ **عەنبەر بن تەمیم** و هەندێکی دیکەش بۆ **مالیک** و **سەعد**، کوڕەکانی **زەید مەنات بن تەمیم**، هەروەها هەندێکی دیکەش دراوەتە پاڵ **ئەعسەر بن سەعد بن قەیس عەیلان**(أعصر بن سعد بن قيس عيلان). گەر تەماشای هەموو ئەو شیعرانەش بکەی دەبینی شیعری بوودەڵەی نەزۆک و زۆرلەخۆکردنێکی لە هۆنینەوە پێوەدیارە. ئەوە زۆر ڕوون دیارە کە یەکێک لە گێڕەرەوەکان یان چیرۆکخوانێک لە چیرۆکخوانەکان زۆری لەخۆکردووە تا پەندێک یان ئەفسانەیەک یاخود بێژەیەکی نامۆ لێکبداتەوە، یاخود گێڕانەوەکەی لەبەر گوێی بیسەرێک خۆش بکا، بۆیە ئەو شیعرانەی وەها داناون. دەی با بۆ ئەمە نموونەی

ئەم دوو بەیتە شـــیعرە بهێنینەوە کە دراونەتە پاڵ ئەعســـەر بن سەعد بن قەیس عیلان.

بەیتەکانیش ئەمانەن:

قالت عميرة ما لرأسك بعدما نفد الـــزمان أتى بلون منــكر

أعميـــــر إن أباك شيّب رأسه كَــرّ الليــالي واختلافُ الأعصرُ

ئیبن ســەلام و زانایانی دیکە و گێڕەرەوەکان گوتیان: ئەو پیاوە لەبەر بەیتی کۆتایی شـــیعرەکە ناوی ئەعســـەریان لێناوە. ئیبن سەلام گوتی: هەندێک کەس پێیان گوتووە "یعصر"ە، کە ئەمەش وانییە.

هەر ئیبن ســەلام خۆی باســی ئەوەمان بۆ دەکا گوایە **مەعد** لەو چاخەدا ژیاوە کە موســـــای کوڕی عیمرانی تێدا ژیاوە، واتە چەندین سەدە بەر لە عیسا، واتە بیست سەدەش بەر لە ئیسلام. خۆ ئەگەر ســـەرنجی ئەوە بدەین، کە ئەو ئەعســـەرە هەر ئیبن ســـەعد بن قەیس عیلان بن ئەلیاس بن موزەر بن نزار بن مەعد بووبێ، بینیمان ئەو لە زەمانێکی زۆر زوودا ژیاوە، واتە بەلای کەمییەوە بیست سەدە بەر لە ئیسلام.

ئەرێ تۆش پێتوایە ئەو دوو بەیتە شیعرییانەی تازە خوێندتەوە، وەک دەگوترێ هی ئەوە بن هەزار ساڵ بەر لە ئیسلام بن! ئاخر خۆ ئێمە نازانین زمانی عەرەبی ســـێ یان چوار ســـەدە بەر لە ئیسـلام چۆن بووە، ئاخر ئێمە بە زەحمەت لە شـیعری عەرەبیی

ڕاســـــتەقینە، ئەوەی لە ســــەردەمی پێغەمبەر و دوای ئەودا گوتراوە بگەین، کەچی هیچ زەحمەتیەک لە تێگەیشـــــتن لەو شـیعرە نابینین، کە ئەگەر قسـەی ئیبن سـەلام ڕاسـت بێ، ئەوا زیاتر لە بیست سەدە بەر لە پێغەمبەر گوتراوە.

تۆ بڵێی ئەوە ڕوون و ئاشکرا نەبێ، کە ئەو دوو بەیتەشیعرە لە ســـەردەمی ئیســـلامدا دانرابن هەر بۆ ئەوەی ڕاڤەی ناوی ئەو کابرایەی پێبکرێ، خۆی لەڕاستیدا کەسێکە لە ئەفسانەکان، ئێمە نازانین ئاخۆ هەر بە ڕاستی هەبووە یان نەبووە.

هەمان ئەو شتەش بەو شیعرانە دەڵێین، کە ئیبن سەلام داویەتە پاڵ مالک و سەعدی کوڕانی زەید مەنات ئیبن تەمیم. ئاخر ئێمە نە دەزانین سەعد کێیە و نە مالیک و نەدەشزانین زەید مەنات و نە بە تەمیمیش ئاشــنایین، کە کێیە و کوڕی کێ بووە. مەزندەی هەرە گەورەمان بۆ ئەوە دەچێ، ئەو کەســانە ئەفســانەیی بن و هەرگیز بوونێکی ڕاســــتەقینە یان نەبووە. بە ڕای گێڕەرەوە و چیرۆکخوانانیش بەکارهێنانی هەروەک ئەو پەندە عەرەبییەیە، کە دەڵێ "هۆ یەزید وشــــتر وەها ئاو نادرێ"... ئیدی ئەوانیش پێویستیان بە ڕاڤەکردنی پەندەکان هەبوو، گەلیش هەر بە خۆی کەیفی بە ڕاڤەکردنی پەنـدەکـان دی. ئیـدی لێرەوە بوو ئەم چیرۆکە داهێنرا، ئەو چیرۆکەی ســـەعد و مالکی تێدا دێنە قســـە، بە لێزیادکردنی ئەم دێڕە کێش و سەروادارانەوە.

دەکرێ هەر هەمان شتیش لەبارەی ئەو بەیتەشیعرانە بڵێی کە دراونەتە پاڵ عەنبەر بن تەمیم:

قَد رابَني مِن دَلوِيَ اِضطِـرابُها
وَالنـــأيُ فـي بَهـراءَ وَاِغتِرابُـها
إلا تِجِـئ مَلأى يَجِـئ قِرابُهـا

شتەکەش لای ئێمە لە ڕاڤەکردنی ئەم بەیتەی دواییە تێناپەڕێ، کە پێدەچێ بەهەمان ئاراستەی نموونەکەوە بێ. هەمان شتیش لەبارەی ئەو شیعرە بڵێ کە دراوەتە پاڵ جەزیمە ئەبرەش (جذيمة الابرش)، هەروەها هەر شتێک کە بە جەزیمەوە دۆستەکەی **ئەلزەبا** (الزَّباء) و عەمری بن عەدی خوشکەزایی و **قەسیر** (قصير)ی وەزیری گرێدرابێ.

بۆ هەموو ئەمانەش تەنیا یەک بنەما هەیە، ئەویش ڕاڤەکردنی دەستەیەک لە پەندەکانە، کە تێیدا ناوی هەموو ئەو کەسانە، یان هەندێکیان تێداهاتووە، وەک "گوێڕایەڵی هیچ فرمانێکی قەسیر ناکرێ (لا يطاع لقصير أمر"). هەروەها ئەو گوتەیەی ئەوان: "بۆ شتێک وای لەخۆی کرد/کەپووی خۆی بڕی/ (لأمر ما جدع قصير أنفه)، هەروەها گوتەی ئەوان: بۆتە پیاو یان خۆ ڕیشی لەبەر هەتاوێ سپی نەکردووە (شب عمرو على الطوق). یان باسوخواسی ئەو شتانەی بەم چیرۆکانە پەیوەستن،

ئەوانەی لای ئەو خەڵکە تێکەڵەی عێراق و جەزیرە و شام و ئەوەی بە سارانشینی عەرەبەوە لکابوو، باو بوو، هەروەک ئەسپەکەی جەزیمە کە ناوی عەسا (العصا) بوو، لەگەڵ ئەو قوللەی قەسیر لەسەر عەساکە دروستی کردبوو دوای ئەوەی ئەسپەکەی تۆپی، ئیدی پێیدەگوترا "قوللەی عەسا"، ئەو خوێنەی جەزیمە کە ئەلززەببا لە تەشتە زێڕینەکەی کۆی کردبووەوە، هەروەها وشترەکانی عەمر بن عەدی کە قەسیر بە فێڵوتەڵەکەوە توانی کاروانی ئەم حوشتر و پیاوە گەمژەکانی بگەیەنێتە ناو شاری تەدمور.

دەتوانی بۆ تێگەیشتن و ڕاڤەکردنی هەموو ئەو حەکایەت و ئەفسانانەی بە ناوەکانیان و پەند و شوێنەکان گرێدراون و ئەوەی بە شیعر هۆنراوەتەوە بەهەمان ئەو ڕێڕەوەدا بڕۆی.

لێ کۆنەکان بەو ڕێڕەوەدا نەڕۆیشتوون، بەڵکو ئەو باسوخواس و شیعرانەیان بە هەموو ئەو شتەی کە پێی هاتووە و گێڕاویانەتەوە بە ڕاستودروست وەرگرتووە، گوایە ئەوان لە گێڕەرەوە وەهایان بیستووە، بڕوایان بە ڕاستگۆیی هەبووە. هەر لێرەوە ئیبن سەلام و کەسانی دیکەش چەند بەیتەشیعرێکی جەزیمەیان گێڕاوەتەوە، گوایە لە شیعرە هەرە کۆنەکانی عەرەبییە، بەم دێڕە دەست پێدەکا:

ربّما أوفيت في علم ... ترفعن ثوبي شمالات

هەروەها جۆرە حەکایەتیکیش هەبوو خەڵک دەیگێڕایەوە و زۆریش پێیان خۆش بوو، تێشیاندا درۆ و شتی و عەنتیکەیان لەبارەی باسوخواسی بەتەمەنەکان دەبینی، ئەوانەی تەمەنیان پتر لە هەزار ساڵی تێپەڕاندبوو. لە باسوخواسی ئەو بەتەمەنانە هەواڵ و شیعری وەها گێڕدراوەتەوە. زانا ڕاستگۆکان لە سەدەی سێیەمی کۆچیدا بڕوایان پێکردبوو. لەو زانایانە وەک حاتەم سەجستانی و خودی ئیبن سەلامیش، هەر ئیبن سەلام لە کتێبەکەی خۆی (الطبقات)دا لەو شیعرە دروستکراوە پڕوپووچانەمان بۆ دەگێڕێتەوە، کە داویەتە پاڵ یەکێک لەو بەتەمەنانە، ئەویش ئەلمستەوغر بن ڕەبیعە بن کەعب بن سەعدە، گوایە زۆر ژیاوە و گوتوویەتی:

وَلَقَد سَئِمتُ مِنَ الحَياةِ وَطولِها ... وَعَمَرتُ مِن عَدَدِ السِنينَ مِئينا
مِائَةٌ أَتَت مِن بَعدِها مِئَتانِ لي ... وَازدَدتُ مِن عَدَدِ الشُهورِ سِنينا
هَل ما بَقى إِلّا كَما قَد فاتَنا ... يَومٌ يَمُرُّ وَلَيلَةٌ تَحدونا

هەروەها ئیبن سەلام شیعرێکی دیکەشمان بۆ دەگێڕێتەوە کە لە هی پێشووتر پڕوپووچتر و دەستکاریکراوتر و هەڵبەستراوترە و داویەتە پاڵ دوەید بن زەید بن نەهد کاتێ لە سەرەمەرگدا دەبێ:

اليومَ يُبنى لِدُوَيدٍ بَيتَهُ ... لَو كانَ لِلدَهرِ بَلىً أَبلَيتُهُ
أَو كانَ قِرني واحِداً كَفَيتُهُ ... يا رُبَّ نَهبٍ صالِحٍ حَوَيتُهُ
وَرُبَّ عَبلٍ حَسَنٍ لَوَيتُهُ ... وَمِعصَمٍ مُخَضَّبٍ ثَنَيتُهُ

ئیدی خۆت لە ئیبن سـەلامەوە گومانت لەبارەی گێڕانەوەی ئیبن ئیسحاق لەمەڕ شیعری عاد و سەمود و توببەع و حیمیەر بینی، کەچی لێرە بەو شـــیعرەی ئیبن ئیســـحاق و ئەوانی دیکە کە چیرۆکەکانیان گێڕاوەتەوە و داویانەتە پاڵ عەرەبە کۆنەکانی سارانشین و شارستان هەڵخەڵەتاوە.

کاتێکیش شـتێک پەیوەندیەکی مەحکەمی بە سـارانشـینییەوە هەبێ، ئەوا گێڕەرەوەکان زۆرباش هەڵخەڵەتاون. لەوانەش ئەو باســوخواســانەی ناویان لێناوە "نەبەردییەکانی عەرەب"، یان "ڕۆژانی خەڵکەکە"، ئەوان ئەو باسـوخواسـانەیان لە ئەعرابەکان بیســتووە پاشــان بە دووروودرێژی گێراویانەتەوە و هەموو شتێکی کە تێدا هاتووە بە جدی وەریانگرتوە و گێڕاویانەتەوە و ڕاڤەیان کردووە و بەهۆیەوە شـیعرەکانیشـیان لێکداوەتەوە و بەو پێیە مێژووی عەرەبیشیان لێدەرهێناوە، کەچی ئیشەکە لەوە تێناپەڕێ کە پێشـــتر ئـامـاژەمـان پێکردووە. ئـاخر ئەم باســوخواســانە هەر ڕوویەکی چیرۆکی ژیانی عەرەبی کۆنە، ئیـدی عەرەبەکـان دوای ئەوەی لە شــارەکـان جێگیر بوون گێراویـانەتەوە و لێیـان زیـادکردووە و بە شــیعریش ڕازاندوویـانەتەوە، هەروەک چۆن یۆنـانیە کۆنەکان "ئەلیـادە" و "ئۆدیسـیا"یان و شـیعری دیکەی چیرۆکئامێزانەیان بێ سـنوور دروستکرد و هۆنیەوە. ئیدی جەنگی بەسوس و داحس و غەبرا و شــەڕی گەندەڵی و "شــەڕەکان" زۆرن کە لەنێو کتێبا ندا دەقنووسکراونەتەوە و شیعریشیان بۆ هۆنراوەتەوە، کە ئەگەر

ڕاسـتیت بوێ -ئەگەر بیردۆزەکەی ئێمە سـەریگرت- ئەوا ئەمانە بەدەر لە نەشـــونمـاکردنی ئەو ئەفســـانـانە و گێڕانەوەی باسـوخواسـی عەرەب لە دوای ئیسـلامەوە شـتێکی دیکە زێدەتر نەبوون.

هەر لێرەوە بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین، مێژوونووسی ئەدەبیی عەرەبی وا بـاشـــە لە بەرانبەر ئەو شـــیعرەی دەدرێتە پـاڵ جـاهیلییەکـان هەڵوێســـتی گومـانـاوی وەربگرێ -خۆ ئەگەر هەڵوێســتی نکوڵیکردنێکی ڕاشـکاوانەش وەرنەگرێ- ئاخر ئەمە لە ڕاســـتیـدا هەر ڕاڤەکردن و جوانکردنی چیرۆکێـک لە چیرۆکەکـان بووە یـان ڕوونکردنەوەی نـاوێـک و لێکـدانەوەی پەندێک لە پەندەکانیان بووە.

هەرچی لەبارەی عاد و سـەمود و تەسـم و جەدیس و جورهوم و زەبەللاحەکان دەگێڕدرێتەوە، شتێکی دروستکراوە.

هەرچی لەبـارەی توببەع و حیمیەر و شـــــاعیرانی یەمەن لە سەردەمە کۆنەکان دەگێڕدرێتەوە، هەرچییەکیش لە باسوخواسی کاهینەکان و ئەوەی پەیوەندی بە تەبایی و ناتەباییەوە هەیە، بابەتێکی بێبنەمایە.

هەرچی لەبارەی ڕۆژگاری عەرەب و شـــەڕ و ناکۆکییەکانی و ئەوەی شـــیعرێکی پەیوەســـت بەو شـــتانە دەگێڕدرێتەوە، ئەوا

دروســــتکراوە و دراوەتە پــاڵیــان. زۆرینەی ئەو بــابەتــانەش داتاشتراون و جێگەی گومانن.

هەرچی لەبارەی ئەو باســوخواس و شــیعرانەی پەیوەســتن بە عەرەب و نەتەوە بیانییەکان لە پەیوەندییان بەر لە ئیســـلام دەگێڕدرێتەوە، وەک پەیوەندییان لەگەڵ فارسەکان و جوولەکە و حەبەشــە دەکرێ دانراو و دروستکراو بێ. بێگومان زۆرینەی ئەو شتانە دروستکراون.

لێرەوە باســی شــیعری ئادەم و هاوشــێوەکانیشــی هەر ناکەین، چونکە ئێمە ئەم کتێبەمان بۆ گاڵتەوگەپ و ڕابواردن نەنووسیوە.

٥

شعوبییەت و داتاشینی شیعر

ئەرێ ڕاوبۆچوونت چییە لەبارەی شـــــعوبییەت؟[18] ئاخۆ تا چەند کاریگەرییەکی بەهێزیان لەسەر داتاشینی شیعر و باسوخواس دانەپاڵ جاهیلییەکان هەبووە؟ هەرچی ئێمەین بڕوامان وەهایە، ئەو شـعوبییانە باسـوخواس و شـیعری زۆریان هەڵبەسـتووە و داویانەتە پاڵ جاهیلی و موسـلـمانەکان. هەر بە ئەوەندەش لێنەگەڕاون کە شیعر و باسـوخواس هەڵببەستن، بەڵکو نەیار و ئەوانەی لەگەڵیان کەوتنە مقۆمقۆ ناچار بوون پەنا بۆ فرتوفێڵی داتاشـــین ببەن و زێدەڕویشـــی تێدا بکەن. خۆشـــت باش ئەوە دەزانی ماکی ئەو دەسـتەیە ئەو ڕقوکینەی فارسـە بندەسـتەکان

[18] شـــعوبی: لە ئەدەبیاتی کۆنی عەرەبی ئیسـلامییەوە بە هەر کەسـێک کە عەرەبایەتی نەکردبێ، بەڵکو مەیلی بەلای نەتەوایەتیی خۆی هەبووبێ، پێیگوتراوە شعوبی. وەرگێڕ.

بوو بۆ عەرەبە سەردەستەکان. هەروەها هەر خۆشت ئەوە باش دەزانی، ئەم ناکۆکییە لەدوای داگیرکاریی (فەتح)ی عەرەبی چەندین ڕواڵەتی بە خۆیەوە بینی، کاریگەرییەکی درێژمەوداشی لەسەر ژیانی دینی و سیاسی و ئەدەبیی موسڵمانان دانا. لێ ئێمە نامانەوێ لەم بەندەدا لە کاریگەریی شعوبیەت بەتەنیا لە ژیانی ئەدەبی و بە شێوەیەکی تایبەتیش هۆنینەوەی شیعر و دانەپاڵی شاعیرانی جاهیلی باز بدەین.

هێشتا سەدەی یەکەمی کۆچی بە نیوە نەبووبوو تا پۆلێک لە کەنیزەکی فارس بەعەرەبکران و زمانی عەرەبی بە باشی فێربوون و لە وڵاتانی عەرەبیدا ژیان، ئیدی ئەمانە نەوە و تۆرەمەیان لێ پەیدا بوو، ئینجا ئەم نەوە گەنجە فارسییە هەروەک عەرەبەکان خۆیان بە زمانی عەرەبی دەدوان. زۆری پێنەچوو تا ئەو پۆلە گەنجە تێکۆشان شیعر بە زمانی عەرەبی بهۆننەوە، هەروەک چۆن شاعیرانی عەرەب دەیانهۆندەوە. ئینجا وەنەبێ بابەتەکە هەر بە هۆنینەوەی شیعر کۆتایی پێهاتبێ، بەڵکو لەوەشیان تێپەڕاند تا لەگەڵ عەرەب بەشداری مەبەستەکانی شیعری سیاسییش بکەن. ئەم شاعیرە مەوالییانە[١٩]بۆ حیزبە سیاسییە عەرەبییەکان دەمارگیر بوون و لەپێناویاندا تێدەکۆشان.

---

[١٩] مەوالی: کۆی وشەی مەولا (مولى)یە، ئەوانیش لە زمانی عەرەبیدا نۆکەر و هاوپەیمانن، ئەم واژەیە بە زۆری لە سەردەمی خەلافەتی ئومەوییەکان بۆ ئاماژەدان بە موسڵمانانی غەیرەعەرەب بەکار هات، واتە بە فارس و کورد و ئەفریقی و تورک. سەیر لەوەدایە ناوەڕۆکی ئەم وشەیە بە تەواوی جیاکاریی (دیکریمینێیشن/ التميز العنصري) دەگەیەنێ.

ئەو هەڵوێستە سیاسییەی مەوالییەکان لەگەڵ لایەنەکان گرتیانەبەر، کاروبارەکانی زۆر بۆ ئاسانکردن. ئاخر هەر ئەوەندەبوو یەکێک لەو مەوالییانە لایەنداری حیزبێک لەو حیزبانەی نیشاندابایە، ئیدی حیزبەکە زۆری کەیف پێدەهات و پارووی مەولایەکەش دەکەوتە ڕۆن و پاداشت دەکرا، ئەویش هاندەدرا تا هەموو هەوڵی خۆی بۆ بخاتەکار، بەم چەشنەی ئێستا حیزبە سیاسییەکان ڕۆژنامە بۆ پشتگیریی هەڵوێستەکانیان بەکاردەهێنن، بەجۆرێک ئەگەر ڕۆژنامەیەک لایەنداری حیزبێک بکا ئەوا دەستی بەسەرردادەهێنرێ و باربوو دەکرێ، ئاخر لەمەدا حیزبەکە هەر باکی بە سەرکەوتن و ڕاگەیاندنی بانگەوازەکەی خۆیەتی. هەر یەکێکیش بەتەنیا عەودالّی سەرکەوتنی خۆی بێ، هەردەبێ ئامرازی شایستەی بۆ بخاتەکار و چاویشی لە ئەنجامەوە بێ.

هەر بەم شێوەش حیزبە عەرەبییەکانی سەردەمی بەنوئومەییە دەجووڵانەوە. ئیدی ئەو مەولایە لە قەسیدەیەکی شیعری خۆیدا پشتگیریی خۆی بۆ ئومەوییەکان ڕادەگەیاند، ئینجا هەر زوو دەسەڵاتی ئومەوی لە خۆیانی نزیک دەکردەوە، ئەمەش بێ

تا ڕوخانی خەلافەتی عەباسیش، هەر کەسێکی موسڵمان چ بە دین چ بە سیاسەت پلەی لە هاوتا عەرەبزمان باڵاتریش بووبا، کەچی هەر بە مەوالی سەیر دەکرا، واتە بە هاووڵاتییەکی پلە دوو وعەرەب نزمتر، هەمیشە لەم ڕوانینە ڕەگەرپەرستییە جیاخوازییەوە تاکی عەرەبیان لە تاکیکی بیانی (بە قەولی خۆیان ئەعجەمی) پێباشتر و جوامێرتر و شەریفتر بووە!!! وەرگێڕ

گوێدانە ئەوەی ئاخۆ مەولاکە هەر بەڕاستی لە دڵسۆزییەتی یان هەر بۆ نزیکبونەوە لە دەسەڵات وا دەکا.

حیزبی **ئال زوبەیر** و هاشـــمییەکانیش هەمان ڕەفتاریان نواند. بەم جۆرە ناکۆکی و ناتەبایی نێوان حیزبە عەرەبییەکان ڕێگەی بۆ خەڵکی بندەســتە داخلەدڵەکان[20] لە مەوالییەکان خۆشـکرد دزە بکەنە نێو ســـیاســـەتی عەرەبی و خـانەدانـانی قوڕەیش و خزمەکانی پێغەمبەر بەر نەشـتەری شـیعری داشـۆرینی خۆیان بدەن.

بەنوئومەییە هانی ئەبو عەباســـی کوێریان دەدا، ئال زوبەیریش دنەی ئیسـماعیل بن یەسـاریان دەدا. ئیدی ئەم دوو شـاعیرەش بەخۆیـان ڕەوا دەبینی بە شـــیعری داشـــۆرین و بەتـایبەتی پەلاماری خانەدانانی قوڕەیش و بەگشـــتییش هی عەرەب بدەن، ئەمەش هەمووی لەپێناوی ئەوەی پشتگیری و بنەماڵەی مەروان یان حەرب، یان زوبەیر بەدەستبێنن و لێیان نزیکببنەوە.

[20] نووسەر وشەی عەرەبی (موتور)ی بەکارهێناوە، واتای ئەو کەسە بێدەسەڵاتە دەگەیەنێ، کە خزمێکی نزیکی لێکوژرا بێ و توانای دەســـتکردنەوە و تۆڵەکردنەوەشـــی نەبێ، بەم شـێوە داخ لەدڵ بێ. من وشـــەی داخلەدڵم بۆ بەڕاســـت زانی. لێرەدا ئەو تێبینییە لەســـەر نووســـەر تۆماردەکرێ کە بەم شـــێوە، بە وشـــەیەکی نەرێییانە وەســـفی مەوالییە جگەرسوتاوەکان دەکا، دیارە بۆشی نەبووە تۆڵەی خۆی بکاتەوە! وەرگێڕ

ئەوەی ڕاســـتی بێ ئەم مەوالییانە بۆ عەرەب دڵســـۆز نەبوون،[٢١] بەڵکو ناکۆکیی سیاسیی نێوان ئەو حیزبانەیان دەقۆستەوە تا لە ژیانی کۆیلایەتی، یان ژیانی کوێرەوەریی مەولایەتی ڕزگار ببن و بگەنە ژیانێکی ئازادانەی ســـەردار، ئەمە لە لایەک، لە لایەکی دیکەشـــەوە ئەم ئیشـــەیان بۆ ئەوە دەکرد، بەڵکو تۆڵەی خۆیان بکەنەوە و ئەو ڕقوکینەی لە دڵیـــان لە بەرانبەر عەرەبـــدا هەڵگرتبوو پێیان هەڵبڕێژنەوە.

دەکرێ **ئیسماعیلی کوڕی یەسار** دیارترین نموونەی ئەو تاقمەی مەوالی بێ، ئەوانەی ڕقوکینیان لە عەرەب بوو، ئیدی عەرەبیان دەبێزراند و ناکۆکییە سیاسییەکانیشیان بۆ پێداویست و مەیل و هەوەسەکانی خۆیان دەقۆستەوە. گوتوویانە: ئیسماعیلی کوڕی یەســـــار مەیلی زوبێری هەبووە، لێ کاتێ بنەماڵەی مەروان لە زوبێری بردەوە، ئینجا ئیســـــماعیل بووەتە مەروانی و بەنی ئومەیەش ئەویان قبووڵ کرد. ئەوە بوو ڕۆژێکیان داوای بینینی وەلیدی کوڕی عەبدولمەلیکی کوڕی مەروانی کرد، ئەویش یەک ســـەعات دوای خســـت ئینجا بینی، لێ کە کابرا لە وەلید چووە

---

[٢١] بەرانبەر ئەو هەموو باج و چەوســـاندنەوەیەی کە دەرەبەگەکانی ئومەوی و عەبباســـی بەسەر مەوالی و میللەتە موسڵمانە ناعەرەبەکانیاندا سەپاندبوو، دڵسۆزبوون بۆ عەرەب و دەســـەڵات، لووتکەی حەمـــاقەت و خۆگێلکردنە.. دەرکەوتنی تەواوی میرنشـــینە کوردییەکانی وەک: (دۆستەکی، ڕەوادی، مەروانی، حەسنەوی، هازبەنی و شەدادییەکان) کاردانەوە بوو دژ بەو هەموو زوڵم و ســـتەمە. بۆیە ڕووتکردنەوەی خەڵک و ســـەندنی باجێکی بێڕوحمانە لێیان، ســـیمای دیاری ئومەوی و عەبباســـییەکان بووە، بە جۆرێک کە لە سەردەمی هاروونەڕەشیددا ١٧٠ – ١٩٣ک، یەکێک لە والییەکانی (عەلی کوڕی عیسای کوڕی ماهان) ٨٠ هەزار درهەمی کۆکردبووەوە. وەرگێڕ

ژوورەوە گریا، کاتێکیش لێیانپرسی بۆچی دەگری، ئەویش گوتی: تۆ دواتخستم و کەچی مەروانییەتی من و باوکیشم دەزانن، پاشان وەلیدیش دڵی دایەوە و داوای لێبوردنی لێکرد، کەچی کابرای مەولا تا دەهات بەکوڵتر دەگریا، تا وەلید لێی نزیک بووەوە و دەستی بەسەرداهێنا و چاکەی لەگەڵدا نواند، کاتێکیش لە مەجلیسەکە هاتەدەر، چەند کەسێک لەوانەی لە مەجلیسەکە ئامادە بووبوون بەدوایدا چوون و لێیانپرسی باشە ئەو مەروانییەی لافوگەزافت بۆی لێدا چییە و لە کوێت هێنا؟ ئەویش وەڵامی دانەوە لە ڕقوکینەمان بۆ بنەماڵەی مەروانەوە هێنا، هەر بنەماڵەی ئەو وای لە باوکی واتە لە یەسار کرد تا لە سەرەمەرگدا لەخوا بپاڕێتەوە و نەفرەت لە مەروانی کوڕی حەکەم بکا، هەر ئەم دەردەدڵەش وای لە دایکی کردووە لە کاتی تەسبیحاتیدا بۆ نزیکبوونەوە لەخودا نەفرەت لە بنەماڵەی مەروانی کوڕی حەکەم بکا.[٢٢]

لێ بنەماڵەی مەروان وا خۆیان نمایش کرد، کە پێویستیان بە بەکارهێنانی ئەو شاعیرانە هەیە، ئەوانەی لەسەریان دەکەنەوە و لەدژی بەنوهاشم دەوەستنەوە؛ ئاخر ئەوان پێگەی بەنوهاشمیان لای مەوالی و فارسەکان دەزانی.

---

[٢٢] هەرچەندە نووسەر لەم بابەتەدا لەسەر زاری نووسەرە کۆنینەکان دەگێڕێتەوە، بەڵام هێشتاش سەیرە نووسەرێکی بیرکراوەی وەک د. تەها حوسێن بەم جۆرە نەرێنییە باسی شعوبییەکان بکا، لەکاتێکدا لەسەرەتای ئەم کتێبەیدا دەڵێ بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوە سەنگین بێ، پێویستە واز لە هەست و نەست و مەیلی نەتەوایەتی و دینی خۆت بێنی و لە لایەک دایبنێی. وەرگێڕ

هەر گێڕەرەوەکان باســـیان کردووە، کە خۆشـــەویســـتی بەنوئومەییە بۆ شـــاعیرەکەی خۆیان، واتە بۆ ئەبوعەباســـەکوێر بێســـنوور بووە، ئـــاخر خەڵات و بەراتی ئومەوییەکـــانی بۆ دەنێردرایە مەککە. جارێکیان عەبدولمەلیک حەجی دەکرد، ئەو شـــاعیرە لێیچووە پێش و شـــیعرێکی لە داشـــۆرینی ئیبن زوبەیر بۆ خوێنـدەوە، عەبـدولمەلیکیش ســـوێنـدی بە هەموو خزم و ئاشـــنایانی لە مەجلیســـەکەدا دا، کە هەر یەکێکیان بە بەرگێک دایبپۆشێ، ئیدی هەریەکەیان جلوبەرگی بۆ فڕێدا تا لە بنیدا بزر بوو، ئینجا هەڵسایەوە و لەسەر جلەکان لەگەڵ باقی ئامادەبووان لە مەجلیسی عەبدولمەلیکی کوڕی مەرواندا دانیشت.

وەنەبێ هاموشـــۆی هاشـــمییەکان لەگەڵ لایەنگرانی خۆیان لە مەوالییەکان لە هاموشـــۆی ئومەوی و زوبەیرییەکان کەمتر بێ. ئەنجامی هەموو ئەو هاموشـۆیانەش سـەریکێشـا بۆ ئەوەی ئەو مەوالییانە هەموو شـتێک بۆ خۆیان بە ڕەوا بزانن، تا لەپێشـەوە بە شـــیعری داشـــۆرین دابەزنە ســـەر عەرەب، پاشـــان باســـی ڕابردوویان بکەن، ئینجا شـــانازی بە فارســـەکانەوە بکەن. لە ســـەردەمی بەنوئومەییدا زۆرینەی شـــانازینامە بە فارس و داشۆریننامە لەسەر عەرەب فەوتاون، لێ لەوەدا بەشێکی کەمی لەنێو کتێبی (ئەلئەغانی) و ئەوانی دیکەدا دەدۆزیتەوە.

هەرچی لەبارەی ڕۆژگاری عەباسییەکانیشەوەیە، ئەوەندە بەسە ئەم قەســـیدەیە بخوێنیتەوە، کە ئەبونەواس هەجوی عەرەب و

قورەیش دەکا، دەگوترێ بەهۆی ئەم شیعرەوە هارونەرەشید زیندانییەکەی بۆ درێژکردەوە.[٢٣]

هەر ئەو گێڕەرەوانە دەیگێڕنەوە، کەوا ئازایەتیی ئیسماعیل کوڕی یەسار گەیشتۆتە ڕاددەیەک لەبەردەمی هیشامی کوڕی عەبدولمەلیک شانازیی بە فارسەکانەوە بکا، ئیدی خەلیفە لێی توورە دەبێ و فەرمان دەردەکا بیخەنە چاڵاوێکی لای خۆیان و تا خەریک دەبێ بمرێ دەرینەهێنن.

هەموو ئەم شتانە دەهێنینە گۆ بۆ ئەوەی ڕقوقینی فارسەکان لە عەرەب و کاریگەریی بەسەر ژیانی ئەدەبی ئەو شاعیرانەوە دەربخەین.

ئیدی ئێمە گەیشتینە مەبەستەکەمان لەوەی لە باندۆری ئەو شعوبییەتە لە داتاشین و شیعردانەپاڵ، هەر ئەوەندە بۆ شاعیرێکی مەوالی بەس بوو بەرانبەر بە عەرەب شانازی بە خۆیەوە بکا و بیسەلمێنێ عەرەب بەرلەوەی ئیسلام بەسەر نەتەوەکانی دیکەدا زاڵیان بکا، دانیان بەچاکە و پێشکەوتنی فارسەکاندا نابوو، دەڵێن ئەوەیان بۆ نزیکبوونەوە و پاداشت

---

[٢٣] نووسەر دەقی شیعرەکەی نەهێناوەتەوە، بەڵام هەر بۆ بەرچاوڕوونی خوێنەر پێم باش بوو دەقی بەیتە شیعرەکانی ئەبو نواس لێرەدا بنووسمەوە، کە ئیبن هەیسەم بن عودەی داشۆریوە، ئەو کابرایەش زانایەکی ڕەچەڵکناسی عەرەب بووە: (وەرگێڕ):

الحَمدُ لِلَّهِ هَذا أَعجَبُ العَجَبِ — الهَيثَمُ اِبنُ عَدِيٍّ صارَ في العَرَبِ
يا هَيثَمُ اِبنَ عَدِيٍّ لَستَ لِلعَرَبِ — وَلَستَ مِن طَيِّئٍ إِلّا عَلى شَغَبِ
كَأَنَّني بِكَ فَوقَ الجِسرِ مُنتَصِباً — عَلى جَوادٍ قَريبٍ مِنكَ في الحَسَبِ
إِذا نَسَبتَ عَدِيّاً في بَني ثُعَلٍ — فَقَدِّمِ الدالَ قَبلَ العَينِ في النَسَب

وەرگرتن بووە، بەتایبەتیش ئەگەر ڕووداوە مێژووییەکان و ئەفسانەکان وایان لێبکا و پاڵیان پێوەبنێ.

ئاخر کێ هەیە نکوڵی لەوە بکا کە بەر لە ئیسلام، فارسەکان فەرمانڕەوای عێراق بوون و دەستیان بەسەر خەڵکەکەی بە سارانشین و شارستانەوە داگرتبوو! کێ بێ حاشایی لەوە بکا، کە فارسەکان لەشکری خۆیان ناردبووە یەمەن و حەبەشییەکانیان لەوێ دەرکرد! ئاخر کێ بێ دان بەوەدا نەنێ، کە لەنێوان فارس و عەرەبدا شەڕی دژوار هەبووە و پاشاکانی حیرە بندەستی فارسەکان بوون و ناوبەناو خانەدانە سارانشینەکانیان دەناردنە لایان؟ خۆ ئەگەر ئەمە هەمووی ڕاستی بێ، کەواتە بۆچی مەوالی شتەکان نەقۆزێتەوە؟ باشە بۆچی لە بەرانبەر عەرەبی سەردەستە کە ڕقیان لێدەبنەوە و کردوویانەتە کۆیلە و نۆکەر، ڕقیان لێ نەبنەوە و سووکایەتیان پێنەکەن.؟

هەر بەڕاستیش مەوالییەکان لەمەدا کەمتەرخەمییان نەکردووە، ئەوان بڕێکی زۆریان لە پەخشان و شیعر بە زمانی عەرەبی نووسی، تێیدا هەم پەسنی فارسەکانیان داوە و پێیانهەڵگوتوون و لێیان نزیکبوونەتەوە. هەر ئەوانیشن گوتویانە گوایە ئەعشا سەردانی کیسرای کردووە و پێیهەڵداوە و پاداشتیشی لێوەرگرتووە. هەر ئەوان ئەوەشیان خستۆتەسەر، گوایە **عەدیێ بن زەید** و **لەقیت بن یەعمور** و ئەوانی دیکەش لە **ئەیاد** و **عیباد** زۆر شیعریان بەشان و باڵی پاشایانی فارس و دەسەڵات و

لەشـــــکریان هەڵداوە. ئەوان لە شـــــاعیرەکانی تائیفیش ڕەوانتر بوون، هەنـدێ بەیتەشـــــیعر کە گێڕەرەوە متمـانەدارەکـانیش گـێـڕاویـانەتەوە گـوایە گـومـانـی تـێـدا نـیـیە، ئەویـش ئەو بەیتەشـــیعرانەن کە دراونەتەپاڵ **ئەبی ســـەڵت بن ڕەبیعە**، کە باوکی ئەبو ئومەیە بن ئەبی سەڵتی ناوداره. چاکتریش وایە ئەم بەیتانە بنووسینەوە کە ئەمانەن:

لله درهـــمُ مـن عصبةٍ خرجـوا	ما إن تـــرى لهم فى الناس أمثـالا
بيضًـا مـرازبـةً غُـرّا جحـاجحـةً	أُسـدا تربّب فى الغَيضات أشـبالا
لا يَرمضـون اذا حرّت مغـافرهم	ولا ترى منهــمُ فى الطعـــن مَيالًا
مَن مثلُ كسرى و سابور الجنود له	أو مثل وهرز يوم الجيش إذ صالا
فاشرب هنيئا عليك التاجُ مرتفعـا	في رأس غُمـدانَ داراً منك مِحلالا
واحطم بالمسك اذا شالت نعامتهم	وأســـبل اليوم في بُـرديك إسبالا
تلك المكارم لا قَعبــــان مـن لبنٍ	شـــيباً بمـــاء فعـادا بعـدُ أبوالا

شـــیعرەکەی لە پێـداهەڵـدانی ســـەیف بن زی یەزنە:[٢٤] ئیبن قوتەیبیە لە ســـەرەتاکەیدا ئەم بەیتانەی بۆ زیادکردووە، ئەمەش باشترین ئاماژەنمایە کە ویستمان پەنجەی بۆ ڕادێرین:

[٢٤] سەیف بن زی یەزن: سەرکردەی عەرەبەکانی یەمەن، لە پێناو پاراستنی خەڵک و خاکی وڵاتەکەی، لە هەڕەشـە و پەلاماری حەبەشـییەکان، پەنای بردە بەر کیسـرا ئەنۆشـیروانی سـاسـانی، ئەویش کەشـتیگەلێکی بەهێزی بە سـەرکردایەتیی وەهریز، سـاڵی ٥٧١ لە کەنداوی عەرەبییەوە ناردە دەریای عەرەب و حەبەشییەکانیان دەرپەڕاندن و یەمەنیش تا هاتنی سوپای ئیسلام، لەژێر قەڵەمڕەویی ساسانیدا مایەوە. (ڕ.م)

لن يطلب الوتر أمثال ابن ذي يزن لجج في البحــر للأعــداء أحوالا
أتى هـــرقل وقد شـــالت نعامته فلم يجد عنده القول الـذي قالا
ثم انتحى نحو كسرى بعد تاسـعة من السـنين لقـد أبعـدت إيغالا
حتـى أتـى ببنـي الأحرار يحمـلهم إنك عمـري لقد أسرعت قلقالا

دەی لێی بڕوانە کە چۆن لە شـیعری یەکەمدا فارسـەکانی پێش ڕۆمەکان خسـتووە و لە باقی شـیعرەکانیشـدا پێش عەرەب! خۆ ئەگەر عەرەب لە دوای ئیسـلامدا چۆن بەسـەر فارسـەکاندا زاڵ بون ئاوەهاش بەسـەر ڕۆمەکاندا زاڵ بووبان، ئەوا ڕۆمەکانیش هەمان سـەروسـەودای فارسـەکانیان لەگەڵ عەرەبدا دەنواند. ئەوە بوو عەرەب دەسەڵاتی ڕۆمەکانیان لەناونەبرد، بەڵکو چەند دەوڵەت و هەرێمێکیان لێ گلدانەوە و دەوڵەتەکەشـیان هەر مایەوە.

چاکیش وەهایە چەند بەیتێکی ئیسماعیل بن یەسار بهێنینەوە کە لە شانازیکردن بە فارسەکانەوە دایناون، لەم شیعرە و ئەوانەی دراونەتە پاڵ ئەبی سەڵت کە مایەی گومانن، گوتوویەتی:

إنّـي وَجـدّك مـا عـودي بِـذي خَـوَرٍ عِـنـد الحِـفــاظِ وَلا حَـوضي بِمَهـدومِ
أَصـلي كَـريمٌ وَمَجـدي لا يُـقاسُ بِـهِ وَلي لِسـانٌ كَـحَـدِّ السَّـيـفِ مَـسـمـومِ
أَحـمـي بِهِ مَـجدَ أَقوامٍ ذَوي حَـسَـبٍ مِن كُلِّ قـرمٍ بِتاجِ المُلكِ مَعمـومِ
جَـحـاجِـح سـادَةٍ بُـلجٍ مَـرازِبَـةٍ جُـردٍ عِـتـاقٍ مَـسـاميخٍ مَطاعيمِ
مَـن مِثلُ كِسرى وَسـابور الجُنودِ مَعاً وَالهُـرمُـزانِ لِفَـخـرٍ أَو لِتَعظيـمِ
أُسدِ الكَتائِبِ يَـومَ الرَّوعِ إِن زَحَفـوا وَهُـم أَذلّـوا مُـلوكَ التُّـركِ وَالـرّومِ

يَـمـشـونَ فـي حَـلَقِ المـاذِيِّ سابِغَـةً   مَـشــيَ الضَّراغِـمَــةِ الأُسْــدِ اللَّهاميـمِ
هُـنــاكَ إِن تَـسأَلي تُـنبـي بِـأَنَّ لَنــا   جـرثـومَـةً قَهَـرَت عـــزَّ الجَـراثيـمِ

ئیدی بەم شـــێوەیە مەوالییەکان شـــیعر و باســـوخواســـیان هەڵبەســتووە و داویانەتە پاڵ عەرەب بەوەی شـکۆ و نەبەردیی فارســـەکان لە ســـەردەمی جاهیلیدا دێنێتەگۆ. عەرەبەکانیش ناچاربوون هاوشـــێوەی ئەوە شـــیعر بهۆننەوە و داییتاشـــن و بدەنە پاڵ شـــاعیرەکانیان تا وەڵامیان بدەنەوە، بەوەی عەرەب بەسەر فارسەکاندا زاڵ بکەن، گوایە دەیسەلمێنن کە دەسەڵاتی فارس بەسـەر عەرەب بەجۆرێک نەبووە، تا یەکەمیان پێگەی پێ گەورە بێ و هی دووەمیش چاوشۆڕ و سەرکز.

لێرەوە هەڵوێســـتی وەهـا بـاس دەکرێ گوایە نێردەی عەرەب چووەتە لای کیســـرا و بەشـــان و باڵی عەرەب و نەبەردی و خۆڕاگرییان لەکاتی شـــەڕ و تەنگانەدا هەڵداوە. هەر لێرەوە باسوخواسی پاشاکانی (حیرە)شی سەربار دەکرێ، کە هەندێ جار ئەو پاشایانە وەک هەڵگەڕاوەی یاخیی دژ بە شـاهەنشـاهی گەورە نیشـــان دەدەن. هەر لێرەوە ئەو ڕووداو و نەبەردییانەی عەرەب بەسـەر فارسەوە هەیبووە باس دەکرێ، ئەوەی پێغەمبەر باسی هەندێکیانی کردووە، لەنێویشیاندا شەڕەکەی زیقارە.

ئیدی خۆت ئەوە دەبینی کە شـعوبیەت لە دەرکەوتنی سـیاسـیی یەکەمیدا وای لە فارســەکان کرد چەندین شـیعر و باسـوخواس

هەڵبەســـتن و بیـدەنە پـاڵ ئەوانی دیکە، ئەمەش عەرەبی ناچارکردووە هەمان هۆنینەوە و دانەپاڵ و چەواشەکاری بکەن.

لێ زۆری پێنەچوو دوای ڕووخانی دەســـەڵاتی ئومەوییەکان و پەیدابوونی دەسەڵاتی فارسەکان لەسەر دەستی عەباسییەکاندا، ئەم ناکۆکییە شـــەقڵێکی زانســـتی ئەدەبییانەی وەهای وەرگرت، کە زیاتر لە لێکۆڵینەوە و مشـتومڕ لەسـەر جۆرەکانی زانسـت نزیـک بوو لەوەی وەک نـاســراوبوو لە نـاکۆکی لەنێوان سـەردەسـتە و بندەسـتە. بەم جۆرەی شـعوبیەتە لەچاو پێشـتر بەپیتوفەڕتر بوو، واتە لەوەی عەرەب و فارس شیعر هەڵبەستن و بیدەنە پاڵ کەسانی دیکە.

لەوانەیە تێبینی ئەوە بکەی ئەو زۆرینە ڕەهـایەی زانـایـان کە خۆیان بۆ ئەدەب و زمان و کەلام و فەلسـەفە تەرخانکردبوو لە عەجەمە مەوالییەکان بوون، ئەوان لە سێبەری دەستڕۆیشتووی وەزیر و گزیرە فارســـەکاندا بوون، نیازەکەیان ســـەلماندنی پێشینەی فارسەکان بوو لە کاروباری دەسەڵات و پاشایەتی تا هەرمێن بۆ ئەو دەســـەڵاتە نوێیەیـان پەیـدا بکەن، ئەوەی لە ڕۆژگاری بەنی عەباس دەستیان کەوتبوو، تا بە بەڵگەوە نیشانی بدەن بەوەی کاروبارەکان گەڕاونەتەوە دەستی خاوەنی خۆی و ئەو عەرەبـانەش لەمپەر بوون لەنێوان خۆیـان و ڕایکردنی دەســـەڵاتدا، پیاوی دەســـەڵاتداری نەبوون. لێرەوە ئەو زانا و کەســـانەی دەمەتەقێیان دەکرد گاڵتەیان بە عەرەب دەکرد و گلەییان لە بەدبەختی خۆیان دەکرد.

هەرچی ئەبوعوبەیدە مەعمەر بن ئەلموسەنا بوو، کە عەرەب بۆ پرسی زمان و ئەدەب بۆی دەگەڕانەوە، ئەو داخلەدڵترین کەس بوو بەرانبەر بە عەرەب و گاڵتەی زۆری پێدەکردن، هەر ئەو بوو کتێبێکی دانا ، ئێستا تەنیا ناوەکەی دەزانین؛ عەیبوعاری عەرەب "مثالب العرب". هەرچی کەسانی دیکەی غەیرە ئەبی عوبەیدە لە موتەکەلیم و فەیلەسوف لە مەوالییەکان، ئەوانیش بێڕاددە هەر گاڵتەیان بە عەرەب دەهات: ئیدی لە شەڕ و دەمەقاڵییەکانیان قسەیان پێدەگوتن، لە شیعرەکانیان دایاندەشۆرین، لە وتار و دوانەکانیان هێرشیان دەکردنەسەر، هەروەها لە دینەکەشیاندا نوقرچییان لێدەگرتن. زەندەقەش هەر ڕوخسارێک لە ڕوخسارەکانی شعوبییەت بوو، ئاخر بەچاکترزانینی ئاگر لە بەرانبەر قوڕ و ئیبلیس لە بەرانبەر ئادەمدا، هەر ڕوویەک بوو لە ڕوویەکانی شعوبییەتی فارسی، کە زەردەشتییەتی بەسەر ئیسلامدا بە باشتر دەزانی.

ئیدی تۆ لە کتێبی "البیان و التبیین"دا قسەی زیاترت بۆ ڕوون دەبێتەوە، کە تا چ ڕاددەیەک فارسەکان بە جێماوەی ئەعجەمی خۆیان سەرسام بوون و لەسەرووی عەرەبیان دادەنان، ئەوان بە ڕێبازی فارس و وتارەکانیان کارانگاز بوو، هەیانبوو بە زانست و دانایی هیند، هەشیانبوو بە لۆژیکی یۆنان و فەلسەفەکەیان، حاشایشیان لەوە دەکرد کە عەرەب شتێکی وەهای هەبووبێ. (جاحز)یش ئەوپەڕی هێزی توانایی خۆی بەکارهێنا تا بیسەلمێنێ بەوەی عەرەب دەتوانێ بەرەنگاری

هەموو ئەو دەستکەوتە شانازییانەی فارسەکان ببێتەوە و شتێکی چاکتریش لەوان دابهێنێ.

دەکرێ ڕاستگۆترین نموونەی ئەو بێنەوبەرە توندەی نێوان زاناکانی عەرەب و مەوالی ئەو کتێبە بێ کە جاحز لە کتێبەکەی (البیان و التبیین) بە ناوی "کتاب العصا"وە نووسی. هەروەک خۆت دەزانی ماکی ئەم کتێبە ئەوەیە؛ کە شعوبییەکان حاشایان لەوە دەکرد عەرەب هونەری وتاردانی زانی بێ، نکوڵیان دەکرد وتاربێژی عەرەب لەکاتی دوانەکانیاندا شێوە و ئامرازی وتاربێژییان هەبووبێ، هەروەها ئەوەشیان بە خەوش دادەنا، کە عەرەب لەکاتی وتاردانیاندا داردەست یان تێڵا (العصا و المخصرة)یان بە دەستەوە دەگرت. ئیدی جاحز کتێبی داردەست (عەسا/عصی)ی نووسی تا بسەلمێنێ عەرەب لە ئەعجەمییەکان ڕەوانترن لە دواندان، هەروەها بەدەستەوەگرتنی داردەست لەکاتی وتارداندا هیچ لە هونەری وتاربێژیدا ناشێوێنێ. ئاخر ئەدی ناوی داردەست بە چاکە لە قورئان و سوننەت و لە تەورات و قسەی کۆنە دانایاندا نەهاتووە؟ لێرەوە جاحز چاکەی داردەستی ژماردن تا کتێبێکی قەبەی لێدەرچوو.

ئەوەی لەو هەمووە بۆ ئێمە جێگەی بایەخە، ئەوەیە سەرنج لە جاحز و هاوتاکانی بدەین، لەوانەی وەڵامی شعوبییەکانیان داوەتەوە، ئەوسا ڕادەی زانست و گێڕانەوەیان هەرچۆنێک بووبێ، ئەوا نەیانتوانیوە خۆیان لە داتاشین و دەستخەرۆدان و دانەپاڵ ببوێرن، کە بۆ بێدەنگکردنی شعوبییەکان بەتەواوی

ناچاربوون دەستی بۆ بەرن. ئاخر ئاسان نییە بڕوا بەوە بکەین کە هەموو ئەو شیعر و باسوخواسەی جاحز لەبارەی داردەست و تێڵای هێناوتەوە و داویەتەپاڵ جاهیلییەکان ڕاســت بێ. ئاخر ئێمە بە خــاترجەمییەوە دەزانین کــاتێ نــاکۆکی و دەمەقــاڵێ لەنێوان دوو نەیاردا گرژ و توند دەبێ، ئەوا دەســـــتبردن بۆ ئامرازەکانی درۆودەلەسەش لەگەڵیدا ئاسان دەبێ. شعوبییەکان دەســـتیان بۆ هۆنینەوەی شــیعر برد و داویانەتە پاڵ شــاعیرە کۆنینەکــان هەر بۆ ئەوەی عەیبوعــاری عەرەب دەربخەن و پلاریان تێبگرن. ڕکابەرانی شــــعوبییەکانیش هەر پەنایان بۆ دەستخەرۆبردن و دانەپاڵی شیعر برد تا بەرگری لە شانوشکۆی عەرەبایەتیی خۆیان پێبکەن.

شـــێوەیەکی دیکەی ئەو چەواشـــەکارییەی شـــعوبییەکان بە شـــێوەیەکی تـایبەت لە کتێبی (ئەلحەیەوان)ی جاحز و کتێبە هاوشـێوەکانی دیکەی زانســت کە نووســەرەکانیان ئاراســتەی ئەدەبییـان لێگرتووە، دەدۆزیەوە. ئـاخر ئەو نـاکۆکییەی نێوان عەرەب و عەجەم (بێگــانە) وای لە عەرەب کرد بـانگی ئەوە ڕادێرن، کە ئەدەبی کۆنینەی عەرەب لەو هەموو زانســـتەی نوێیەی ئێســتا بەدەر و بە دوور نییە، هەر کاتێک شـتێکیان لەو زانسـتەی بێگانان خسـتبێتەڕوو، ئیدی هەر دەبووایە بیسـەلمێنن گوایە عەرەب پێشــتر ناســیویەتی و کارییپێکردووە یان خەریک بووە بیناسی و کاری پێبکا.

لێرەوەڕا تاڕاددەیەک هیچ شـــتێکی وەها لەو شـــتەی جاحز لە کتێبی (حەیەوان)ەکەی خســـتوویەتەڕوو نـادۆزیتەوە، مەگەر عەرەب پێشـــتر شـــتێکی کەم یان زۆر، کورت یان درێژ، ڕوون یان تەمومژاوی لەبارەوە نەگوتبێ. ئیدی پێویســـت بوو عەرەب لە هەموو شـتێکدا قسـەی خۆی و پێشـینەی خۆی هەبووبێ. بۆ ئەوەش تەواو ناچاربوون چاکە و فەزڵەکانی خۆیان بۆ نەتەوە بندەســـتەکان بســـەلمێنن. ئەو نـاچارییەشـــیان بەگوێرەی لەدەســـتـدانی دەســـەڵاتی ســـیـاســـیی و بەگوێرەی ســـەربەرزکردنەوەی ئەو نەتەوە بندەســـتانە کشـــت و خاو دەبووەوە.

منیش بە شـــێوەیەکی تایبەتی دەتوانم درێژە بە باســـکردنی کاریگەرییە جیاوازەکانی شـــعوبییەت بدەم، کە لەســـەر ئەدەبی عەرەبی و لە داتاشین بە شێوەیەکی تایبەت جێیهێشتووە، بەڵام خۆ من ئەم کتێبەم بۆ ئەوە نەنووســـیوە، بەڵکو هەر بۆ ئەوەم نووسـیوە هەندێک باسـی هۆکارەکانی گومان لەبارەی چۆنیەتی شـیعر داتاشـین و داپاڵی شـاعیرانی جاهیلی بکەم. پێشـموایە بە شـــێوەیەکی باشـــیش پرســـی شـــعوبییەت و کاریگەرییەکەیم باسکردووە.

٦

گێڕەرەوەکان و داتاشینی شیعر

کاتێک لە باسکردنی ئەو هۆکارە گشتییانە بووینەوە، کە بوونەتە مایەی بۆهەڵبەستن و شیعردانەپاڵ کەسانی دیکە، ئەوەی پەیوەندی بە بارودۆخی سیاسی و دینی و تەکنیکی موسڵمانەکانەوە هەبوو، لێ هێشتا لە بابەتەکە نەبووینەتەوە، چونکە هێشتا ناچارین هەڵوەستەیەکی کورت لەسەر ژمارەیەکی دیکە لە هۆکارەکان بکەین، کە لەچاو هۆکارە باسکراوەکان گشتیی و ڕێکخراو نین. لێ لەوانیش بێکاریگەرتر نین لەسەر ژیانی ئەدەبی عەرەبی، هەروەها لەچاو ئەوانیش کەم هاندەرتر نین بۆ ئەوەی شاعیرانی جاهیلی لە پەخشان و شیعر نەشیان گوتبێ، کەچی درابێتەپاڵیان. لێرەدا مەبەستم ئەو هۆکارانەی پەیوەستن بەو کەسانەی ئەدەبی عەرەبییان تۆمارکردووە و

گەیاندوویانەتە ئێمە. ئەو کەســـــانەش گێڕەرەوەکانن. ئەوانیش دوو جۆرن، یان لە عەرەب خۆیانن کە هەروەک چۆن عەرەب کەتبووە ژێر کــاریگەری ئەوانیش پێی کــارانگــاز بوون، یــان گێڕەرەوەکــان لە مەوالییەکــان بوون، ئەوانیش هەروەک بــاقی مەوالییەکــانی دیکە بە هۆکــاریی گشـــــتییەوە کەوتبوونە بن کــاریگەرییەوە. ئەوان لەســــەر کــاریگەربوونیــان بە هۆکــارە گشـــــتییەکان، بە هۆکاری دیکەش کارانگاز بوون، کە هەروەک پێشتر گوتم دەمەوێ لێرەدا کورتە هەڵوەستەکیان لەسەر بکەم.

لەوانەیە لە گرنگترین ئەو کاریگەرییانەی دەســـــتکاریی ئەدەبی عەرەبیان کردووە و شێواندوواندوویانە و وایانلێکردووە بەشێکی زۆری گــاڵتەجــاری تێبکەوێ: ڕووقــایمیی گێڕەرەوەکــان و زێدەڕۆییان بووە لە بەزمی گاڵتە و دەســـــتکاری و شـــێواندن و لادانیان لە بنچینەکانی دین و ڕێساکانی ڕەوشت بۆ ئەو شتەی دین و ئاکار بەلایەوە ناچێ و حەزی بەچارەیەوە ناکا.

لەوانەشــــە دوای ئەوەی بە درێژی و لە بەشـــی یەکەمی وتەی چوارشـــەممە "حديث الاربعاء"[25]نووســیومە، پێویســتم نەبێ لێرەدا درێژە بە وەسفی ئەو کەسانە بدەم، کە لە چ بارێکی بەزمورەزم و ڕووقایمیی خۆیاندا بوون. لێرەدا هەر بەتەنیا ناوی دوو کەس لەوان دەهێنم، بە ناوهێنانی ئەوان وەک ئەوە وایە ناوی هەموو گێڕانەوەکــان و گێڕەرەوەکــانم هێنــابووبێ: یەکێکیــان حەمــادی

[25]- حديث الاربعاء کتێبێکی ســێبەشــی تەها حوســێنە، بەشــی یەکەمی بۆ شــیعری جاهیلی تەرخانکراوە.

گێڕەرەوە/ راویە (حماد الراوية) و ئەوەی دیکەش خەلەفی ئەحمەر (خلف الاحمر)ە.

حەمادی گێڕەرەوە سەردەستە و دەمڕاستی گێڕەرەوە دەقلەبەرەکانی کوفە بووە و خەلەف ئەحمەریش هی بەسرا. هەردوو کابراش لەگەڵ خۆیان زێدەڕۆ بوون و فریان بەسەر دین و ڕەوشت و سەنگینی و نەفسبەرزییەوە نەبوو. هەردووکیان مەست و فاسق و بەدڕەفتار و عەرەقخۆر بوون. هەردوو کابرا جێگەی گومان و گاڵتە و ڕووقایمی بوون.

هەرچی حەماد بوو، دۆستی حەماد عەجرەد و حەماد زەربەقان و موتیع کوڕی ئەیاس بوو. هەمووشیان ئەو زێدەڕۆییەیان تێدابوو، کە لە کەسایەتیی سەنگین و شەرملەخۆکێش نەدەوەشایەوە. هەرچی خەلەفیش بوو برادەری والیبە بن حەباب و مامۆستای ئەبونواسیش بوو. هەموو ئەمانە لە شارە گەورەکانی عێراقدا ڕووی گاڵتە و بێناموسی بوون، ئەوان کەسیان تێدانەبوو کە بە زەندەقایەتی تاوانبار نەکرابێ، سەرتاپای خەڵکەکە لەسەریان هاوارابوون بەوەی: خێریان بەنێوچاوانەوە نییە، هیچ کەسێکیش دانی بە چاکەی ئەوان بۆ دین و دونیاوە نەنابوو.

خەڵکی کوفە کۆک بوون لەسەر ئەوەی مامۆستایان لە گێڕانەوەدا حەماد بووە، لە شیعری عەرەبیدا ئەوەی وەریانگرتووە لەو وەریانگرتووە. خەڵکی بەسراش کۆکبوون

لەسـەر ئەوەی مامۆسـتایان لە گێڕانەوە خەلەف بووە، ئەوانیش ئەوەی لە بارەی شـــیعری عەرەبییەوە وەرگیراوە هەر لەویان وەرگرتووە. خەڵکی کوفە و بە سراش لە سەر بریندارکردنی ئەو دووکەســـە کۆک بوون، بەوەی لە ڕووی دین و ڕەوشـــت و پیاوەتیدا ناتەواو بوون. هەروەها هاوڕابوون لەســـەر ئەوەی ئەوان نەوەک بەتەنیا هەر بۆ لەبەرکردنی شـــیعر و گێڕانەوە دەسـتیان داوە، بەڵکو دوو شـاعیری وەسـتاش بوون، بەهرە و لاسـایکردنەوەیەکی وەهایان تێدابووە کەس نەیتوانیوە شـیعری ڕاســـتەقینە و ئەوەی ئەوان بەزمانی کەســـانی دیکە هەڵیان بەستبوو لەیەک جیابکاتەوە.

هەرچی لە بارەی حە مادەوە هەیە، ئەوا گێڕەرەوەیەکی دیکە کە لە باشترین گێڕەرەوەکانی کوفە بووە، باسوخواسی ئەومان بۆ دەگێڕێتەوە، ئەویش ئەلموفەزەل ئەلزەبی (المُفَضَّـل الضَّـبِّی)یە، گوتوویەتی حەماد شـــیعری وەها شـــێواندووە و تێکداوە ئیدی چـاک نـاکرێتەوە، کـاتێکیش هۆکـارەکەیـان پرســـیوە ئـاخۆ گەردانکردنییەتی، یان هەڵەی دی؟ ئەویش گوتی: خۆزگە وەها بووایە، ئاخر هەینێ خەڵکی زانســـتخواز دەکرا هەڵەکە ڕاســـت بکەنەوە، بەڵام هەرچی ئەوە کە زانایەکی زمانەوانی عەرەبی و شیعر و ڕێبازە شیعری و واتاکانیەتی، هێشتا هەر ئەو شیعرانە دەڵێتەوە کە بەو ڕێبازەدا دەڕوا و دەیخاتە نێو شـــیعرەکان و دەیگەیەنێتە ئەوپەڕی دونیا، ئیدی لەگەڵ شـــیعری کۆنینە تێکەڵ

دەبێ، تەنیا ڕەخنەگرێکی زانا ڕاســـتیودروســـتیەکەی دەزانێ، ئیدی ئەمە لەکوێ و ئەوە لەکوێ؟

محەمەد بن ســەلامیش بۆمان دەگێڕیتەوە کە چووەتە لای بیلال بن ئەبی بوردە بن ئەبی موسای ئەشعەری و بیلال پێیگوتووە: ئەرێ شـــتێکی خۆشـــت بۆ نەگێڕاینەوە. ئیدی بۆ بەیانییەکەی حەماد هاتەوە قەســـیدەیەکی حوتەیئە (الحطيئة) لە پەســـندانی ئەبی موســـــای خوێنـدەوە، بیلال گوتی: خوات بێ، حوتەیئە شـــیعری بە بەژنو باڵای ئەبو موســـــا هەڵدابی و منیش پێیم نەزانیبێ، ئاخر ئەدی هەر خۆم شـــیعری حوتەیئە ناگێڕمەوە! دەی لێیگەڕێ بـا بڕواتە نـاو خەڵـک، ئیـدی حەمـاد لێیگەڕا و ئێستاش لە دیوانەکەی حوتەیئەدا هەیە. ئینجا لەو بارەیەوە هەر خودی گێڕەرەوەکان بەســـەر خۆیاندا دابەش بوون، هەندێکیان دەڵێن وایە هەر بەڕاستی **حوتەیئە** گوتویەتی.

یونس بن حەبیبیش گوتوویەتی: ســـەیرم بەو کەســـە دێ کە لە زمـانی حەمـادەوە دەیگێڕێتەوە، ئاخر ئەو دایدەشـــکێنێ و لە گەردانکردنیشـــی هەڵە و درۆ دەکا. درۆی حەماد لە گێڕانەوەی لەبەردەم مەهدیشدا پشتڕاستکرایەوە، ئینجا مەهدی فەرمانی بە پەردەدارەکەی خۆی دا، لەنێو خەڵکی جـاڕی ئەوە بـدا؛ ئەم گێڕانەوەی حەماد پووچەڵ و بێبنەمایە.

هەر بە ڕاســتی حەماد لە گێڕانەوە و زۆروبۆرییەکەیدا شــووڵی لێهەڵکێشـا بوو. وای لێهاتبوو کەس بە باسـوخواسـەکانی باوەڕ

نەکا، ئاخر پرســـیاری هەر شـــتێکیان لێبکردبایە، دەیزانی. دەگوترێ لەبەردەم وەلیدی بن یەزید گوتویەتی، کەوا دەتوانێ بۆ هەر پیتێک لە پیتەکانی فەرهەنگ ســـەد قەســـیدە بهێنێتەوە، لەوانەی بە شـــــاعیریش نەنـاســــراون. دەگوترێ ئەویش تاقیکردۆتەوە، ئەوەندەی شـیعر بۆ هێناوەتەوە هەراسـان بووە، ئینجـا چـاودێریی تـاقیکردنەوەکەی داوەتە یەکێکی دیکە، تـا ئیجازەکەی وەرگرتووە.

هەرچی لەبارەی خەلەفیشـەوەیە، ئەوا قسـەی خەڵک سـەبارەت بە درۆیەکانی زۆرن. ئیبن سـەلامیش پێمان ڕادەگەیەنێ، ئەو لە هۆنینەوەی بەیتی شـیعریدا لێهاتووترین کەس بوو. باسـی ئەوە دەکرێ تا خوا حەز بکا شیعری بۆ کوفییەکان داناوە، پاشان لە دوارۆژەکانی ژیانیدا بەرەو خواپەرسـتی گەڕاوەتەوە، ئاگاداری خەڵکی کوفەی کردووەتەوە چۆن و چەند شیعری بۆ داتاشیون، ئەوکـات خەڵکی کوفەش بـاوەڕیـان پێنەکردووە. هەر ئەو لەبەردەم ئەسمەعیشدا دانی بەوەدا نابوو زیاتر لە قەسیدەیەکی بۆ داناوە. دەگوترێ شـیعرێکی درێژی بە پیتی لام بۆ شـەنفەرا (الشَّنفَری) داناوە، هەروەها لامییەکەی دیکەشی (شیعرێکی درێژ کە قافیەکەی بە پیتی لام کۆتاییهاتبێ) بۆ تەئەبەتە شەڕەن (تأبَّطَ شرًّا) داناوە، کە لە کتێبی حەماسەدا گێڕدراوەتەوە.

گـێڕەرەوەیەکـی دیـکەی خـەڵـکی کـوفـەش هەبـوو، لە درۆ و تەڵەکەبازی و داتاشـــیندا هیچی لە دوو گێڕەرەوە ناوبراوەکەی پێشـــوو کەمتر نەبوو. ئەو کـابرایەی شـــیعری هۆزێـک لە

هـۆزەکـانی کـۆدەکردە، کـاتێ لە کـۆکـردنەوە دەبووەوە لە دەفتەرێکدا دەینووســـیەوە، دەفتەرەکەی لێ پڕ دەکرد ئینجا لە مزگەوتی کوفەی دادەنا. ناحەزانی ئەو کەســـە دەیانگوت: ئەو پیاوە ئەگەر بەدمەســتی نەبووایە جێگەی بڕوابوو، ئەویش ئەبو عەمرو شــــەیبانی بوو. دەڵێن گوایە: شــــیعری حەفتا هۆزی کۆکردبووەوە.

مەزندەی هەرە زۆریش ئەوەیە خۆی وەک کرێگرتە خســــتبێتە بەردەســـتی ئەو هۆزانە، ئیدی بۆ هەر هۆزێک کۆمەڵێ شــیعری داتاشــــیبێ و دابێتیە پاڵ شـــــاعیرەکانیان. ئەمەش لە مێژووی ئەدەبیی عەرەبیدا شــــتێکی ســــەیر و نامۆ نییە، ئاخر نموونەی وەها لە مێژووی ئەدەبی یۆنانی و ڕۆمانیش زۆر هەبوون.

خۆ ئەگەر پیـاوەتی لەنـگ بوو هەروەک پیـاوەتیی حەمـاد و خەلەف و ئەبی عەمرو شەیبانی لەنگ بووبوو، خۆ ئەگەر ئەوان بە بارودۆخێکی وەها دەورەدرابن و وای لێکردبن بۆ پەیداکردنی پارەوپول و نزیکبوونەوە لە خانەدان و میر و دەرکەوتنیان لە ناکۆکی و ڕکابەری و وروژاندنی عەرەب، دەســـت بۆ هۆنینەوە و داتاشـینی شـیعر ببەن، ئەوا ئێمە دەڵێین: کاتێک پیاوەتیی ئەو گێڕەرەوانە لەکەدار و نەنگ بووبێ و ئەو بـارودۆخە دەورەی دابن، وا باشــــە بەخاترجەمی و پشــــتلێکردنەوەوە شــــیعرە کـۆنـینەکـانـیـان لـێ وەرنەگـریـن، ئەوەی ئەوان بـۆیـان گواستووینەتەوە.

سـەیر لەوەدایە ئەو گێڕەرەوانەی پیاوەتییان لەکەدار نەبووبوو، بە بەدخوو و ڕووقایم و شـــعوبیش نەناســـرابوون، کەچی ئەوانیش درۆیان بۆ کردووین و شیعری داتاشراو و دراوەپاڵیان بۆ گواســـتینەوە. ئاخر ئەبو عەمرو بن عەلا دانی پێدادەنێ کە بەیتە شیعرێکی بە زمانی ئەعشا داناوە:

وأنكرتنـي وما كــان الذي نكرت   من الحوادث الا الشيب والصلعا

ئەعشاش دانی بەشتێکی وەها داناوە.

لاحیقی(للاحقي)ش دەیگێڕێتەوە، کە ســـیبەوەیهی لەبـارەی چاوگی عەرەبی و لەبارەی کاری (فعلا) لێپرسـیوە، ئەویش ئەم بەیتەی بۆ داناوە:

حَـذِرٌ أمــورًا لا تضير وآمـن   ما ليـس ينجيَـه من الأقـــدار

لەم نموونانەش زۆرن.

دەســـتەیەکی دیکە لەو گێڕەرەوانەش هەن، گومـانی تێـدانییە بۆهەڵبەسـتن و شـیعر دانەپاڵ شـاعیرانی کۆنیان وەک شـێوازی کاســـبی بۆ خۆیان گرتبووەبەر. ئەوان ئەم کارەشـــیان وەک جۆرێک لە گاڵتە و پێڕابواردن دەکرد، مەبەستمان ئەو ئەعرابانە بوو کە گێڕەرەوە شـارسـتانەکان بە ئاوەدانییەکانی سـارانشـینی ئەعرابدا بە دوای شـــیعر و بەســـەرهاتی ســـەیروســـەمەرەدا دەگەڕان. دیـارە گومـان نییە هەر کەســـێک بە ڕەوشـــتی ئەعرابەکان بەڵەد بێ، ئەوا کاتێک ئەوان ئەو شـــارســـتانانەیان

دەبینین و پێیان دادەگرت و لێیان دەپاڕانەوە، بەڵکو شـــیعر و بەســەرهاتی ســەیروســەمەرەیان بۆ بگێڕنەوە تا بینووســنەوە. ئیدی ئەوانیش قەدری کاڵاکەی خۆیان زانی و لە شـــیعرگوتندا پێیان لێهەڵبڕی. کاتێکیش پەرۆشـی خەڵکی شـارستانیان بۆ ئەو شـتە زانی، ئەوەوە بوو هەر بە خۆیان کردیانە شـتێکی بازرگانی و هەر بەوە نەوەســـتان لە ڕەشـــماڵەکانی خۆیان بمێنەوە و چاوەڕێی نووســـەرێکی شـــارســـتان بکەن تا بۆیان تۆمار بکا، بەڵکو خۆیان چوونە شـــارەکان و کاڵاکانیان لە شـــیعر و سـەربردە بە گێڕەرەوە شارستانەکان فرۆشتەوە. باشـە بۆچی وەهایان نەکرد، ئەدی باشـــتر نەبوو خۆیان شـــتەکانیان باس بکەن؟ باشـــە بۆچی خۆیان دانەبەزنە شـــارەکان و شـــیعر و سـەربردە سـەیروسـەمەرەکانیان لەگەڵ خۆیان ببەن، بەم جۆرە ئەرکی ســـەفەری دوور و زەحمەتی بیابانیش لە کۆڵ گێڕەرەوە شـارسـتانەکان بکەنەوە، ئاخر کێ دەیتوانی بە سـارادا بگەڕێ، مەگەر کەســـێکی وەک ئەســـمەعی، یان ئەبی عەمرو بن عەلاء نەبێ؟ ئیدی وەهایان کرد: ئەو ئەعرابانە دابەزینە ناو شـارەکان و کاڵاکانی خۆیان خســـتە ڕوو و گێڕەرەوەکانیش لە دەوریان کۆبوونەوە، خۆشـت ئەوە دەزانی هەڵڕشـتنی کاڵا پێویسـتی بە بەرهەمهێنـانە، ئینجا ئەو ئەعرابـانە لە درۆکردنـدا شـــولّیـان لێهەڵکێشا، تا هەر خودی گێڕەرەوەکان دەرکیان بە شتەکە کرد. ئەسـمەعی لە زاری یەکێک لەو ئەعرابانەمان بۆ دەگێڕێتەوە، کە ناوی **ئەبو زەمزەم** (أبو ضمصم) بووە، بەوەی شیعری لەزاری سەد یان هەشتا شاعیر گێڕاوەتەوە و هەر هەمووشیان ناویان

عەمر بووە، ئەسمەعی دەڵێ من و خەلەف ئەحمەر ناوەکانمان ژماردن کەچی نەمانتوانی سی دانەیان بژمێرین.

هەروەها ئیبن سەلام لە زاری ئەبوعوبەیدە بۆمان بۆ دەگێڕێتەوە، کە داود بن موتەمەم بن نوەیرە هاتە بەسرا تا ئەعرابەکان کاڵای خۆیانی بخەنە بەردەم، لەوێ ئەبوعوبەیدە لەبارەی شیعری باوکی لە کابرای ئەعرابی پرسی و پێویستییەکانیشی دابینکردن، کاتێکیش داود لە گێڕانەوەی شیعری باوکی بووەوە، پێی خۆش نەبوو ئەو بایەخەی ئەبوعوبەیدە پێی داوە لەدەست بدا، بۆیە ئەوەندە شیعرەی بەدەمی باوکییەوە گوت، کە باوکی فڕی بەسەریانەوە نەبوو، ئەبوعوبەیدەش بەوەی زانی.

ئێمەش پێمان وایە لە ژماردنی هۆکارە جیاوازەکان بە مەبەست گەیشتووین، ئەوانەی وای کردووە شیعر بدرێتە پاڵ کەسانێک کە شیعرەکانیان نەگوتووە بەتایبەتیش بدرێتە پاڵ شاعیرانی جاهیلی. ئێستاش لەم چەرخەدا ئەمە وامان لێدەکا بە چاوی گومان و خۆپارێزییەوە لەو شیعرانە بڕوانین.

هەموو شتێک لە ژیانی موسڵمانان لە سێ سەدەکانی یەکەمەوە مایەی ئەوە بوو پەنا بۆ دەستخەرۆیی شیعر و دانەپاڵ ببرێ، ئەوسا ژیانەکەیان چاک و باش، ژیانی چاکە و خواپەرستی بووبێ، یان ژیانێکی خراپ و بەدڕەوشتی و بێشەرمی. کاتێکیش ڕەوشەکە وەها بووبێ، ئایا تۆش نایەیتە سەر ئەو باوەڕە، کە

ئاوەز و لێبڕاوی داوای ئەوەمان لێدەکا ئەوەی کۆنینەکان گوتوویانە بێ ڕەخنە و توێژینەوە وەرنەگرین؟

هەروەک پێشتر باسمان کرد، درۆ و داتاشین لەبارەی ئەدەب و مێژوودا هەر تەنیا لەسەر عەرەب ماڵ نەبوو، بەڵکو بەشێکی باوی لە سەرتاپای ئەدەبی کۆنینەدا هەبوو. ئیدی واچاکە بۆ ناسینەوەی ڕاستی ئەوەی لە شیعری جاهیلی دەکرێ ڕاستبکرێتەوە تێبکۆشین. دوای ئەوەی لە بارودۆخی شیعری جاهیلیمان کۆڵییەوە، ماوەتەوە سەر ئەوەی لە بێژە و واتای شیعرەکان خۆیان بکۆڵینەوە.

کتێبی سێیەم

شیعر و شاعیران

١

چیرۆک و مێژوو

پێمـانوایە کۆنەخوازان چـاوی ئەوەیـان لەمە نییە ڕاســتیی شــتەکانیان بۆ بگۆڕین، یان ئەو ڕاســتییانە بە غەیری ناوەکانی خۆیان ناودێر بکەین، ئەمەش هەر بۆ ئەوەی پەســـەندنامەیان وەربگرین و لە تووڕەیی و سەخڵەتییشیان دووربکەوینەوە. خۆ هەرچەندی پەرۆشیش بین تا ڕازی ببن و هەرچەندە زۆریشمان کەیف بە سەخڵەتی ئەوان نەیەت، خۆ ئێمە لەسەر ڕازیبوون بۆ ڕاستیی پەرۆشترین، تا ئەوپەڕیش ڕقمان لە گاڵتەکردن بە حەق و زانستە.

خۆ ناکرێ بە شـتێک بڵێین حەق ئەگەر حەق نەبێ، بە مێژووش بڵێین مێژوو ئەگەر وەها نەبێ. ناشـــتوانین دان بەوەدا بنێین، ئەوەی لە مێژووی ژیانی ئەو شـاعیرە جاهیلییانە دەگێڕدرێتەوە و ئەوەی لە شـــیعر دەدرێتە پاڵیان، بە مێژوویەک دابنێین کە

متمانە و بڕوامان پێی هەبێ، ئاخر زۆرینەی ئەو چیرۆک و ئەفسانانە سوود بە یەقین ناگەیەنن و پشتڕاستیشی ناکەنەوە، بەڵکو لەسەر دڵان دەبنە مایەی وەهم و گریمانە. ڕێگەی لێکۆڵەرەوەی بەدواداچوو ئەوەیە بە بایەخ و هێواشی دوور لە هەوەس و مەبەست بیانخاتەڕوو، ئینجا ڕەخنەگرانە و لێکدەرەوانە کنەوپشکنینیان بۆ بکا. خۆ ئەگەر لە دەرسودەور بووەوە و گەیشتە ڕاستییەک یان شتێکی هاوشێوەی ڕاستی، ئەوا لەسەریەتی بە هەموو ئەو گومانانەی بۆی پەیدابوون و وایلێکردوون ڕاوبۆچوونی خۆی لەسەری بگۆڕێ و بیسەلمێنێ و دیسان لە نوێیەوە لێکۆڵینەوەکەی خۆی نۆژەن بکاتەوە.

ئاخر باسوخواسی جاهیلییەکان و شیعرەکانیان لە ڕێگەیەکی ڕاستودروستی مێژوویی بەدەستمان نەگەیشتوون، بەڵکو هەر لە ڕێی ئەوەی پەیوەندی بە چیرۆک و ئەفسانەکانەوە هەیە گەیشتوون، وەک: لە ڕێگەی گێڕانەوە و قسەوباس، لە ڕێگەی یاری و گاڵتەوگەپ، لە ڕێی زۆرلەخۆکردن و داتاشین. ئیدی ئێمە لە بەرانبەر ئەو هەمووەدا ناچارین دەست بە ئازادیی تەواوی خۆمانەوە بگرین و بەرپەرچی خولیا و ئارەزوو و هەوەس و باری خۆزاییەکەمان بدەینەوە، کە بە ئاسانی ئامادەیە بۆ سەلماندن و متمانەپێکردن. ئێمە هیچ دەقێکی عەرەبیمان بە ڕێگەیەکی ڕاستودروستی مێژووی بەر لە قورئان بەدەست نەگەیشتووە، مەگەر لە چەند نەخشە هەڵکۆڵراوێک بترازێ، ئەوانیش نە بە پشتڕاستکردنەوە و نە بە پووچەڵکردنەوە داد

نادەن، بەڵکو هەر ئەوەندەیە لەوانەیە ســـوودێکیان بۆ مێژووی نەخش و نیگار هەبێ.

تەنیا قورئان دەقێکی عەرەبی کۆنینەیە کە مێژوونووس دەتوانێ بە خاترجەمییەوە لە ڕاستی و دروستییەکەی بڕوانێ و بۆ ئەو چەرخەی بۆی هاتووە دەرخەر بێ. هەرچی شیعری شاعیران و وتار و دوانی وتاربێژان و پەخشانی سەروادارى پەخشاننووسانیش هەیە، هیچ ڕێگەیەکمان بۆ پشتڕاستکردنەوەیەکی دڵنیاکەرەوە لەبەردەستدا نییە، بەتایبەتیش دوای ئەوەی ئێمە لە کتێبی یەکەمدا ئەو هۆکارانەمان بۆ تاوتوێکردن هێنانەوە، ئەوانەی بوونەتە مایەی گومانکردن لە ڕاستی و دروستییان، هەروەها دوای ئەوەی لە کتێبی دووەمیشدا ئەو هۆکارانەمان هێنانەوە، کە تیختیخەی خەڵکیان داوە بۆ دەستخەڕۆیی و داتاشین.

کەواتە پێویستە مێژوونووسی ئەدەبی عەرەبی دوو هەڵوێستی لەیەک جیاوازی هەبێ: یەکێکیان لە بەرانبەر ئەفسانە و چیرۆک و سەربردەکانە، ئەوانەی لەزاری سەردەمی جاهیلییدا دەگێڕنەوە. دووەمیشیان لە بەرانبەر دەقە مێژووییە ڕاست و دروستەکان، کە بە قورئانەوە دەستپێدەکەن. لە کتێبی پێشوودا ئەوەمان ڕوونکردەوە، کە ئەمە هەر بە تەنیا لە ئەدەبی عەرەبی نەقەوماوە، بەڵکو بەرۆکی سەرتاپای ئەدەب و وێژەی کۆنینەی گرتووە. نموونەشمان لە ئەدەبی یۆنانی و

ڕۆمانیدا هێناوەتەوە. خۆ ئەگەر لەبەر کورتبڕی نەبێ، نموونەی دیکەمان لە دەستەیەک لە ئەدەبی زیندووی نوێش دەهێنایەوە، ئاخر هەموو ئەدەب و وێژەیەک دابەش دەبێتەسەر ڕاستی و هەڵبەستراو، هەموو نەتەوەیەکیش مێژوویەکی ڕاست و یەکێکی هەڵبەستراوی هەیە. ناشزانین بۆچی کۆنەخوازان دەیانەوێ نەتەوەی عەرەب و ئەدەبی عەرەبی لە باقی نەتەوەکان و ئەدەبەکان جیابکەنەوە؟ ئاخر کێ دەتوانێ ئەوە بڵێ کەوا خوا قانونە گشتییەکانی بۆ سەرتاپای مرۆڤایەتی داناوە تا ملکەچی بن، کەچی تەنیا هەر ئەو وەچەیەی عەدنان و قەحتانی دەچنەوەسەر، لێ هەڵاوێرد کردووە؟ نەخێر! نەوەی عەرەبیش وەک سەرتاپای نەوەکانی دیکە ملکەچی ئەم قانونە گشتییانەیە، کە بەسەر ژیانی تاک و کۆمەڵەکاندا باڵکێشە.

عەرەب خەیاڵی میللی خۆی هەیە، ئەم خەیاڵەش کەوتۆتە کار و بەریشی گرتووە، ئەنجامی کردوکۆش و بەرەکەی ئەو چیرۆک و ئەفسانانەن، ئەوانەی نەوەک هەر لە بارەی سەردەمی جاهیلییەوە دەگێڕدرێنەوە، بەڵکو لەبارەی سەردەمە مێژووییەکانی ئیسلامیش. خۆشت لەو بەندانەی ناومان لێنابوو "قسەی چوارشەممە /حدیث ألاربعاء/ بینیت، چۆن گومانمان لە دەستەیەک لەو چیرۆکە دڵدارییانە کرد ئەوانەی لەبارەی هۆزی عوزری و ئەوانی دیکە لە عاشقانی سەردەمی ئومەوییەوە

بوون. هەر بەڕاستیش وەک ـ هەندێ سیاسی وەهای بۆ دەچن ــــــــ ئێمە دەبێ عەقڵی خۆمان بەلاوەنێین تا بڕوا بەو هەموو شـــاعیر و نووســـەر و خەلیفە و ســـەرکردە و وەزیروگزیرانە بکەین بەوەی ڕاســـتیین، ئەوەش هەر لەبەر ئەوەی لە کتێبی (ئەلئەغانی)، یان لە کتێبی تەبەری، یاخود لە کتێبی ئەلموبەرید، یان لە دانراوێکی جاحیزدا هاتوون. بەڵێ هەر دەبێ نەوەک هەر عەقڵ، بەڵکو بوونیشـــیمان بەلاوەبنێین و ببینە کتێبی گەڕۆک: ئەمەیـان کتێبی (ئەلکـامـل)ی ئەزبەرکردووە، ئیـدی بووەتە کتێبەکە و لەســـەر دوو پێ دەڕوا و قســـەدەکا، ئەوی دیکەیان کتێبی (ئەلبەیان و ئەلتەبیین)ی لەبەرکردوە و بووەتە بەشـــێک لێی، ئەمەشـیان تێکەڵەیەکی لەم کتێبانە لەبەرکردوون و بووەتە شـــتێکی ســـەیر، جارێک بە زمانی جاحز دەدوێ و جارێکی دیکەشیان بە زمانی موبەرید و پاشان بە زمانی سەعلەبە(ثعلب) و ئینجا بە زمانی ئیبن سەلام.

هەردەبێ کۆنەخوازان بە ڕەوشـی ژیانی زانسـتییان ڕازی ببن. لێ ئـێمە بەتەواوی ئەوە ڕەتـدەکەینەوە ببینە ئـامرازێکی لاسـاییکەرەوە یان کتێبێکی گەڕۆک، ئاخر ئێمە بەوە قایل نابین، مەگەر ئێمە مێشـکمان نییە تا بۆ ڕەخنە و کنەوپشـکنین بێ هیچ لافوگەزافێک و ملهوڕی پەنای بۆ ببەین. هەر ئەم عەقڵەشـــمان ناچارمان دەکا هەرووەک پێشـتر پاڵی بە کەسـانی دیکەش ناوە،

بەوەی هەروەک چۆن لە نوێخوازان دەڕوانین ئاوهاش لە کۆنەخوازان بڕوانین بێئەوەی هەلومەرجەکانمان لەبیربچێ چ بۆ ئەمیان و چ بۆ ئەویان. خۆ من وەک شتێکی پیرۆز تەماشای هیچ کەسێکی هاوچەرخم ناکەم نە لە درۆ و دەسخەڕۆیی، هەروەها نە لە شاشی و پشێویش بێخەتای دەرناهێنم. خۆ ئەگەر لەبارەی شتێکەوە بۆیان باس کردم، یان بۆیان گواستمەوە، ئەوا من هەروا بەبێ ڕەخنە و لێپێچینەوە، بێ لێکدانەوە و وردبوونەوە قبووڵی ناکەم. هەروەها کەسیش لە کۆنەخوازان ناناسم کە هاوچەرخەکانیان بە بێ ڕەخنە و تێڕوانین بە پیرۆز بزانن. ئاماژەی ئەوانیش هەر ئەوەیە، هەروەک چۆن نوێخوازان ژیانی ڕۆژانەی خۆیانیان هەیە، ئەوانیش هەیانە، ئیدی ئەوانیش هەروەک باقی خەڵک بەگوێرەی بڕکردنی هۆش و زیرەکی و خۆڕسکیتییان شت دەکڕن و دەفرۆشن و داوادەکەن. ئیدی باشە کاتێ ئەو توانا و لێهاتوویەیان بۆ نوێخوازەکان بەکاردەهێنن، باشە بۆچی بۆ کۆنەکانیش بەکاری ناهێنن؟ کاتێک کە ئەوان تا ئەو ڕاددەیە حەزیان لە ڕاستی و دڵنیابوونەوە هەیە، ئەدی بۆچی کاتێک پێیان دەگوترێ نرخی فلانە کالا بیست دراوە، کەچی ئەوان هەر بڕی دە دراوی دەخەنە مستی، بەڵکو لەسەر ئەو بڕەش دانوستان دەکەن تا بگەنە ئەوەی خۆیان حەزیان پێیەتی؟ خۆ ئەگەر ئەوان هەروەک چۆن کۆنینەکان بە ڕاست زانیوە و لێیان

دڵنیان هەر ئاواش نوێیەکانیان پێپەسەند بووایە، ئەوا دەبوونە نموونەی گەمژەیی و کاڵفامی، ئەوکات لە ژیان تووشی دەردەسەری و کوێرەوەری دەهاتن. لێ ئێمە سوپاسی خوا دەکەین، کە ئەو کۆنەخوازانە بە بەراورد بە هاوچەرخەکانیان کەسانێکی بیرتیژن و ئاگایان لە وردەکارییەکان و فرتوفێڵەکان هەیە بۆ ئەوەی خۆیان لە تەنگژەکان دەرباز بکەن، ئەوان هەروەک ئێمەی نوێخواز گۆشت دەکڕن و بەدوای هەمان ئەو نان و ڕۆنەن کە ئێمە بەدواوەین.

کەواتە ئەدی بناوانی ئەو ناتەباییە چییە، کە لە نێوان کۆنەخوازان و نوێخوازاندا دروستیان کردووە؟ بۆچی ئەوان بڕوایان بە ئەوانە و گومانیش لە ئەمان دەکەن؟

بۆ ئەم ناتەباییە تەنیا ئەو هزرە بناوانە، کە بەسەر دڵودەروونی گشتی لە هەموو نەتەوە و لە هەموو ڕۆژگارەکاندا باڵکێشە، ئەویش ئەو بیرۆکەیە، کە دەڵێ هەرچی کۆنینەیە لە نوێیەکە چاکترە، کات و زەمانیش ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەو شەڕانگێزی نەوەک چاکە و خێر دەڕوا، ئیدی زەمان وا لە خەڵک دەکات بۆ دواوە بگەڕێتەوە: بیانگێڕێتەوە دواوە و بۆ پێشەوەیان نەبا...

ئەوان پێیانوایە گوایە دەنکەگەنم لە چاخە زێڕینەکاندا لە ڕووی قەبارەوە هێندەی سێوێک دەبوو، پاشان خودا غەزەبی لە

خەڵکەکە گرت و دەنکەگەنم ئەوەندە بچووک بووەوە تا گەیشتە ئەو قەبارەیەی ئێستا هەیەتی.

هەروەها ئەوەشـــیان گوت، گوایە لای نەوەکانی زەمانی بەری پیـاو لە بەژن و بـاڵا و کەڵەگەتی و هێزدا ئەوەنـدە بووە توانیویەتی باسکی بۆ ناو دەریا شۆڕ بکاتەوە ماسی لێدەربهێنێ و بەرزی بکـاتەوە بۆ هەوا، لە نزیـک ڕۆژی ڕاییبگرێ، کـاتێ دەیهێنێتەوە ڕاستی دەمی دەبینێ برژراوە.

ئەوان پێیانوایە کەســـانی بەرایی لە جەســـتە و هەڵکەوتەیان ئەوەندە کەتە و زل بوون تەنانەت هەندێک لە پاشـــاکانیان یان هەندێک لە پێغەمبەرەکانیان ڕانی خۆیان بەســەر ڕووباری فراتدا ڕاناوە تا ببێتە پرد و خەڵک بەسەریدا بپەڕێتەوە.

کەواتە کۆن باشـــتر بووە لە نوێ، کۆنەخوازانیش چاکترن لە نوێخوازان. زۆرینەی خەڵکی ڕەشۆکیش بڕوایان بەم شتە هەیە و هیـچیش نییە ئەو بڕوایەیـان بلەقێنـێ. ئەم بڕوایەش پەرەدەســـێنێ و دەگۆڕێ، بەڵام بنەمـاکەی جێگیرە. ئیـدی یارۆکانی شارستانییەت و مەدەنییەت ئەوانەی بڕێکی باشیان لە زانســت هەبووە بڕوایان بەو جۆرە قسـانە نەبوو کە ئاماژەمان پێدا، بەڵام ئەوان وەهایان دەبینی، هەر بۆ نموونە لە چەرخەکانی بەرایی ڕەوشـــت و ئاکار بێدارتربوو لە ئێســـتا، دڵودەروون

بەئاگاتر بووە، جەستەکانیش تەندروستتر بوونە. ئیدی بەم شێوەیە کۆن لە بەرانبەر نوێدا بە چاکتر دەزانرێ، چونکە لە سەرێکەوە کۆن کۆنە و نابینرێ، هەرچی نوێشە هەر بە سروشتی خۆمان تێیداین و لێی سەخڵەتین.

ئەرێ تۆ پێتوایە ئەوانەی بڕوایان بە خەلەف و حەماد و ئەسمەعی و ئەبی عەمرو بن عەلاء هەیە، لەبەر شتێکی غەیری ئەوەی باسم کرد بڕوایان پێ هەیە؟ نەخێر! ئەو خەڵکە لە هاوچەرخەکان لەڕووی ڕەوشتەوە باشتر بوون و کەمتریش بەلای درۆدا دەچوون، ئەوان دڵودەروونیان وریاتر بوو، توانستی لەبەرکردنیان بەهێزتر بوو، بیرتیژتریش بوون. بۆچی؟ لەبەرئەوەی ئەوان کۆنینە بوون! لەبەرئەوەی ئەوان لە چەرخی زێڕیندا دەژیان! ئەرێ باشە ئەدی سەردەمی عەباسییەکان بە بەراورد بەو سەردەمەی تێیدا دەژین زێڕین نەبوو؟

هەرچی ئێمەین ئەوە ناڵێین کەوا کۆنینەکان لە تازەکان بەدتر بوون، لێ ئەوەش ناڵێین کە ئەوان باشتر بوون لەوان. بەڵکو ئەمان و ئەوان وەک یەک بوون، جیاوازیان نەبووە مەگەر جیاوازی لە بارودۆخی ژیان، ئەو بارودۆخەی شەقڵی ژیانێکی گونجاوی بۆ دارشتوون و لەسەری ژیاون. ئاخر کۆنینەکانیش هەروەک تازەکان درۆیان کردووە، کۆنەکان هەروەک نوێیەکان هەڵە دەکەن، ئەوانیش کردویانە، بەڵکو بەختی کۆنینەکان لە

کەوتنە داوی هەڵەوە زیاتر بووە لەوەی تازەکان هەیانە، چونکە عەقڵ لە سەردەمی ئەواندا نەگەیشتبووە ئەو پێشکەوتنەی ئێستا هەمانە، ئەوکات ئەو ڕێبازانەی لێکۆڵینەوە و ڕەخنەگرتن وەک ئەوەی ئێســـتا هەمانە نەدۆزرابوونەوە. بۆیە ئەگەر خۆمان لە بەرانبەر کۆنەکـان لە هەڵوێســـتی گومـان دانـا، ئەوا هیچ زێدەڕۆییمـان نەکردووە، بەڵکو مافی خۆی بە عەقڵ دەدەین و قەرزی زانســـتەکەش دەدەینەوە. خۆ ئەگەر داوای شـــتێک لە کۆنەخوازان بکەین هەر ئەوەیە کە هەندێک ژیربێژانە ڕەفتار بنوێنن، ژیانی خۆیان لەگەڵ ئەوەی دەیخوێننە و دەینووســـن، لەگەڵ کڕین و فرۆشتندا بگەونجێنن.

دەی کەواتە با زۆر بە کورتی شـــتێک لە شـــیعر و شـــاعیرانی سەردەمی جاهیلی بکۆڵینەوە، تا ببینین ئاخۆ تا چەند لە شیعر و باســـوخواســـەکانیان دڵنیا بین، کە کتێب و دانراویان پێ پڕکراوەتەوە.

٢

ئیمریئولقەیس - عەبید - عەلقەمە

دیارە لە کۆنترین شاعیران، ئەوانەی شیعرێکی زۆروزەوەندیان لێ گێڕدراوەتەوە و گێڕەرەوەکانیش باسوخواسی زۆریان لەبارەوە گوتووە، درێژدادڕی و وردەکاریی زۆریشی تێدایە، ئیمریئولقەیسە.

ئێ ئەوەش دەزانین کە گێڕەرەوەکان باس لە دەستەیەک لە شاعیران دەکەن، گوایە بەر لە ئیمریئولقەیس ژیاون و شیعریان گوتووە، لێ لەو شاعیرانە هەر بەیتیک یان دوان یاخود چەند بەیتێکیان لێدەگێڕدرێتەوە. سەبارەت بە باسوخواسی ئەوان شتی زۆر کەمیان لەسەر باسکردوون، کە هی گوتن نییە. هۆکارەکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێننەوە گوایە لە سەردەمێکی زۆر زوودا ژیاون و کەسانێکی وەهاش نەبوون تا شیعرەکانیان

لەبەر بکەن و پشـــتـا و پشـــت بۆ نەوەکـانی دوای خۆیـان گێڕابێتەوە. لە کتێبی پێشـتر بە کەمێک ڕەخنەوە باسـی ئەوەمان کرد، چۆن شـت دراوەتە پاڵ ئەو شـاعیرانە، تا سـەری کێشـا بۆ ئەو ڕاددەیەی ئەوەی لە باسـوخواس و شـیعر دراوەتە پاڵیان جێیی بڕوا نەبێ. دەی با لەو شـاعیرانە بگەڕێین و هەڵوێسـتە لەسـەر ئیمریئولقەیس و هاوڕێکانی بکەین، ئەوانەی وا دیارە گێڕەرەوەکان ناسیویانەوە زۆر شتیان لەبارەیانەوە گێڕاوتەوە.

ئیمریئولقەیس کێیە؟ لەو بـارەیەوە گێڕەرەوەکـان نـاکۆک نین بەوەی خەڵکی کینـدە بووە، بەڵام کینـدە چییە؟ گێڕەرەوەکـان لەسـەر ئەوەش جیاوازییان نییە بەوەی کیندە هۆزێک بووە لە قەحتـان (قحطان)، لێ ئەوان لەبـارەی ڕەچەڵەک و لێکدانەوەی نـاوەکەی و بـاسـوخواسـی مەزنەکـانی هۆزەکە جیـاوازن. هەرچۆنێکیش بێ، ئەوان لەسـەر ئەوە کۆکن، کە کیندە هۆزێکی یەمانییە و ئیمریئولقەیسیش لەوانە.

لێ هەرچی نـاوی ئیمریئولقەیس و نـاوی بـاوک و دایکیەتی شـتێکی ئاسـان نییە تا گێڕەرەوەکان لەسـەری کۆک بن. ناوی شـاعیرەکە ئیمریئولقەیس بووە، هەروەها ناویشـی **حوندوج** (حندج)، هەروەها پێشـیان گووتووە قەیس. ناوی باوکی عەمر بووە، هەروەها دەڵێن ناوی حەجریش بووە. ناوی دایکیشـی فاتیمە کچی ڕەبیعەی خوشـکی موهەلهیل و کولەیب بووە، دەشـڵێن نـاوی دایکی **تەملیک** بووە. ئیمریئولقەیس بە ئەبووهەببیش ناسـراوە، هەروەها بە ئەبوحارسـیش. هیچ

منداڵێکی نێرینەی نەبووە. ئاخر ئەو هەموو کچە تازەلەدایکبووەکانی زیندەبەچاڵ دەکردن. یەک کچی هەبووە ناوی هیند بووە، دەڵێن ئەمەش کچی خۆی نەبووە، بەڵکو کچی باوکی بووە. بە پاشای سەرگەردان (ملك الضليل) دەناسرا، هەروەها بە یارۆی کێم و برین (ذي القروح)یش ناسراو بوو.

ئیدی تۆش دەبێ لەو تێکەڵە شێواوەدا بتوانی شتێک هەڵێنجێنێ، کە ناوێکی لێبنێی یان هەر بەهەق ناوێکی هەبێ. هیچ شتێکیش لەوە ئاسانتر نییە، هەر بەدوای ئەوەی گێڕەرەوەکان باسیان کردووە بێچەندوچوون وەربگری؟ زۆر لە گێڕەرەوەکان لەسەر ئەوە ڕێککەوتوون، کە ناوی ئەو شاعیرە حوندوج بن حوجر بووە، نازناویشی ئیمریئولقەیس، کونیەکەشی ئەبووەهەب، دایکیشی فاتیمەی کچی ڕەبیعە. لەسەر ئەمە زۆر لە گێڕەرەوەکان هاوڕا بوون، کاتێکیش زۆرینە هاوڕا بن، ئەوا پێویستە شتەکە بەڕاستی وەربگیرێ یان بەلای کەمییەوە، وا دابنرێ تای تەرازووی بەلای ڕاستییدا شکاوەتەوە.

هەرچی منیشم ئەوا لە ئەنجوومەنەکانی نوێنەران و ئەو جۆرە دانیشتنانەدا دڵم بە ڕای زۆرینە ئاو دەخواتەوە، یان ناچارم بڕوا بە زۆرینە بکەم. لێ زۆرینە لە زانستدا نایخوا، ئاخر ئەدی زۆرینەی زانایان حاشایان لە خڕییەتی زەوی و جووڵانەوەکەی نەکرد، دواتریش دەرکەوت ئەوان هەڵە بوون. زۆرینەی زاناکان کاتی خۆی ئەو زانستەی ئێستا سەلمێنراوە بە نادروستیان لەقەڵەم دابوو. کەواتە زۆرینە لە زانستدا نایخوا.

کەواتە ڕێگەچارە ئەوە نییە قسەی زۆرینە لەبارەی ئیمریئولقەیسەوە بپەژرێنین، بەڵکو ڕێگەچارە ئەوەیە هاوسەنگییەک لەنێوان ئەوەی ئەوان و ئەوەی کەمینە باسی کردووە بدۆزینەوە. کاتێکیش بگەڕێینەوە سەر هۆکارەکانی داتاشین و دەسخەرۆیی و شیعر و چیرۆک لە کتێبی پێشوودا، ئەوا هیچ چارەش لەبەردەم ئەو هاوسەنگییەدا نامێنێ.

کەواتە ناتوانین حوکم لەنێوان ئەو دەستە ناکۆکە بکەین، بەڵکو ناچارین بە وەرگرتنی قسەی ئەوان و ئەمان لەسەر ئەوەی خەڵک لەبارەیەوە دەیڵێن بەبێ ئەوەی بزانین ڕاستن یان نا. ئەمە و هەڵەی هاوشێوە لە تێکەڵکردن لە ژیانی ئیمریئولقەیسدا باشترین بەڵگەیە لەسەر بۆچوونمان بەوەی هەر بەڕاستی ئیمریئولقەیس نەبووە -ئێمە زیاتر بەو لایەدا دەیشکێنینەوە و خەریکە لێمان ببێتە یەقین- ئاخر خەڵک لە ناوەکەی بترازێ چیدیکەیان لێنەزانیوە، مەگەر هەر دەستەیەک لە ئەفسانە و قسە بن کە پەیوەندییان پێوەهەبێ.

لێرەوە واباشە سەرنجی ئەوە بدەین، کە زۆروبۆری ئەو ئەفسانە و باسوخواسانە تەنیا لە چەرخەکانی دوایی بڵاوبوونەوە: واتە لە سەردەمی گێڕەرەوە تۆمارکەرەکان و چیرۆکنووسەکان. مەزندەی هەرە گەورەش ئەوەیە، هەر لەم چەرخەدا سەریان هەڵدابێ و لە هی سەردەمی جاهیلییەوە بە میرات بەجێنەمابێتەوە. مەزندەی هەرە گەورە ئەوەیە، ئەوەی ئەم چیرۆکەی دروستکردووە و گەشەی پێداوە، ئەوا ئەو شوێن

و پێگەیە بووە کە هۆزی کیندە لە ژیانی ئیسلامییدا هەیبووە، هەر لەوکاتەی بۆ پێغەمبەر لواوە دەست بەسەر عەرەبستاندا بگریَ تا ئاخیروئۆخری سەدەی یەکەمی کۆچی.

ئێمە ئەوە دەزانین کە نێردەیەک لە کیندە بە سەرۆکایەتیی ئەشعەسی کوڕی قەیس (الأشعث بن قیس) هاتبووە لای پێغەمبەر. ئەوەش دەزانین -هەروەک ژیاننامەی پێغەمبەر (سیرە) دەیگێڕێتەوە- ئەم نێردەیە داوای لە پێغەمبەر کرد خوێندەوارێکیان لەگەڵدا بنێریَ تا کاروباری دینییان فێربکا. هەروەها ئەوەش دەزانین کاتیَ پێغەمبەر مرد، ئەوان لە دینەکە هەڵگەڕانەوە، ئینجا کاربەدەستەکەی ئەبوبەکر لە نوجەیر ئابڵوقەی دان و حوکمی خۆیانی بەسەردا سەپاند و خەڵکێکی زۆریان لێکوشتن و ئینجا پۆلە کەسێکیان بۆ لای ئەبوبەکر بەڕێکرد، کە ئەشعەسی کوڕی قەیسیشیان تێدابوو، ئەوان لەبەردەم ئەبوبەکردا تۆبەیان کرد و گەڕانەوە سەر دۆخی جارانیان، ئینجا ئەشعەس بووە زاوای ئەبوبەکر و خوشکەکەی (ئوم فەروە/أم فروة)ی خواست، پاشان -هەروەک گێڕەرەوەکان گێڕاویانەتەوە- گوایە ئەشعەس چووەتە مەیدانی وشتران و دەستی داوەتە شمشێرەکەی و گەیشتبێتە لای هەر وشترێک ورگی هەڵدڕیوە، خەڵک وایانزانیوە تێکچووە، کەچی بانگهێشتی خەڵکی مەدینەی بۆ سەر خوانی پڕ لە خۆراک کردووە و پارەی وشترەکانیشی بژاردووە، ئەم کوشتارگە دڕندانەیەش خوانی زەماوەندەکەی بوو. ئێمە دەزانین ئەو پیاوە لە داگیرکردنی شام

و چەندین شـــەڕ و بەیەکدادانیش لەگەڵ فارســـەکاندا بەشـــدار بووە، لە هەمووشیان نەبەردیی باشی نواندووە، ئینجا کاری بۆ عوســمان کردووە و بووەتە کاربەدەســتی ئەو، پاشــان لایەنی عەلی لە دژی موعـاویە گرتووە، زۆریشـــی لە عەلی کرد بە دادوەرییەکە قایل بێ، ئەوە بوو عەلی لە شـــەڕی ســـیففەین (صـــفین) بە دادوەرییەکە قایل بووە. ئێمە ئەوەش دەزانین کە کوڕەکەی ئەو، واتە محەمەد کوڕی ئەشـــعەس یەکێک بوو لە ســـەردارەکانی کوفە. زیادیش هەر پشـــتی بەو بەســـت کاتێک حوجری بن عەدیێ کیندی هەراســـانی کرد. هەروەها ئەوەش دەزانین کە چیرۆکی ئەو حەجر بن عەدییە و کوشتنەکەی لەگەڵ چەند پیاوێکی لەســەر دەستی موعاویەدا کاریگەرییەکی گەورە و قووڵی لەســـەر دڵودەروونی موســـڵمانان بە گشـــتی و بەتایبەتیش یەمەنییەکان دانا، ئیدی کابرا لە وێنەی شـــەهیدێکدا بەرجەســـتە کرا. ئەوەش دەزانین کە نەوەی ئەشـعەسـی کوڕی قەیس واتە عەبدوڕەحمانی کوڕی محەمەدی کوڕی ئەشعەس لە دژی حەجاج شـــۆڕشـــی بەرپاکرد و لای خۆی عەبدولمەلیکی لەســـەر تەختی خەلافەت لادا و بەم کـاره دەوڵەتی مـالْباتی مەروان (ئـال مەروان)ی تووشـــی مەترســـیی ڕووخـان و لەنـاوچوون کرد، ئەمەش بووە مـایەی خوێنڕژانێکی زۆری موســڵمانانی عێراق و شــام، ئەوانەی لە شــەڕ و پێکدادانەکانی ئەودا کوژران بە دەیان هەزار بوون، پاشــان بەزی و پەنای بۆ پاشـای تورکان برد، دواتر گەڕایەوە و بەنێو شـارەکانی ئێراندا جرتوفرتی بوو، ئینجا دیســان بێئومێد بووەوە و گەڕایەوە لای

پاشـاکەی تورک، پاشـاکەی تورکیش غەدری لێکرد و ڕادەسـتی پیاوەکانی حەجاجی کرد، ئیدی لە ڕێگەی گەڕانەوەیدا بۆ عێراق کوژرا، ســـەری لێکرایەوە و بە نێو عێراق و شـــام و میســـردا گەڕێنرا.

باشـــە تۆش هەر ئەو مەزندەیە ناکەی، کە بنەماڵەیەکی کیندەیی وەها، ئەم پێگەیەی لە ژیانی ئیســـلامیدا و ئەو کاریگەرییەی لە مێژوویی موسـلْمانانیدا هەبێ، ئاخۆ چیرۆک و داسـتان بۆ خۆی بەکارناهێنێ و چیرۆکنووس و حەکایەتخوان بەکرێ ناگرێ تا بانگەوازی بنەماڵەکەیان بە شـار و لادێدا بڵاوبکەنەوە تا پێگەی ماڵباتەکە و شـانوشـکۆیان بەرز و بەرزتر ڕابگرن؟ بەڵێ! خۆی هەر گێڕەرەوەکان بۆمان دەگێڕنەوە کە عەبدوڕەحمانی کوڕی ئەشـــعەس چیرۆکخوانی بەکرێگرتبوو و پـارەی دەدانێ و هەروەک چۆن پاداشـتی شـاعیرانیشـی دەکرد: چیرۆکخوانێکی هەبوو بە ناوی عەمرو بن زەر (عمرو بن ذر)، هەروەها ئەعشا هەمدان (أعشى هَمْدان)یش شاعیری بوو.

بێگومان ئەوەی لە باسوخواسی کیندە لە سەردەمی جاهیلییەتدا دەگێڕدرێتەوە بە کاری ئەو چیرۆکخوانانە کاریگەر بووە، کە بۆ بنەماڵەی ئەشـــعەس کاریان دەکرد. چیرۆکی ئیمریئولقەیس بە شێوەیەک لە شێوەکان لە زۆر ڕووەوە لە ژیانی عەبدوڕەحمانی کوڕی ئەشـــعەس دەچێ. تێیدا ئەوە دیارە کەوا ئیمریئولقەیس بەدوای تۆڵەی بـاوکییەوە بووە. ئـاخر ئەوانەی لە مێژووش تێدەگەن هەر بۆ ئەوە ناچن کە عەبدوڕەحمانیش هەر لە تۆڵەی

حوجری کوڕی عەدیدا تۆڵەخواز بووە؟ چیرۆکەکە سەربردەی ئەوەمان بۆ دەگێڕیتەوە کە چۆن ئیمریئولقەیس چاوی لە دەسەڵات و پاشایەتی بڕیوە. عەبدوڕەحمانی کوڕی ئەشعەسیش خۆی لە بەنوئومەییە بۆ تەختی خەلافەت بە کەمتر نەزانیوە، هەر بۆیە داوای دەکرد. هەر چیرۆکەکە ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە چۆن ئیمریئولقەیس بەنێو خێڵ و هۆزە عەرەبییەکاندا گەڕاوە. عەبدوڕەحمانی کوڕی ئەشعەسیش بەنێو شارەکانی ئێران و عێراقدا گەڕاوە. چیرۆکەکە دەگێڕیتەوە چۆن ئیمریئولقەیس پەنای بۆ قرالّ (قەیسەر)ی ڕۆم بردووە و داوای پشتیوانی لێکردووە. عەبدوڕەحمانی کوڕی ئەشعەسیش پەنای بۆ پاشای تورک بردووە و داوای یارمەتی لێکردووە. لە کۆتاییدا چیرۆکەکە ئەوەمان بۆ باس دەکا، چۆن قرالّی ڕۆم دوای ئەوەی لە کۆشک پشتگوێی دەخا، غەدریشی لێدەکا. پاشای تورکیش غەدر لە عەبدرولرەحمان دەکا و ڕادەستی پیاوەکانی حەجاجی دەکاتەوە. پاشان هەر چیرۆکەکە وێنای ئەوەمان بۆ دەکێشێ چۆن ئیمریئولقەیس لە ڕێگەی گەڕانەوە لە وڵاتی ڕۆم دەمرێ. عەبدوڕەحمانیش لە ڕێگەی هێنانەوەی لە وڵاتی تورکاندا سەری تێدا دەچێ.

ئەرێ ئیدی ئاسان نییە ئەو گریمانەیە بکەین، یان باشتر بڵێین بەولایەدا بیشکێنینەوە کەوا ژیانی ئیمریئولقەیس هەروەک لەسەر زاری چیرۆکبێژەکاندا هاتووە، هەر ڕەنگێکی دیکەی بەرجەستەکردنی ژیانی عەبدوڕەحمانی کوڕی ئەشعەس بووە،

کەوا چیرۆکخوانەکان بۆ ڕازیکردنی دڵی خەڵکی یەمەن، ئەوانەی لە عێراق بوون، ئیدی ناوی خوازراوی پاشـای سـەرگەردانیان بەسەردا دابڕیبێ بۆ ئەوەی لەبەرچاوی کاربەدەستانی بنەماڵەی ئومەییە شـوێنبزری بکەن، ئەمە لایەک، لە لایەکی دیکەشـەوە هەر بۆ ئەوەی بەشـێک لەو باسـوخواسـانەی پاشـا سەرگەردانەکەی پێدەناسرا بقۆزنەوە و بەکارییبهێنن؟

❖

لەوانەیە تۆ ئەوە بڵێی: باشـە شـیعری ئیمریئولقەیس چییەتی؟ چۆن لێکدەدرێتەوە؟ کاروباری شـیعر ئاسـانە، لێکدانەوەکەشـی هەر ئاسـانە. بە کەمترین ڕوانین بۆ ئەم شـیعرانە وات لێدەکا دابەشـی بکەیتە سـەر دوو بەش: یەکێکیان پەیوەندیی بەو چیرۆکەوە هەیە کە ئـامـاژەی پێـدرا. کەواتە کـاروبـاری ئەم چیرۆکە هەر ئەوەیە هەڵبەسـترابێ و درابێتە پاڵ ئیمریئولقەیس بۆ ڕاڤەکردن و تۆمارکردن، بۆ ئەوەش دانراوە تا ببێتە مایەی ڕەنگدانەوەی ئەو کێبڕکێ توندەی لەنێوان هۆزەکانی عەرەب و نشینگەکانیان لە کوفە و بەسرادا هەبوو. بچووکترین دەرسیش لەم شـیعرەدا وات لێدەکا ببێتە سـەر ئەو ڕایەی، ئەگەر هات و لەو کەسـانە بی کە بە لێکۆڵینەوەی نوێ بەڵەدن، بەوەی ئەم شیعرەی لەسەر ئیمریئولقەیس حیساب کراوە و ڕاستەوخۆ بە چیرۆکەکەی پەیوەسـتە، ئەوا شـیعرێکی ئیسـلامیانەیە نەوەک جاهیلی. دەگوترێ و هەر بۆ ئەو هۆکارانەش هەڵبەسـتراون،

ئەوانەی ئاماژەمان پێداون و بۆ هۆکاری دیکەش کە لە بەشـــی دووەمی ئەم کتێبەدا ڕوونمان کردووەتەوە. ئیدی ئەمە بەشـــی یەکەم، هەرچی بەشـــی دووەمیشـــە، ئەوا ئەو شـــیعرانەن کە پەیوەندییان بە چیرۆکەکەوە نییە، بەڵکو تێیدا هونەرگەلێکی لە قســـە و وتەی ســـەربەخۆ لە مەیلی ســـیاســـی و حیزبی تێدایە. ئیدی بۆ ئەم بەشـــە ڕاوبۆچوونی خۆمان هەیە، وا لە خوارەوە دەیخەینە ڕوو.

پوختەی ئەم لێکۆڵینەوە کورتە ئەوەیە، کەسایەتیی ئیمریئولقەیس -ئەگەر بیری لێبکەیتەوە- نزیکە لە کەســـایەتیی هۆمیرۆســـی شـــاعیری یۆنانی. ئێســـتاش مێژوونووســـانی ئەدەبی یۆنانی گومانیان نییە لەوەی ئەگەر لەڕاستیدا کەسێکی وەها هەبووبێ، کـــاریگەریی بەســـەر شـــیعری چیرۆکئـــامێز هەبووە، کاریگەرییەکەشـــی تا ئێســـتا هەر بە بەهێزی ماوەتەوە، کەچی شـــتێکی وەهای لەبارەوە نازانن کە جێگەی دڵنیایی بێ، بەڵکو هەر دەڕواننە ئەو باســـوخواســـانەی لەبارەی گێڕدراونەتەوە هەروەک چۆن دەڕواننە چیرۆک و ئەفســـانەکان، ئیدی ئاوەها نە کەم و نە زۆر. ئیمریئولقەیســـیش هەر بەڕاســـت پاشـــای ســـەرگەردان بووە: مەبەســـتمان ئەوەیە ئەو پاشـــایە بووە کە شتێکی وەهای لەبارەوە نەزانراوە جێگەی دڵنیایی و خاترجەمی بێ. ئەو هەر وەک قاموســـنووســـە عەرەبەکان گوتویانە ئەو (ضُلّل بن قُلّ) بووە. ئەوی سەیریشە کۆمەڵە شیعرێک دەدرێتە پاڵ ئیمریئولقەیس بەوەی گوایە ئەو کاتانە گوتوویەتی

کە بەنێو هۆز و خێڵە عەرەبییەکاندا گەڕاوە و پەسنی ئەمیانی داوە و ئەویانیشی داشۆریوە، ئینجا هەندێ باسوخواس بەو شیعرانە گرێدراون کە شوێنی دابەزینی ئیمریئولقەیس لەنێو هۆزێکدا دەبینرێ و پاشان پەنای بردووەتە بەر هۆزێکی دیکە، چووەتە بەر سێبەری هۆزێک و داوای یارمەتی لە یەکێکی دیکەیان کردووە، هەر شتێکی وەهاش لە ژیانی هۆمیرۆس بەدیدەکرێ، ئەویش هەروەک چۆن گێڕەرەوە یۆنانییەکان باسیان کردووە، گوایە بەنێو شارەکانی یۆناندا گەڕاوە و سووڕاوە لای هەندێکیان ڕێزی گیراوە و بەخێرهاتنی لێکراوە و لای هەندێکی دیکەشیان وەدەرنراوە. مێژوونووسانی ئەدەب و وێژەی یۆنانی ئەم باسوخواسانە وەها ڕاڤەدەکەن، کە ڕوویەکی کێبڕکێی نێو شارە یۆنانییەکان بووە: هەروەک ئەوەی شارێکیان کەشوفشی پێوە بکا بەوەی میوانداریی هۆمیرۆسی کردووە یان پەروەردەی کردووە یاخود دالْدەی داوە یان بەزەیی پێداهاتووەتەوە.

ئێمەش بۆ ڕاڤەکردنی ئەو باسوخواس و شیعرانەی پەیوەستییان بە هاتنوچوونی ئیمریئولقەیسەوە هەیە لەنێو هۆزەکانی عەرەبدا هەر لەسەر ئەو ڕێبازەین. ئەویش ئەوەیە ئەم شیعرانە لەوکاتەی ڕکابەری و ناحەزی ئەو هۆز و خێڵانە لە سەردەمی ئیسلامیدا لە کێبڕکێدابوون، ئیدی ئەوکاتە شیعرەکە دادەتاشرا، چونکە هەر هۆز و ئاواییەک خوازیار بوو تا بکرێ هەرچی شانازی و شکۆ و شەڕەف هەیە بۆ خۆی

بگەڕێنێتەوە. کۆنەکانیش هەستیان بە هەندێ لەو شتە کردبوو، ئەوەتا نووسەری کتێبی "ئەلئەغانی" باسی قەسیدەیەکی قافیمان بۆ دەکا کە دراوەتە پاڵ ئیمریئولقەیس، گوایە تێیدا بە شانوباڵی سەمەوئەلی هەڵداوە، لەوکاتەی هانای بۆ بردووە، دیارە ئەم قەسیدەیە دارم بن عەقال هەڵیبەستووە کە کوڕی سەموئەل بوو. مەزندەی هەرە گەورەی ئێمەش ئەوەیە، دارم بن عەقال بەتەنیا ئەم قەسیدەیەی هەڵنەبەستووە، بەڵکو سەرتاپای چیرۆکەکەشی هۆنیوەتەوە و هەرچی بەوەشەوە پەیوەست بێ هەڵیبەستووە: چیرۆکی کوڕی سەموئەلی هەڵبەستووە ئەوەی گوایە لەبەردەم باوکیدا کوژراوە، ئەوکاتەی باوکی ڕازی نەبووە چەکی ئیمریئولقەیس ڕادەست بکاتەوە، چیرۆکی ئەعشاش هەر هەڵبەستراوە ئەوەی هانای بۆ شورەیح کوڕی سەمەوئەل بردووە و ئەویش ئەم شیعرە ناودارەی گوتووە:

شُرَيْحُ لا تَتْرُكَنّي بَعْدَ مَا عَلِقَتْ	حِبالَكَ اليَـوْمَ بَعْدَ القِدّ أظْفـارِي
قَدْ طُفْـتُ ما بَيْنَ بَانِقْيَا إلى عَدَنٍ،	وَطــالَ في العُجْمِ تَرْحالي وَتَسيارِي
فكانَ أوْفاهُـمُ عَهْداً، وَأمنَعَهُـمْ	جــاراً أبـوكَ بعــرفٍ غيـرِ إنكـارِ
كالغيـثِ ما استمطرهُ جادَ وابلهُ،	وعنـدَ ذمتّهِ المسـتأسدُ الضّـاري
كـنْ كالسّـموألِ إذْ سارَ الهمامُ له	في جحفلٍ كســوادِ اللّيلِ جـرّارِ
إذْ سامَهُ خُطّتَيْ خَسْفٍ، فَقالَ له:	مهـما تقلـهُ، فـإنّي سـامعٌ حـارِ

فَقالَ: ثُكْلٌ وَغَدْرٌ أنتَ بَينَهُما،   فاخترْ وما فيهما حظٌّ لمختارِ

فشكّ غيرَ قليلٍ، ثمّ قالَ لهُ:   اذبحْ هديَّكَ إني مانعٌ جاري

إنّ لهُ خلقاً إنْ كنتَ قاتلهُ،   وَإنْ قَتَلْتَ كَرِيماً غَيرَ عُوّارِ

وَسَوْفَ يُعقِبُنيِهِ، إنْ ظَفِرْتَ بِهِ،   ربٌّ كريمٌ وبيضٌ ذاتُ أطهارِ

لا سرُّهنّ لدينا ضائعٌ مذقٌ،   وكاتماتٌ إذا استودعنَ أسراري

واختارَ أدراعهُ أنْ لا يسبّ بها،   وَلمْ يكُنْ عَهْدُهُ فِيهَا بِخَتّارِ

پاشان هەر هۆنینەوەی ئەم چیرۆکە بووە هۆکاری هۆنینەوەی چیرۆکێکی دیکە، ئەویش چیرۆکی ڕۆیشتنی ئیمریئولقەیس بوو بۆ قوستەنتینیە لەگەڵ هەموو ئەو شیعرانەی پەیوەندی بەو سەفەرەوە هەبوو. ئەم قەسیدە ڕائییەی درێژەی خوارەوەش هەڵبەستراوە، کە سەرەتاکەی وەها دەست پێدەکا:

سَما لَكَ شَوقٌ بَعدَما كانَ أَقصَر   وَحَلَّت سُلَيمى بَطنَ قَوٍّ فَعَرعَرا

ئەو شیعرەش گوایە ئیمریئولقەیس کاتێک لەگەڵ قەیسەردا چووەتە گەرماو و لەوێدا هۆنیبێتیەوە، ئەوا ئێمە لەم کتێبەدا ڕوومان نایەت داییبەزێنین. چیرۆکی ئەو خۆشەویستیەش گوایە ئیمریئولقەیس لەگەڵ کچەکەی قەیسەردا هەیبووە هەڵبەستراوە. ئەو شیعرانەش کە دراونەتە پاڵ ئیمریئولقەیس کاتێک هەستی کردووە ژەهرخوارد کراوە و لە وڵاتی ڕۆمەکان بەرێکەوتووە، هەر هەموویان بەزاری ئەو هەڵبەستراون و ڕاست نین.

هەموو ئەمانە هەڵبەستراون، چونکە ئەو باسوخواسانە ڕاڤەدەکەن کە باو بووبوون، ئەمەش لەبەر ئەو هۆکارانەی پێشتر باسمان کردوون.

خۆ ئەگەر هەر پێویست بکا بەدوای بەڵگەی بەرجەستەدا بگەڕێن، بەوەی ئەم شیعرانە بەزاری ئیمریئولقەیسەوە هەڵبەستراون، ئیدی حەزمان لێیە بزانین ئاخۆ چۆن ئیمریئولقەیس سەردانی ڕۆمای کردووە و چۆن لەگەڵ قرالەکەی تێکەڵ بووە و تا ئەو ڕادەیەی لەگەڵی چووەتە گەرماو و بە کچەکەی سەرسام بووە، ئیدی کە هەموو ئەو ڕووە شارستانیەتەی وڵاتی ڕۆمانییەکانی بینیبێ کەچی هیچ شتێکی لەمە لە شیعرەکەیدا ڕەنگی نەدابێتەوە: نە وەسفی قەیسەری کردوە و نە ناویشی هێناوە، وەسفی هیچ کڵێسایەکی لە کڵێساکانی نەکردووە، وەسفی کیژە ئیمپراتۆرەکەشی نەکردووە کە عاشقی بووە، وەسفی هیچ کیژە ڕۆمانییەکیشی نەکردووە، وەسفی هیچ شتێکی نەکردووە کە هەر بەڕاستی بۆنی ڕۆمانەکانی لێبێ. پاشان ئەوەندەمان بەسە، کە ئەم شیعرە بخوێنینەوە هەست بە لاوازی و شێوان و بەڵەدنەبوونی ڕێگەی قوستەنتینیە بکەین.

خۆ ئەگەر هەر شتێک بێ، ئەوا هەر ساویلکەیی بەهانامەنەوە دێ بەوەی بڵێین شاعیرێکی عەرەبی کۆن ئەم شیعرەی گوتبێ، کە دراوەتە پاڵ ئیمریئولقەیس، ئەویش لە کاروانەکەی بۆ وڵاتی ڕۆم و لەوێش گەڕابێتەوە.

ئەگەر تۆش لەگەڵ ئێمەدا ئەوە ببینی، کە هەموو ئەو شـــیعرەی پەیوەندی بە ژیاننامەی ئیمریئولقەیســـەوە هەیە، دەســـتکاریی چیرۆکبێژانە، ئیـدی ڕاســـتی ئەوەیە لەگەڵ تـۆدا کورتە هەڵوەســتەیەک لەســەر بەشــی دووەمی شــیعری ئیمریئولقەیس بکەین، ئەو بەشـــەی کە نە ژیـاننـامەی لێکـدەداتەوە و نە پەیوەندیشــی بەوەوە هەیە. دیارە گرنگترین شــیعرەکانیش ئەو دوو قەسیدەیەن:

یەکەمیـــــان: "قفا نبک من ذکری حبیب و منــزل"

دووەمیشیان: ألا أنعــم صبــاحا أیها الطلل البالی"

هەرچی بەدەر لەو دوو قەسیدەیە هەیە، ئەوا لاوازی و پەشێوی تێدا دیارە و زۆر لەخۆکردن و ســـواوی پێوە دیارە، دەکرێ بە دەســـتیش هەســـتی پێبکەی. دەکرێ پێش هەمووشـــتێک ئەو تێبینییە بدەین، ســـەریشـــم لەوە ســـوڕماوە چۆن نووســـەرە کۆنەخوازەکان لێی ڕزگار بوونە، ئەویش ئەوەیە ئیمریئولقەیس -ئەگەر گێڕانەوەکان ڕاســـت بکەن_ خەڵکی یەمەن بووە، کەچی شـــــیعرەکەی بە زمانی قورەیشـــــە، کە هیچ جیاوازیی بێژە و گەردانکردن و هەرچی پەیوەندی بە ڕێســـاکانی کەلامەوە هەبێ لەگەڵ قورئاندا جیاوازی نییە. خۆ ئێمە ئەوەش باش دەزانین - هەروەک پێشـــتر باســـمان کرد- کە زمانی یەمەن بە تەواوی لە زمانی حیجاز جیاواز بووە، باشـــە ئەدی چۆن ئەو شـــاعیرە یەمەنییە بە زمانی خەڵکی حیجاز شــیعری هۆنیوەتەوە؟ نەوەک هەر ئەوەنـدە بەڵکو بە زمـانی قوڕەیشـــیش؟ دەکرێ بڵێین:

ئیمریئولقەیس لە نێو هۆزەکانی عەدناندا گەورە بووە و باوکی ئەو پاشای بەنی ئەسەد بووە و دایکیشی لە بەنی تەغلب بووە و موهەلهیلیش خاڵی بووە، کەواتە سەیر نییە بە زمانی عەدنانییەکان شیعر بڵێ و وازی لە زمانی یەمەنییەکان هێنابێ. لێ ئێمە بەو هەموو زانیارییە نازانین و ناشتوانین بیسەلمێنین مەگەر لە ڕێی ئەو شیعرە نەبێ کە دراوەتە پاڵ ئیمریئولقەیس. ئێمە گومانمان لەو شیعرەی ئیمریئولقەیس هەیە و بە شتێکی داتاشراو و هەڵبەستراوی دادەنێن.

کەواتە ئێمە دەخولێینەوە: زمانی ئیمریئولقەیس دەسەلمێنین کە بە هۆیەوە گومانمان لە شیعری ئیمریئولقەیس هەیە کە گومانی لێدەکەین. لێ خۆ ئێمە لەبەردەم پرسیکی دیکە داین کە لە ئاڵۆزیدا لەو پرسەیان کەمتر نییە. ئاخر ئێمە تا ئێستاش نازانین و ناتوانین بزانین ئاخۆ زمانی قوڕەیش لە سەردەمی ئیمریئولقەیسدا بەسەر عەرەبستاندا زمانی زاڵ و باو بووە؟ مەزندەی هەرە گەورەش ئەوەیە ئەم زمانەی قوڕەیش ئەوکات زمانی عەرەب نەبووە، بەڵکو هەروەک باسمان کرد لە ناوەڕاستی سەدەی شەشەمی زایینیدا بەسەر عەرەبستاندا باڵکێش بووە.

کەواتە ئەدی چۆن ئیمریئولقەیسی یەمەنی شیعری خۆی بە زمانی قورئان گوتووە، هەرچەندە ئەوکات، لە سەردەمی ئیمریئولقەیسدا زمانی قورئان زمانی باڵکێش و زاڵ نەبووە؟ سەیریشم پێدێ کە مرۆ بە شێوەیەکی ڕەها هیچ بێژە و شێواز

و ڕێسایەکی زمانی لە شیعری ئیمریئولقەیسدا نابینێتەوە بەوەی بڵێی کابرا یەمەنی بووە. هەرچۆنێک بێ ئیمریئولقەیس بە زمانی عەدنان کارانگاز بووە، لێ چۆن ئەوە بێنینە بەرچاوی خۆمان، کە زمانی زگماکی خۆی هەر لەخۆیەوە ڕەش بووەتەوە و هیچ شوێنەواری بەسەر شیعرەکانیدا نەماوە؟ پێمانوایە کۆنەخوازان بۆ چارەسەرکردنی ئەو پرسگرێکە زۆر هیلاک دەبن. پێموایە بەر لەوەی ئەم پرسگرێکە چارەسەر بکرێ، ئەوا هەوڵی دانەپاڵی ئەم شیعرە بۆ ئیمریئولقەیس شتێکی نەکردەیە (مەحاڵە).

لێ ئێمە حەز دەکەین لەبارەی شتێکی دیکەشەوە بپرسین. - هەروەک ئەوان دەیڵێن- ئیمریئولقەیس خوشکەزای موهەلهیل و کولەیب بووە، خۆشت باش ئەوە دەزانی کە چیرۆکێکی دووورودرێژ لەبارەی موهەلهیل و کولەیب هۆنراوەتەوە، ئەویش -هەروەک چیرۆکبێژەکان دەیڵێن- چیرۆکی بەسوس و ئەو شەڕەی گوایە چل ساڵی ڕەبەقی خایاندووە و نێوانی هەردوو هۆزی دەستەخوشک واتە بەکر و تەغلبی تێکوپێک داوە. لێرەدا سەیر ئەوەیە، ئیمریئولقەیس بە یەک وشەش ئاماژە بۆ کوشتنی کولەیبی خاڵی خۆی ناکا، هەروەها ئاماژە بۆ نەبەردییەکانی موهەلهیلیش ناکا، توخنی ئەو کارەساتەش ناکەوێ کە تووشی خاڵەکانی لە بەنی تەغلب هاتبوو، هەروەها بەلای ئەوەشدا ناچێ، کە خاڵەکانی چییان بەسەر بەنی بەکردا هێناوە.

کەواتە ڕوو لە هەر کوێ بکەی هەر ڕووبەڕووی گومان دەبیتەوە: گومان لە چیرۆکەکە، گومان لە زمانەکە، گومان لە

ڕەچەڵەکەکە، گومان لە گەشـــتەکە و گومانیش لە شـــیعرەکە. ئیدی ئەوان دوای ئەو هەمووە دەیانەوێ بە هەموو باسوخواسی کۆنەکان لەبارەی ئیمریئولقەیس بڕوابکەین و متمانەمان پێی هەبێ! بەڵێ گەر هاتبا و خودا عەقڵێکی تەمبەڵی پێداباین، ئەو عەقڵەی هەرچی کۆنەخوازە لای خەڵک خۆشەویست دەکا تا لە نوێگەرێتی دووربکەوێتەوە، ئەوســـا دەکرا بڕوای پێبهێنین و لێشـــی دڵنیابین. لێ خۆ خوا ئەو جۆرە تەمبەڵی و تەوەزەلییەی پێنەبەخشـــیوین، ئیدی ئێمە زەحمەتی گومان و لێکۆڵینەوەکە بە ڕەوا دەزانین.

ئەم لێکۆڵینەوەیە دەمانگەیەنێتە ســـەر ئەوەی بڵێین زۆرترین شـــیعر لەوەی دراوەتە پاڵ ئیمریئولقەیس فڕی بەســـەر ئیمریئولقەیســـەوە نییە، بەڵکو هەمووی دراوەتەپاڵی و بۆی دروســـتکراوە، هەندێکیان عەرەب خۆیان بۆیان هەڵبەســـتووە، هەندێکی دیکەش گێڕەرەوەکان هەڵیانبەســـتووە، ئەوانەی لە سەدەی دووەمی کۆچیدا شیعریان تۆمار کردووە.

دەی با ئێســـتا ســـەیری موعەلەقەکە (ئەو شـــیعرەی گوایە بە دیواری کەعبەوە هەڵواسرابوو وەرگێڕ) خۆی بکەین، ئاخر ئێمە لە زۆرلەخۆکردن و دەســـتکاریی زیاتر لەم قەســـیدەیەدا نابینین. باکیشمان بە چیرۆکی هەڵواسینی ئەو حەوت، یان دە قەسیدانە نییە بە دیواری کەعبەوە هەڵواســـرابن یان لە پەڕاوەکاندا تۆمار کرابن. پێشمان وانییە کۆنەخوازانیش باکیان بەو چیرۆکە هەبێ، کە لە چەرخێکی دواتر دانراوە و هیچ شـــتێکی ژیانی عەرەب و

بایەخدانیان بە ئەدەبەوە نایسەلمێنێ. لێ ئێمە تێبینیی ئەوەمان کردووە، هەر کۆنەکان خۆیان گومانیان لە بەشێک لەم قەسیدەیە هەبووە، ئەوان گومان لەم دوو بەیتەی خوارەوەی دەکەن:

تَرَى بَعَرَ الأرآمِ فِي عَرَصَاتِها ... وَقِيعَانِها كَأَنَّهُ حَبُّ فُلفُلِ
كأني غَداةَ البَيْنِ يَوْمَ تَحَمّلوا ... لدى سَمُراتِ الحَيّ ناقِفُ حنظلِ

هەروەها ئەوان گومان لەم بەیتانەش دەکەن:

وَقِرْبَةِ أقْوامٍ جَعَلْتُ عِصامَها ... على كاهِلٍ مني ذَلُولٍ مُرَحَّلِ
وَوادٍ كجَوْفِ العَيرِ قَفْرٍ قطعتُهُ ... بِهِ الذئبُ يَعوي كالخَليعِ المُعَيَّلِ

فَقُلتُ لَهُ لما عَوى: إنّ شَأنَنا ... قليلُ الغنى إنْ كنتَ لمَّا تموّلِ
كِلانا إذا ما نالَ شَيْئاً أفاتَهُ ... وَمن يحترِث حَرْثي وَحرْثَك يهزُلِ

ئەوان لەدوای ئەوەدا، جیاوازییەکی زۆریان لە گێڕانەوەی قەسیدەکەوە هەیە: جیاوازی لە بێژەوە و بەدواییەکدا هاتنی بەیتەکانی، ئاخر ئەوان بێژەیەک لە جێی بێژەیەکی دیکە دادەنێن و بەیتێک لە شوێنی بەیتێکی دیکە. وەنەبێ ئەم جیاوازییەش هەر بەو قەسیدەوە بەند بێ، بەڵکو هەموو شیعری جاهیلی گرتووەتەوە. ئەوەش جیاوازییەکی ناقۆڵایە و هەر خۆی بەتەنیا بەسە بۆ ئەوەی گومان لە بەهای شیعرەکە بکەین. هەر ئەم جیاوازییەش وێنەیەکی ناشیرینی درۆزنانەی لە شیعری عەرەبی داوەتە دەست ڕۆژهەڵاتناسەکان، ئیدی بەلای ئەوانەوە شیعری

عەرەبی بێ تەرتیبی و شـــیرازەیە، یەکێتیی بابەت لە شـــیعردا هەر نییە، هەروەها کەسـایەتیی عەرەبییش لە شـیعرەکەدا بەدی ناکرێ، ئیدی هەر خۆت دەتوانی بەیتەکان پاش و پێش بکەی و هی شـــاعیرێکی دیکەی بۆ زیاد بکەی، بێ ئەوەی توشـــی هیچ سـەخڵەتی و گوناحێک ببی، بەتایبەتیش کاتێ کێش و سـەروای شیعرەکەت لەنگ نەکردبێ.

دەکرێ ئەم شـــتە دەرهەق شـــیعری جاهیلییەوە دروســـت بێ، ئاخر زۆرینەکەی بۆهەڵبەستراو و دروستکراوە. کەچی شیعری ئیسـلامی کە ڕاسـتی و دروسـتیماڵخۆکەی سـەلمێنراوە، ئەوا شـــتی وەهای تێدانییە، لێرەوە بە ئاڵنگارییەوە دەڵێن؛ با هەر ڕەخنەگرێک هەبێ بتوانێ دەستکاری ئەم شیعرەی ئیسلامی بکا بێ ئەوەی بیشێوێنی. منیش دەڵێم یەکێتیی قەسیدە لەو شیعرە ئیسـلامییەدا ڕوون و دیارە، کەسـایەتیی شـاعیریش دیارە و دیاربوونەکەشـی هیچی کەمتر نییە لە دیاربوونی دانەرەکەی لە شـــیعری بیانیدا. لەگەل ئەوەشـــدا ئەو هەڵەیە هـاتووە کە بەنموونەی شـــیعری جاهیلی دانراون، لەگەڵ ئەوەی شـــیعری جـاهیلی -هەروەک ڕوونمـان کردووەتەوە- نوێنەرایەتیی هیچ شتێک ناکا و بۆ ئەوەش دەست نادا ببێتە نموونەی دەستکاری و گەمەی دەستی چیرۆکبێژ و گێڕەرەوەکان.

پێشـــمانوایە کۆنەخوازەکان ناکۆک نین لەســـەر ئەم دوو بەیتە شلۆقەی نێو قەسیدەکە:

وليلٍ كمَوجِ البحر أرخى سدولَه　　　عليّ بأنــواع الهموم ليبتلي

فقلـــت له لمّا تمطّـــى بصُلبه　　　وأردف أعجــازًا وناء بكلكل

ئەم دوبەیتە هەر بۆ ئەوە دانراون تا بتوانرێ ببێتە دەروازە بۆ بەیتی دواتر:

ألا أيها الليل الطويلُ ألا انجلي　　　بصبح وما الإصباحُ منك بأمثلِ

ئەم دوو بەیتە لە زۆرلەخۆکردنێکی دووبەیتی و پێنجبەیتی زیاتر بەهیچ شتێکی دیکە ناچێ.

خۆ ئەگەر لەو شـــیعرە بووینەوە، ڕایەکی دیکەمان زیاتر لەوە نییە بڵێین شـــیعرێکی هاوردەیە و ئاخنراوەتە نێو قەســـیدەکە، ئیدی دەتوانین قەسـیدەکە بگەڕێنینەوە سـەر بەشـە یەکەمەکانی خۆی. ئەم بەشـانەش ئەمانەن: یەکەمیان هەڵوەسـتەی شـاعیر لەسـەر ماڵ/خانوو و هەرچی پێیەوە پابەندە لە گیان و شـیوەن و زار، ئەوسـا یادی ڕۆژانی ڕابواردنی لەگەڵ پاکیزەکان، ئینجا گلەیی کردن لە دۆسـتەکەی و ئەوەی پەیوەندی بە یارەکەیەوە هەیە، پاشـان ناوهێنانی شـەو و چوونەوەسـەر باسـی ڕاو و ئەوەی پەیوەندی بە وەسـفی ڕاو و ئەسـپەوە هەیە، دواتریش ناوهێنانی هەورەبروسکە و لێکەوتەی لێمشت و لافاو.

دەی باخێرا بچینە سـەر ئەوەی بڵێین وەسـفی ڕابواردن لەگەڵ پاکیزەکان و ئەوەی لەو بارەوە هاتووە، ئەو جۆرە بەدڕەفتارییە، لە هۆنینەوەی فەرەزدەق دەچێ لەوەی هی جاهیلی بێ. ئـاخر

هەر گێڕەرەوەکان بۆیان باســـکردووین چۆن فەرەزدەق لە ڕۆژێکی تەڕ و باراناویدا دەچێتە ســـەرپەڕی شـــاری بەســـرا و بەشـــوێن پێی دا دەڕوا تا دەگاتە گۆماوێک دەبینێ ژنان خۆیان تێدا دەشۆن، ئینجا دەڵێ " ئای ئەم ڕۆژە چەند بە ماڵی جولجول (جُلْجُل) دەچێ، ئەمە دەڵێ و لەوێ دەڕوا، ئەوســـا ژنان بانگی دەکەن:

هۆ کابرای ئێسترسوار، ئەویش دەگەڕێتەوە لایان تا باسی ماڵی جولجولیـــان بۆ بکـــا، هەینێ چیرۆکی ئیمریئولقەیســـیـــان بۆ دەگێڕێتەوە و ئەم شیعرەیان بۆ دەڵێ :

أَلّا ربّ يـــوم لك منهنّ صـــالحِ ولاســـيما يوم بـــدارة جاجل

ئەوانەی شـــیعری فەرەزدەق دەخوێننەوە و تێبینیی بەدڕەفتاری و ڕووقـــایمی دەکەن کە فرچکی پێوەگرتووە، ئیـــدی ئەوانەی لەسەر ئەو شیعرانە ڕاهاتوون سەختییەکی وەها نابینین هەندێ بەیتی هاوشـــێوەی خۆی بۆ ســـــەربار بکەن. زۆریش وابووە کۆنینەکان ئەو باســـوخواســـانەیان هێناوەتەگۆڕێ و دەشـــیدەنە پـــاڵ نووســـــەرانی کۆن، بەوەی خۆیـــان شـــــتی وەهـــایان هەڵبەســـتووە و داویانتەپاڵ کەســـانی دیکە. هەرچۆنێک بێ، زمانی ئەو بەیتانە وەک زمانی قەســـــیدە بەتەواوی زمانێکی عەدنانیی قورەیشـــییە دەکرێ لە شـــاعیرێکی موســـڵمانەوە دەرچووبن کە زمانی قورئانی کردبێتە زمانی ئەدەبیی خۆی.

هەرچی لەبارەی وێناکردنی ئیمریئولقیس و سەردانەکەیەتی بۆ لای یارەکەی و ئەو دەردەسەرییەی لە ڕێگەی چوون و گەیشتن بە یارەکەی و ترسان لە ئاشکرابوون و کەتنەکەی تووشی هاتووە، پاشان بەیەکەوە دەرچوون و کەیف و ڕابواردنی خۆیان کردووە و ئینجا بە کلکی بارگیری داداوە و گەڕاوەتەوە، هەموو ئەمە بە شیعری عومەر بن ئەبی ڕەبیعە نەبێ بە هی کەسی دیکە ناچێ. ئاخر ئەم چەشنە لە چیرۆکی دلْداریی لە شیعردا هونەرێک بوو کاتی خۆی عومەر بن ئەبی ڕەبیعە بۆ خۆی قۆرخ کردبوو، هەر بەڕاستیش تاکەسواری مەیدانەکەبوو. سەیریش لەوەدایە ئیمریئولقیس لەم چەشنە هونەرەدا پێشی ئەو کەوتبێ و بە شێوازێکی خۆی دانابێ و پێشییەوە ناسرابێ، پاشان ئیبن ئەبی ڕەبیعە بێت و لاسایی ئەو بکاتەوە، هیچ کام لە ڕەخنەگرانیش ئاماژە بەوە نەکەن کەوا ئیبن ئەبی ڕەبیعە بە ئیمریئولقیس کارانگاز بووبێ، لەگەڵ ئەوەی ئەوان ئاماژەیان بە کاریگەریی ئیمریئولقیس لە ڕووی وەسفەوە لەسەر کۆمەڵێ شاعیری دیکە کردووە. ئێ باشە ئایا ڕێی تێدەچێ کە ئیمریئولقیس بەو حیسابەی خۆی لە غەزەلدا داهێنەری ئەم جۆرە هونەرە بێ، ئەوەی عومەر بن ئەبی ڕەبیعە لەسەری ژیاوە و کەسایەتیی خۆی وەک شاعیر پێناسراوە و بەو شتە نەزانێ؟

تۆش ئەگەر قەســـــیدەیەک، یان دووانت لە هی ئیبن ئەبی ڕەبیعە خوێندەوە هیچ ســـــێودووی لێ ناکەی بەوەی ئەم جۆرە هونەرە داهێنراوی خۆی بێ و بە بــاشــــترین و بەهێزترین شـــــێوەش بەکاریهێناوە و قۆســـــتوویەتیەوە و عەرەبیش لەســـــەر ئەمە گەواهی بۆ دەدا. هەمان شـــێوەش لەبارەی چیرۆکەکانی دڵداری کە لە قەســـــیدەیەکی دیکەی ئیمریئولقیسدا دەیبینییەوە: "ألا أنعم صباحا ایها الطلل البالي". لەم چیرۆکە ڕووهەڵماڵراوەدا جێدەســـتی هونەری ئیبن ئەبی ڕەبیعە و گیانی فەرەزدەق دیارە. ئێمەش تـای تەرازووەکە بەو لایەدا دەشـــــکێنینەوە، کە ئەم جۆرە هونەرە لە غەزەل درابێتە پاڵ ئیمریئولقەیس، ئەوەش هەر گێڕەرەوە داویانەپاڵ کە بەو دوو شاعیرە ئیسلامییە کاریگەر بوون.

ئیدی ماوەتەوە ســـەر وەســـف، نەخاســـمە وەســـفی ئەســـپ و ڕاووشـــــکار. لێ ئێمە هەڵوێســـــتێکی دوودڵییانەی لە بەرانبەردا دەنوێنین. هەر زمانیش وامان لێدەکا ئەم هەڵوێســـتە وەربگرین. دیارە ئیمریئولقیس لە وەســـفی یەکســـم و وڵاخەبەرزە و ڕاو و باران و لافاودا بلیمەت بووە. دیارە لەوەدا چەند شـــتێکی نوێی داهێنـاوە کە پێشـــــتر نەبوون. لێ ئـاخۆ ئەو لەو شــــیعرەی بەردەستماندا ئەوەی گوتووە یان لە شیعرەکانی دیکەی و ئیدی زەمەن بەســــــەر ئەو شـــــیعرانەدا تێپەڕیوە و لەبیرچوونەتەوە، هیچی وەهای لێنەماوە مەگەر چەند ڕســـــتەیەکی چڕ و کورت نەبێ، ئەویش گێڕەرەوەکان لە شـــــیعری نوێدا هۆنیویانەتەوە و

خەڵکیان دەســـــخەرۆ کردەوە بەوەی داویانەتە پاڵ شـــــاعیرە کۆنەکەمـــان کە ئیمریئولقیســـــە؟ ئێمە بەلای ئەو ڕێبـــازەدا دەیشـــکێنینەوە. ئاخر ئێمە ئەوەمان پەســـەندە کە ئیمریئولقیس یەکەمین کەســە ئاژەڵە دڕندەکانی کۆتوبەند کردبێ و ئەسپی بە داردەست و باز و شتی لەم جۆرە چواندبێ، لێ ئێمە گەورەترین گومانمان لەوە هەیە خۆی ئەو بەیتانەی گوتبێ، کە گێڕەرەوەکان گێڕاویانەتەوە. گەورەترین مەزندەش ئەوەیە ئەو وەســـــفەی لە موعەلەقەکە و لە قەسیدە لامییەکەی دیکەیدا هەیە شتێکی لە هی ئیمریئولقیس تێدایە، بەڵام هەر بۆنەکەیەتی و بەس.

قەســـــیدەی ســـــێیەمیش هەیە، ئێمە گردەبڕانە دەڵێین ئەمەیان بەتەواوی بۆی هەڵبەســـــتراوە. ئەویش قەســـیدەی بائیەکەیەتی، گوایە ئیمریئولقیس بۆیە دایناوە تا نەیاریی خۆی بۆ عەلقەمە بن عەبەدەی فەحل و ئەنغامی ئوم جوندوب، ژنەکەی ئیمریئولقیس کە عەلقەمەی بەســەر مێردەکەیدا ســەرخستووە، گوتووە. ئیدی خۆت هەردوو قەســـــیدەکە لە دیوانی ئیمریئولقیس و دیوانی عەلقەمەدا دەبینیتەوە. هەرچی قەســـیدەی ئیمریئولقیســـــە، بەم دێڕانە دەستپێدەکا:

خَليـلَيَّ مُـرّا بي عَلـى أُمِّ جُنـدَبِ نُقَضِّ لُبـانات الفُـــؤادِ المُعَذَّبِ

هەرچی قەسیدەکەی عەلقەمەیە، سەرەتاکەی وەها دەستپێدەکا:

ذَهَبتَ مِـنَ الهِجرانِ في غَيرِ مَـذهَبٍ وَلَـم يَـكُ حَقّاً كُلُّ هَـذا التَجَنُّبُ

هەر ئەوەندە بەسیەتی ئەم دوو بەیتە بخوێنیتەوە، تا هەست بە نەرمونیانی دارِشتنی ئیسلامییانە بکەی. بە وردبوونەوە لەو دوو قەسیدەیە، هەڵوێستە لەسەر ئەو دوو شاعیرە دەکەی، بەوەی زۆر واتا و زۆر بێژە و بەڵکو بەیتی زۆریش بە دەق لەو دوو قەسیدەیەدا لەهاویەکییدا دەبینی، بەوەی ئەو بەیتەی دراوتە پاڵ عەلقەمە و پرسەکەی پێ بردووەتەوە و لە ئیمریئولقەیسیش دەگێڕدرێتەوە، ئەویش ئەم بەیتەیە:

فأدركهنَّ ثانياً عن عِنانه   يمرُّ كَمَرِّ الرَّائحِ المُتَحلِّبِ

ئەو بەیتەش کە ئیمریئولقەیس پرسەکەی پێ دۆڕاندووە لە عەلقەمەوە دەگێڕدرێتەوە، ئەمەیە:

فَللسّوطِ لَهُوب، ولِلسّاق دِرَّة   وللزَّجرِ منه وقعٌ أهوَجَ مُهذَّبِ

ئیدی تۆ دەتوانی ئەم دوو قەسیدەیە وەها بخوێنیتەوە بێ ئەوەی هیچ جیاوازییەک لە کەسایەتیی شاعیرەکانیان بدۆزیتەوە، بەڵکو هەر کەسایەتیی شاعیری تێدا ببینیتەوە، هەر ئەوەندە تۆ هەست دەکەی هۆنینەوەیەکی سەیرە، کە سەرلەبەری لە وێناکردنی ئەسپ و یەکسمە. گەورەترین مەزندەش ئەوەیە، عەلقەمە شانازیی بە ئیمریئولقیسەوە نەکردووە، ئوم جوندوبیش نەکەوتۆتە ناوبژیکردنیان، هەردوو قەسیدەکەش فرِی بەسەر جاهیلیەتەوە نییە، بەڵکو دروستکراوی یەکێک لە زاناکانی زمانە، ئەوسا بەهەر هۆیەک لە هۆیەکان لەوانەی پێشتر ئاماژەمان پێداوە، ئەوانەی پاڵی

بە زماندناســـەکانەوە ناوە تا بەم جۆرە شـــیعر بە زاری شاعیرانی جاهیلییەوە هەڵببەستن. کاتی خۆی ئەبوعوبەیدە و ئەسمەعی لەســەر ئەسپناســی و وەسـفی عەرەب بۆ یەکسـم کێبڕکێیـان بوو بەوەی ئـاخۆ کێیـان بەتوانـاتر و زیرەکتر و مێشکڕوونترە لەبارەی وەسفی یەکسمەوە. مەزندەی ئێمەش لەوە دەرنـاچێ، ئەم قەســـیدانە هەر چەشـــنێـک بن لەو کێبڕکێیەی نێوان زاناکانی شـارە جیاوازەکانی موسـڵمانان لە سەردەمی خۆیدا.

لێرەوە پێویســـت بە هەڵوەســـتەیەکی دیکە دەکا. ئاخر هەر بەتەنیا ناو و باسوخواسی ئیمریئولقەیس نایە، بەڵکو لەگەڵیدا ناوی شـــاعیرانی وەک عەلقەمە -وەک بینیت- هەروەها ناوی عەبید بن ئەبرەســـیش دێ. هەرچی لەبارەی عەلقەمەیە، ئەوا گێڕەرەوەکـان هیچی وەهـای لەبـارەوە نـاگێڕنەوە تەنیـا ئەو شـانازینامەیە نەبێ بە ئیمریئولقەیس و پێداهەڵدانی پاشـایەک لە پاشـاکانی غەسـانەوە نەبێ، ئەویش قەسـیدە ڕائییەکەیەتی، دەستپێکەکەشی وەهایە:

طَحـا بِكَ قَلـبٌ فِي الحِسانِ طَروبُ　　　بُعَيـدَ الشَـبابِ عَصرَ حانَ مَشـيبُ

گوایە ئەم شـاعیرە هاموشـۆی قوڕەیشـی کردووە و شـیعری بۆ گوتوون، بەوەی گوایە دوای سەرهەڵدانی ئیسلام مردووە، واتە لەچاو ئیمریئولقەیســـدا لە ســـەردەمێکی زۆر دواتردا مردووە، چونکە ئیمریئولقەیس بەر لە لەدایکبوونی پێغەمبەر مردووە،

کەچی ئێمە وەهای دەبینین، ئەم شـــاعیرە بەر لە ســــەدەی شەشەم، لەوانەشە بەر لە سەدەی پێنجەمی زایینیدا ژیابێ.

هەرچی لەبارەی عەبیدەوەیە، ئەوەی لە ژیاننامەی ئەوەوە بۆمان هەڵکرێنراوە و ئەو شـــیعرەی دراوەتە پاڵی، تەنیا مەبەســـتمان ســـەلماندنی کەســـایەتیی ئیمریئولقەیس و شـــیعرەکەیەتی، کە ئەنجامێکی غەمناکمان لێهەڵێنجاوە. ئاخر ئەنجامی هەڵوێســـتمان لە عەبید و شـــیعرەکەی هەر هەمان هەڵوێستمانە لەبارەی ئیمریئولقەیس و شـیعرەکەی. لەمەشـدا ئێمە سووچمان نییە، ئاخر گێڕەرەوەکان شتێکی وەها لە عەبید ناگێڕنەوە مایەی پەســەندکردن و پشــتڕاســتکردنەوە بێ. ئاخر عەبید لای گێڕەرەوە و چیرۆکخوانان کەســـێکە لە کەســـە سروشتبڕەکان(خاریق) و ئەوانەی کەشف و کەراماتیان هەیە، گوایە دۆستی جنۆکە و ئاسمان بووە، گوایە زۆر بەتەمەن بووە، ئەوەندە ژیاوە گەیشـــتووەتە ســـێ ســـەدە و زۆر ناحەزانەش مردووە: گوایە نوعمان کوڕی مونزیر یان مونزیری کوڕی ماء السماء لە ڕۆژی کەساسی و بێمرادییەکەی خۆیدا کوشتوویەتی. گێڕەرەوەکان شـەیتانی عەبیدیان ناسـیوە، ناوی ئەو شـەیتانە هەبید بووە، ئیدی هەندێکیان هەوڵیان داوە ئەمە بکاتە پەند بەوەی بڵێ: گەر هەبید نەبوایە، عەبیدیش نابوو "لولا هبید ماکان عبید". ئەوســـا لەبارەی ئەو هەبیدەوە شـــیعریان گێڕاوەتەوە، گوایە ئەو ویستوویەتی سروش بە کەسانی دیکە، بۆ غەیرە عەبید بســـازێنێ تا شـــیعر بڵێن، بەڵام ســـەرکەوتوو

نەبووە. لەبارەی ئەو عەبیدە قسە و باسی وەهای لەگەڵ جنۆکە دەگێڕنەوە لە سەیرەوسەمەرە و چێژ و خۆشی بەدەر نییە. لێ هەر شتێک لە باسوخواسی ئەو عەبیدە دەخوێنیتەوە، ئەوا هیچمان لەبارەی کەسایەتییەوە پێنالێ و شتێکی وەهای تێدانییە تا لەسەر دڵودەروونی خەڵکی ڕەشۆک و نیمچەڕەشۆکیش مایەی دڵنیایی و بڕوا بێ.

هەرچی شیعری عەبیدە، ئەوا لە کەسایەتییەکەی ڕونتر نییە. ئاخر گێڕەرەوەکان بە شێواوی و پچڕپچڕ و ونبوو شتی لەبارەوە دەگێڕنەوە. ئیبن سەلام لە شوێنێک لە کتێبەکەی خۆی "طبقات الشعراء"دا بۆمان باسدەکا، کەوا هیچ شتێکی وەها لە شیعری عەبید و تەرەفە بەجێنەماوە لە دە قەسیدە پتر نەبێ، کەچی هەر ئیبن سەلام لە شوێنێکی دیکەی کتێبەکەی دەڵێ، ئەو هەر بەو شیعرەی عەبید دەزانێ:

أَقفَرَ مِنَ أَهلِهِ مَلحوبُ فَالقُطَبِيّاتُ فَالذَنوبُ

پاشان ئیبن سەلام دەڵێ: لەدوای ئێوە هیچی دیکە نازانم. لێ گێڕەرەوەکانی دیکە سەرتاپای چیرۆکەکە و شیعری داشۆرینیش لەبەرانبەر ئیمرئولقەیس و ناکۆکبوونی لەگەڵیدا دەگێڕنەوە، ئەمەش هەمووی بۆ ڕاکێشانی سۆزی حوجور لە بەرانبەر بەنی ئەسەددا. خۆ هەر بەتەنیا خوێندنەوەی دەستپێکی قەسیدەکەش بەسیەتی تا گردەبڕانە بڵێین ئەم قەسیدەیە هەڵبەستراوە و هیچ بنەمایەکی ڕاستودروستی نییە، کە شاعیری ناوبراو ماخۆکەی بێ. هەروەها ئەوەشی تێداهاتووە

کە چۆن یەکتایی خوا و زانایی خوا هەروەک چۆن لە قورئاندا هاتووە دەسەلمێنێ. بەیتەکە وەهایە:

واللّه ليس له شريكٌ عَـلاَّمُ	مـا أخفـت القلــوبُ

هەرچی شیعرەکەی دیکەیە، کە نەیارێتی لە بەرانبەر ئیمریئولقەیس دەردەبڕێ و هەجوی کیندە دەکا، بە بڕوای ئێمە ڕاست نییە و هەڵبەستراوە. ئاخر شیعرەکە لە ڕووی بێژە و شێوازەوە سواو و لاوازە هی ئەوە نییە بدرێتە پاڵ شاعیرێکی پێشینە. خوێندنەوەی ئەو قەسیدەش بەسیەتی کە بزانین دەستکردی چیرۆکنووسەکانە، ئیدی ئەم شیعرە و هاوشێوەکانی بەرهەمی لێکەوتەی ڕکابەریی دەمارگیریی خێڵەکیی یەمەنی و موزەرییەکانە. شیعرەکە وەها دەستپێدەکا:

يـا ذا المُخَـوِّفنـا بِقَـتلِ	أَبيـهِ إِذلالاً وَحَـينـا
أَزَعَمـتَ أَنَّكَ قَد قَتَلتَ	سَـراتَنا كَـذِباً وَمَيـنا

خۆ ئەگەر لەبەر کورتبڕی کتێبەکە نەبووایە، دەکرا ئەم شیعرەمان هێنابایەوە و پەنجەمان لەسەر چۆنیەتی دروستکردنەکەی دانابووایە، لێ گەڕانەوە بۆ ئەو شیعرە بۆ خوێنەر ئاسانە و بڕیار لەسەردانیشی ئاسانتر. کەواتە هەموو شیعرێکی ئیمریئولقەیس کە پەیوەندی بە شیعری ئەو عەبیدەوە هەیە، کەوا بەزاری ئەوەوە هەڵبەستراوە، هەروەک چۆن هەمان کاریش دەرهەق عەبید کراوە.

ئیدی بەو تاوتوێکردنە کورتەی ئەو سێ شاعیرە (ئیمریئولقەیس و عەبید و عەلقەمە) بۆت دەردەکەوێ، شیعری ڕاستودروستی ساغکراوی ئەوان هەر زۆر کەمە و بە ئاستەم ناوی دێ، ئاخر بەشە هەرەزۆرەکەی ئەم شیعرە دروستکراوە و لە بەرانبەر شیعری جاهیلیدا نە هیچ شتێک دەسەلمێنێ و نە ڕەتیشی دەکاتەوە، لەمەدا لەم دوو قەسیدەیەی عەلقەمە نەبێ هیچی لێ هەڵاوێرد ناکەین. ئەوانیش ئەمانەن:

یەکەمیان: "طحا بک قلب للحسان طروب"

دووەمیشیان: "هل ما علمت وما استودعت مكتوم"

دەکرێ ئەم دوو قەسیدەیە بەجۆرێک لە جۆرەکان ڕاست بن و ساغ کرابنەوە، بەڵام لە چەند بەیتێکی قەسیدەی دووەمدا پێویستە بە پارێزەوە بۆی بچین. کەچی ڕاستی و دروستی ئەم دوو قەسیدەیە کار لە ڕاوبۆچوونمان سەبارەت بە شیعری جاهیلی ناکا، ئاخر خۆت بینیت عەلقەمە درەنگتر ژیاوە، ئەو دوای پەیدابوونی ئیسلام مرد، ئەوەشت بینی چۆن ئەو شاعیرە دەهاتە لای قوڕەیش و شیعری خۆی دەخستە ڕوو. لێ ئێمە هێشتا لەبارەی چەند بەیتێکی قەسیدەی دووەمی خۆپارێز بووین بەوەی ئەویش دەستکاری کرابێ و بۆی هەڵبەسترابێ، ئەویش ئەو بەیتانەن کە شاعیرەکە ڕێگەی پەند و نموونەهێنانەوەی گرتووە.

٣

عەمر بن قەمیئە ــ موهەلهیل ــ جەلیلە

باسـوخواسـی دوو شـاعیری دیکە لەگەڵ ئیمریئولقەیس دێ. یەکێکیان -هەروەک گێڕەرەوەکان دەیڵێن- هاوڕێی ئیمرئیولقەیس بووە، لە کاروانەکەی بۆ کوستەنتینە هاوگەشتی بووە، هەروەک چۆن ئیمرئیولقەیس لەم گەشـتەیدا نەگەڕایەوە، ئەویش هەر نەگەڕایەوە، شـاعیرەکەش عەمر بن قەمیئە بوو. هەرچی شـاعیرەکەی دیکەیە -هەروەک گێڕەرەوەکان باسـیان کردووە- خاڵی ئیمرئیولقەیس بووە، ئەویش موهەلهیلی کوڕی ڕەبیعەیە.

لێرەدا پێویستە هەڵوەستەیەکی کورت لەسەر ئەو دوو شاعیرە بکەین تا دوای کەمێک لە تێڕامان بۆمان دەربکەوێ، ژیانی ئەوانیش لە ژیانی ئیمرئولقەیس و عەبید ڕونتر نەبووە و سەلمێنراوتریش نەبووە، هەروەها شـیعرەکانیشـیان لە ڕووی

ســـــاغبوونەوەی ماخۆیەتییان لە هی ئیمرئولقەیس ڕاســـــت و دروستتر نەبووە.

دەی با بەر لە هەموو شـــتێک ئەو تێبینییە دەرببڕین، کەوا لە یەکچوونێکی ســەیر لەنێوان ئیمرئیولقەیس و عەمر بن قەمیئەوە هەبووە، ئیمریئولقەیس بە پاشـــای ســــەرگەردان/وێڵ ناودەبرا. ئێمە ئەو ناوەشـــــمان بە شــــێوەیەکی دیکەی جیاواز لەوەی گێڕەرەوەکان و زمانناســــــان ڕاڤەیانکردووە، کە ئەو پاشـــــایە نەناســـراوە هیچ شــتێکی لەبارەوە نازانرێ، ضُلّ ّ ّ ّ ُّل بن قُل بووە. عەرەب بە عەمر بن قەمیئەشـــــی دەگوت عەمری وێڵ. هەرچی گێڕەرەوەکانی دوایی بوون، ئەوانەی دوای سەرهەڵدانی ئیسلام، ئەوان ئەو ناوەیان وەک ئەوەی هەنگوینیان لە کلۆرەدار دۆزیبێتەوە وابوو، پێیان سووک و ئاسان بوو، ئەدی ئەوەنەبوو کە لەگەڵ ئیمریئولقەیس چووە قوســــــتەنتینییە؟ ئەدی هەر لەو گەشــتەشــدا ســەری نەنایەوە و نەمرد؟ کەواتە ئەو عەمری وێڵ بوو، چونکە بێ مەبەســـــت و بەبێ ئاراســـــتە ســـەری نایەوە و بزربوو. لێ ئێمە ئەو ناوە بە شـــــێوەیەکی دیکە ڕاڤە دەکەین، بەهەمـان شـــــێوەی نـاوی ئیمرئیولقەیس، وەهـای دەبینین کە عەمـرو بـن قەمـیـئە لە بـیـرەوەری و یـادگەدەدا هەروەک ئیمرئیولقەیس ون بووە، لە نـاوەکەی بترازێ هیچی لەبـارەوە نازانرێ، ئیدی چیرۆکیان بۆ هەڵبەســــتووە و هەروەک چۆن بۆ هەردوو هاوڕێکەی دیکەشـــیان هەڵبەســت، شـــیعریان بە زاری

ئەو هۆنیوەتەوە و وەک چۆن بۆ هاوڕێکانی ئەویشیان هۆنیوەتەوە و داویانەتە پاڵیان.

گێڕەرەوەکان گوتوویانە: گوایە ئیبن قەمیئە زۆر ژیاوە و ئیمرئیولقەیسی ناسیوە هاوڕێی بووە تا پیربووە، لێ ئیمرئولقەیس خۆشیویستووە و وێڕای تەمەنەکەشی لەگەڵ خۆی بۆ گەشتەکەی بردوویەتی. ئیبن سەلامیش گوتوویەتی: تیرەی بەنیئوقەیش (بني أقيش) هەندێ شیعری ئیمرئولقەیسیان داوتە پاڵ عەمرو بن قەمیئە، لەڕاستیشدا وەها نییە. هەر بەڕاستیش ئەم شتە وەها نییە، ئاخر ئەم شیعرە ناکرێ هی عەمرو بن قەمیئە بێ، هەروەک چۆن ناشکرێ هی ئیمرئیولقەیس بێ، چونکە ئەم شیعرانە شیعری داتاشروای چەواشەکارن.

خۆ ئەگەر عەمرو بن قەمئیە تەنیا لە تەمەنێکی پیرییدا ئیمریئولقەیسی ناسیبێ، کەواتە هەر دەبێ بەر لە ئیمرئیولقەیس شیعری هۆنیبێتەوە. گێڕەرەوەکان دەڵێن گوایە ئیبن قەمیئە لە تافی لاویدا شیعری گوتووە. کەواتە وادەردەکەوێ ئیمریئولقەیس یەکەمین کەس نەبێ دەرووی شیعری بۆ خەڵک کردبێتەوە. لێ ئێمە چیمان داوە لەسەر شتێکی وەها بوەستین کە هەر خودی گێڕەرەوەکان بەتەواوی لێی شڵۆق و دڕدۆنگن؟ ئەوان دەڵێن گوایە یەکەمین، کەس کە قەسیدەی دانابێ موهەلهیلی کوڕی ڕەبیعەی خاڵی ئیمریئولقەیسە. بە شێوەیەک گوایە ئیمرئیولقەیس لە دایکییەوە شیعری بۆ بەجێماوە. ئەمەش واتای ئەوە دەگەیەنێ کە شیعر عەدنانییە نەوەک قەحتانی. ئیدی

هەر لێرەوە بیردۆزێکی دیکە سەریهەڵدا، بەوەی هەموو شیعر یەمانیە، واتە هەر لە دەستپێکەکەی بگرە، هەر لە ئیمریئولقەیسەوە، لە سەردەمی جاهیلیەتەوە تا بە ئەبونەواس لە سەردەمی ئیسلامییەوە کۆتایی پێهات. ئیدی خۆت دەبینی کاتێ لەسەر پرسێکی وەها دەوەستین، ئەوا لە دەماگیریی خێڵەکیی نێوان عەدنان و قەحتان تێناپەڕین. لێ کەمێک دواتر شتێ زێدەتریش دەبینی.

چیرۆکی عەمر بن قەمیئە کە گێڕەرەوەکان باسی دەکەن شتێکی بەهادار نییە، هەروەک باسوخواسی ئەوانی دیکە گوتە و قسەیە، ئەوان دەڵێن گوایە ئەم شاعیرە منداڵ بووە کاتێ باوکی مردوە، ئیدی مامی بەخێوی کردووە. عەمر بن قەمیئە کوڕێژگەیەکی جوانکیلە بووە و تا ماموژنەکەی چاوباشقانێی لەگەڵ کردووە و چاوی تێبڕیوە، ئیدی لای خۆی هێشتووەتەوە، هەر کاتێک بۆ کارێک مێردەکەی واتە مامی شاعیرەکە لەماڵ چووەتە دەر، ئیدی ماموژن داوای لێکردووە و خۆی بۆ نمایش کردووە، بەڵام کوڕەکە لەبەر خاتری مامی دڵی بەرایی نەهاتووە و کارەکەی لەگەڵ نەکردووە و لەوێ ڕۆیشتووە. کەچی دواتر ماموژنەکەی ڕقی لێداگرتووە و کەتنی پێداداوە، دوای ئەوەی مێردەکەی گەڕاوەتەوە بە ڕق و تووڕەییەوە چیرۆکێکی بۆ هەڵبەستووە و بەدوایدا ناردووە، ئیدی کابراش زۆر لە برازاکەی دەهری دەبێ. لێرەوە گێڕەرەوەکان لە باسوخواسەکە جیاواز دەبن، هەریەکەیان بە جۆرێک بەدوای سەرەداوەکەدا دەڕۆن،

هەیانە دەڵێ مامەکە خەریک بووە برازاکەی بکوژێ، کەچی هەڵاتووە و چووەتە حیرە، هەشیانە دەڵێ وازی لێهێناوە. هەرچۆنیک بێ، شاعیرە لاوەکە لە شیعرەکەیدا داوای لێبوردنی لە مامی کردووە، لەم شیعرەدا هەر خۆت نەرمونیانی و ئاسانی و دەستکاریی هەست پێدەکەی:

خَليلَـيَّ لا تَســتَعجِلا أَن تَــزَوَّدا — وَأَن تَجـمَـعا شَـملي وَتَنتَظِرا غَدا
فَما لَبَثٌ يَومـاً بِسـابِقٍ مَغنَـمٍ — وَلا سُـرعَتي يَومـاً بِسابِقَةِ الرَدى
وَإِن تُنظِـراني اليَومَ أَقضِ لُبـانَةً — وَتَسـتَوجِبا مَنّـاً عَلَـيَّ وَتُحمَـدا
لَعَمرُكَ ما نَفـسٌ بِجِـدٍ رَشـيدَةٍ — تُؤامِـرُني سِرّاً لِأَصـرِمَ مَرثَـدا
وَإِن ظَهَـرَت مِنهُ قَـوارِصُ جَـمَّةٌ — وَأَفـرَعَ في لَومي مِراراً وَأَصعَدا
عَلى غَيـرِ ذَنبٍ أَن أَكـونَ جَنَيتُـهُ — سِـوى قَـولِ باغٍ كادَني فَتَجَهَّـدا
لَعَمري لَنِعمَ المَرءُ تَـدعو بِحَبـلِهِ — إِذا ما المُنـادي في المَقامَـةِ نَدَّدا
عَظيـمُ رَمادِ القِـدرِ لا مُتَعَبِّسٌ — وَلا مُـؤيِسٌ مِنـها إِذا هُـوَ أَوقَدا
وَإِن صَرَّحَـت كَحـلٌ وَهَبَّت عَـرِيَّةٌ — مِنَ الريحِ لَم تَترُك لِذي المالِ مِرفَدا
صَبَرتُ عَلى وَطءِ المَـوالي وَحَطمِهِـم — إِذا ضَنَّ ذو القُربى عَلَيهِم وَأَخمَدا
وَلَـم يَحمِ فَـرجَ الحَـيِّ إِلّا مُحـافِظٌ — كَـريمُ المُحَيـا ماجِـدٌ غَيرُ أَحرَدا

مەزندەشمان وەهایە، خوێنەر هەر خوێندنەوەی ئەم چیرۆک و ئەم قەسیدەیەی بەس بێ بۆ ئەوەی بڕوا بەوە بێنێ، کە ئێمە لەبەردەم شتێکی هەڵبەستراوی دەستکاریکراو داین و لەڕاستی و دروستییە بنەڕەتیی شاعیرەکەوە دوورە. ئەم شیعرەی خوارەوەشیان گوایە عەمرو بن قەمیئە لەکاتی پیربوون و

بەساڵداچوونی وەسفی پیری و پەککەوتەیی خۆی کردووە، ئەوا لەم چیرۆکە و ئەم قەسیدەیە باشتر نییە کە باسمان لێوەکرد. گوایە بەر لە کاروانەکەی لەگەڵ ئیمرئولقەیس بۆ وڵاتی ڕۆم گوتبێتی. ئەلشەعبی یان ئەوەی لەزاری ئەلشەعبی گێڕاویەتەوە پێیوایە کەوا عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان بە مەرەدی دەرد و نەخۆشی ئەو چووە و سەریناوەتەوە:

كأنِّي وقد جاوزتُ تِسْعينَ حِجـَّةً　　خلَعتُ بها عَنِّي عِنــانَ لِجَامِي

عَلـى الرَّاحَتَيْن مَـرَّةً وعَـلى العَصَا　　أَنــوءُ ثــلاثاً بَعْدَهُنَّ قِيامِي

رمَتْنِي بناتُ الدَّهر مِن حَيْثُ لا أرَى　　فمـَا بَـالُ مَـن يُرْمَى وليس بِر

فلــو أنَّ ما أُرمَــى بنَبـلٍ رَمَيْتُها　　ولكنَّــما أُرمَــى بغَيــرِ سِهامِ

إذا مـا رآني النـاس قالـوا: ألم يكن　　حديثاً جديد البري غير كـهام!

وأهلكنــي تـأميل يـومٍ وليــلةٍ　　وتأميــل عــامٍ بعد ذاك وعـام

وأهلكــني تأميـل يـومٍ وليلةٍ　　وتأميــلُ عــامٍ بعد ذلك وعام

لەپاش ئەمە دەتوانین عەمرو بن قەمیئەش بخەینە پاڵ دوو هاوڕێ سەرگەردانەکەی دیکە: (عەبید و ئیمریئولقەیس)، ئینجا بچینە سەر موهەلهیل، تا بزانین چی لە باسوخواس و شیعرەکەی بسەلمێنین.

هەرچی کاروباری موهەلهیلە شتێکی ئاسانە و هیچ ناکۆکی لەسەر نییە. ئاخر دەبێ بگەینە پلەیەکی وەها لە ساویلکەیی تا بڕوا بە گێڕەرەوەکان بکەین لە گێڕانەوەی ئەو چیرۆکە دوورودرێژەی پێیدەگوترێ چیرۆکی جەنگی بەسوس. پێشمان

وایە ڕێککەوتن ئاسـانە لەسـەر ئەوەی ئەم چیرۆکە چەندی دریێژەکێشاوە و پەلوپۆی هاوێشتووە و باسوخواسەکەی لە ئیسلامدا ئەوەندە گەورەبووە، تا کار گەیشتووەتە سەر کێبرکێی ڕەبیعە و موزەر لە لایەک، لە لایەکی دیکەش لە نێوان بەکر و تەغلب. موهەلهیلیش هەر پاڵەوانێکی ئەم داستانەیە، بەگوێرەی درێژدادڕی و پەلوپۆکێشانی چیرۆک و حەکایەتەکە، ئەوا پێگە و پایەی موهەلهیل گەورە و گەورەتر بووە. ئێمە نکوڵی لەو ناحەزییە توندەی نێوان هەردوو هۆزە دەستەخوشکەکە، واتە تەغلب و بەکر ناکەین کە لە چاخی جاهیلیدا ڕوویداوە، هەر ئەم ناکۆکییەش سەریکێشا بۆ چەندین شەڕ و زۆر کەسیش لەو نێوەدا کوژران و خوێنی زۆریش ڕژا، بەڵام هۆکاری ئەو ناکۆکییە و دەرکەوتە و شوێنەوارە ئەدەبییەکەی لەبەین نەماوە، هەر بەتەنیا یادەوەرییەکی کەمی مابووەوە ئەویش چیرۆکنووس و حەکایەتخوانەکان بە باشترین شێوە قۆستوویانەتەوە، ئیدی بەکر و تەغلب و ڕەبیعە پێویستییەکانی خۆیان لەو دەرفەتقۆستنەوەیە بینییەوە، سا بۆ نا؟ ئاخر ئەدی پێغەمبەرایەتی و خەلافەت و نمایشی شەرەف و شکۆ، هەر هەموو ئەمانە لە ئیسلامدا بۆ موزەر نەبوون؟ ئاخر ئەدی عەرەبی ڕەبیعە چۆن باوەڕ بە سەرداریێتی موزەر و ئەو نەمرییە بهێنن، بێئەوەی شتێک لە چاخی کۆنینە بۆ خۆیان بسەلمێنن، هەر هیچ نەبێ سەنگی شەرەف و نەمری و سەرووەری؟ بەڵێ هەرواشیان کرد: ئەوان وەهایان گوت گوایە سالارانی عەرەبی عەدنانی لە سەردەمی جاهیلیدا: کە پاشا و

ســـــالارەکان لەوان بوون، هەر ئەوان لەبەرانبەر عەدنانزادەدا بەرگرییان لە قەحتان کرد، هەر ئەوانیش بوون لەدژی ملهوڕیی لخمییەکانی عێراق و غەســاســینەکانی شــام وەســتانەوە، هەر ئەوانیش بوون ســوپای کیســرایان لە شــەڕی زیقاردا بەزاند. کەواتە موزەر لەنێو عەرەبی دوای ئیســـلامـدا پێگەی خۆی هەبوو، ڕەبیعەش لەنێو عەرەبی پێش ئیســـلامـدا. خۆ ئەگەر ســـەرنج بدەی، بۆت دەردەکەوێ، کە هەر بەڕاســـتی ناکۆکی لەنێوان ڕەبیعە و موزەر لە ڕۆژگـاری ئومەوییەکـانـدا هەبووە، هەر ئەو ناکۆکییە ئەدەبییەش بوو وای لە جەریری شـــاعیری موزەرییەکان کرد بڵێ:

إنَّ الَّــذي حَــرَمَ المَكـــارِمَ تَغلِبـاً جَعَـلَ النُبُـــوَّةَ وَالخِـلافَةَ فينا
هــاذا اِبنُ عَمّـي في دِمَشـقَ خَليفَةً لَــو شِـئتُ ســاقَكُمُ إِلَيَّ قَطـينا

هەروەها ئەختەڵیش هاتۆتە وەڵام و گوتوویەتی:

أبَنـي كُلَيْـبٍ، إنَّ عَمـي اللـــذا قتــلا الملـوكَ، وفككـا الأغــلالا

ئێمە دەڵێین ئەگەر ســـەرنجی ئەو هەموو ململانێیە بدەی، ئەوا بۆت سەخت نابێ ئەو هەموو چیرۆک و شیعرە بۆهەڵبەستراوە ساختەیە لەبارەی هەردوو هۆزەکانی ڕەبیعە، کە بەکر و تەغلبن بێنیتە پێشـچاوی خۆت. کەچی هەندێک گێڕەرەوە زۆر گومانیان لە باســوخواســی پەیوەســت بە شــیعرەکانی بەکر و تەغلبەوە هەبوو.

هەرچۆنێک بێ، کەسایەتیی موهەلهیلیش لە کەسایەتیی ئیمریئولقەیس یان عەبید یاخود عەمرو بن قەمیئە ڕوونتر نییە، هەرئەوەیە کە چیرۆکی بەسوس وێنەیەکی وەهای موهەلهیلی نیشانداوین هەر لە ئەفسانەکان نزیکە لەوەی شتێکی دیکە بێ. ئیبن سەلامیش گوتوویەتی، عەرەب وەهای دەبینێ کە موهەلهیل زیاتر شیعر دەڵێ لەوەی بە کردەوە شتێک بکا. ئەوەی ڕاستی بێ ئەوە موهەلهیل نەبوو کە زۆری شیعر گوتووە بەڵکو هۆزی تەغلب بوو، کە لەنێو ئیسلامدا پەلوپۆی هاوێشتبوو، ئیدی ئەو هەموو شتەی بە زاری شاعیرەکەی هەڵبەست و دایەپاڵی. هەر بەو بۆهەڵبەستنەش لێنەگەڕاون، بەڵکو بانگی ئەوەشیان ڕاهێشتووە گوایە ئەو یەکەمین عەرەب بووە شیعری گوتووە و شیعری درێژدادڕیشی گوتووە، پاشان وەک ئێمە هەستیان پێکردووە یان وەک گێڕەرەوەکان هەستیان کردووە، شیعرەکان شێواو و تێکەڵوپێکەڵن، ئیدی هەر لەبەر ئەوە گوتوویانە گوایە لەبەر ئەو شێواوی و تێکەڵوپێکەڵیە ناوی لێنراوە موهەلهیل، چونکە ئەو شیعری شڵۆق کردووە. هەلهەلەکە (ناوی شاعیرەکەی لێوەهاتووە) واتە شێوان و شڵۆقی. ئیبن سەلام وەک بەڵگە پەنا بۆ دێڕە شیعرێکی نابغە دەبا:

"أتـاكَ بقَـوْلٍ هلهـلِ النّسـجِ، كـاذبٍ"

گومانی تێدانییە کە شیعری موهەلهیل شێواو و شڵۆقە. ئاخر شڵۆقی و تێکەڵوپێکەڵەی تێدایە. لێ خۆ هەر هەمان ئەو شڵۆقی و شێواوییەش لە شیعری ئیمریئولقەیس و عەبید و ئیبن قەمیئە

و زۆر لە شـــاعیرانی ســـەردەمی جاهیلییدا دیارە، کەواتە هەموویان هەر موهەلهیل (شلۆق) بوون.

لێ ئێمە ناتوانین باوەڕ بەوە بێنین کەوا ســـەرجەم شـــاعیرانی جاهیلی شـــیعریان شـــلۆق شـــێواو کردبێ، بەجۆرێک بۆ هەر یەکێکیان کەسایەتییەکی شـیعریی جیاوازی لە هێز و لاوازی و توندوبەندی و ســـەیری و ئاســـانی تێدابێ. کەواتە ئەدی کێ شیعرەکەی شلۆق کردووە؟ هەر دەبێ ئەوانەی ئەو شیعرانەیان تێهەڵکێشـــی چیرۆکەکان کردبێ و ئەو کەســـانەی بە زاری ئەو شـــــاعیرانەوە و ئەوانەی کێبرکێ و نـــاحەزییـــان لە دوای سەرهەڵدانی ئیسلام لەنێواندابووە ئەم کارەیان کردبێ.

دەی با هەندێ لە شـــیعری موهەلهیلتان بۆ بێنینەوە تا بزانن ئاخۆ کۆنترین شیعرێک کە عەرەب گوتبێتی ئاوا دەبێ:

أَلَيلَتَنـا بِـذي حُسُـمٍ أَنيـري		آذا أَنتِ اِنقَضَيتِ فَلا تَحـوري
فَإِن يَكُ بِالذَنائِبِ طـالَ لَيلي		فَقَـد أَبكي مِنَ اللَـيلِ القَصيرِ
فَلَـو نُبِشَ المَقابِرُ عَـن كُلَيبٍ		فَيَعلَـمَ بِالـذَنائِـبِ أَيُّ زيـرِ
بِيَـومِ الشَـعثَمَينِ أَقَـرَّ عَينـاً		وَكَيفَ لِقـاءُ مَن تَحتَ القُبورِ
وَأَنّـي قَـد تَرَكتُ بِـوارِدَاتٍ		بُجَيـراً فـي دَمٍ مِثـلِ العَبيـرِ
هَتَكتُ بِهِ بُيوتَ بَنـي عَبـادٍ		وَبَعـضُ الغَشـمِ أَشـفى لِلصُّدورِ
عَلى أَن لَيسَ يوفى مِن كُلَـيبٍ		إِذا بَـرَزَت مُخَبَّأَةُ الخُـدورِ

وَهَمّـامَ بنَ مُـرَّةَ قَـد تَرَكنـا　　عَلَيـهِ القُشـعُمانِ مِنَ النُسورِ
يَنــوءُ بِصَـدرِهِ وَالرُمـحُ فيهِ　　وَيَخلُـجُـهُ خَـدبٌ كَالبَـعيـرِ
فَلَولا الــريحُ أُسمِعُ مِن بِحُجرٍ　　صَليــلَ البيضِ تُقــرَعُ بِالـذُكورِ
فِدىً لِبَني شَـقيقَةَ يَومَ جاءوا　　كَأُسـدِ الغـابِ لَجَّـت في الزَئيرِ
غَــداةَ كَأَنَّنـا وَبَنــي أَبينـا　　بِجَنــبِ عُنَيــزَةَ رَحيـا مُديــرِ
تَظَـلُّ الطَـيرُ عاكِفَــةً عَلَيهِـم　　كَـأَنَّ الخَيـلَ تَنضَـحُ بِالعَبــيرِ

ئایا پێتان سەیر نییە کێشی ئەم شیعرە بەم شێوە جێگیر بێ و سەرواکەشی دووبارە بووبێتەوە و بە شێوەیەک لەگەڵ یاسا و ڕێســـای ڕێزمـان و شــێوەی هۆنینەوە داڕێژرابێ، کە هیچ ڕیزپەڕییەکی تێدانەبێ و هیچ ئاماژەیەکی کۆنیشـــی تێدانەبێ بەوەی نیشـانە بێ کە ماخۆکەی یەکەمین قەسـیدە و شـیعرێکی وەها درێژی گوتبێ؟

ئەرێ تۆش بەو هەموو شــتە ســەرت ســوڕنامێنێ، کەوا ئەو هەموو بێژەی ســادەو و ســواو و نەرمونیانی و ســووکی شــاعیرەکەی لەئارادابێ و زەینیش بۆ ئەوە نەچێ کە ئەمەیان لەو کەسانە بێ تەنیا بەسەر بێژەی سووک و سواو و بازاڕییدا زاڵ بێ؟

لێ ئێمە نامانەوێ دەست لە موهەلهیل بشۆین بێئەوەی باسێکی جەلیلەی براژنیشـــی نەکەین، -هەروەک گێڕەرەوەکان- دەڵێن شـــیعرێکی بۆ لاواندنەوەی کولەیبی مێردی گوتووە، کە ئێمە نازانین ئاخۆ شاعیرێکی ژن یان شاعیرێکی پیاو لەم سەردەمەی

ئێستاماندا شیعرێکی وەها سواو و ئاسان و ساویلکانە بنووسن، ئەمە و لەکاتێکدا ئەوەی خەنسا و لەیلای ئەخیلی بخوێنینەوە بۆی دەردەکەوێ چ شیعرێکی بەهێز و توانایی وەهای تێدایە کە ئاوێنەیەکی ڕاستگۆییانەی ژنێکی ڕەوەندی ڕەبیعەیە.

جەلیلە گوتوویەتی:

يَا ابْنَةَ الأَقْوَامِ إِنْ شِئْتِ فَلا   تَعْجَلِي بِاللَّوْمِ حَتَّى تَسْأَلِي
فَإِذَا أَنْتِ تَبَيَّنْتِ الَّذِي   يُوجِبُ اللَّوْمَ فَلُومِي واعْذُلِي
إِنْ تَكُنْ أُخْتُ امْرِئٍ لِيمَتْ عَلَى   شَفَقٍ مِنْهَا عَلَيْهِ فَافْعَلِي
جَلَّ عِنْدِي فِعْلُ جَسَّاسٍ فَيَاح   سْرَتِي عَمَّا انْجَلَتْ أَوْ تَنْجَلِي
فِعْلُ جَسَّاسٍ عَلَى وَجْدِي بِهِ   قَاطِعٌ ظَهْرِي وَمُدْنٍ أَجَلِي
يَا قَتِيلاً قَوَّضَ الدَّهْرُ بِهِ   سَقْفَ بَيْتَيَّ جَمِيعًا مِنْ عَلِ
هَدَمَ البَيْتَ الَّذِي اسْتَحْدَثْتُهُ   وَانْثَنَى فِي هَدْمِ بَيْتِي الأَوَّلِ
وَرَمَانِي قَتْلُهُ مِنْ كَثَبٍ   رَمْيَةَ الْمُصْمِي بِهِ الْمُسْتَأْصِلِ
يَا نِسَائِي دُونَكُنَّ اليَوْمَ قَدْ   خَصَّنِي الدَّهْرُ بِرُزْءٍ مُعْضِلِ
خَصَّنِي قَتْلُ كُلَيْبٍ بِلَظًى   مِنْ وَرَائِي وَلَظًى مُسْتَقْبِلِي
لَيْسَ مَنْ يَبْكِي لِيَوْمَيْنِ كَمَنْ   إِنَّمَا يَبْكِي لِيَوْمٍ يَنْجَلِي

ئێمە لە هەموو ئەو قسانەی لەبارەی شیعری سەروادارەوە هەیە، پێمانوانییە کەسێک هەبێ گومانی لەوە هەبێ کە دروستکراوی زۆرلەخۆکراون. لەو بڕوایەدان خوێندنەوەی ئەم شیعرە کە هێناومانەتەوە بەسیەتی بۆ ئەوەی بە هیچ سەختییەک

موهەلهیـل و جەلیلەی براژنی بـدەینە پـاڵ ئیمرئولقەیسـی خوشکەزای.

ئیدی لە باسـوخواسـی ئیمرئیولقەیس بووینەوە، لێ هێشـتا لە شـاعیرەکـان نەبووینەتەوە، بۆیە پێویسـت بە کورتە هەڵوەسـتەیەک لەسـەر پۆلە شـاعیرێکی دیکە دەکا. ئەو هەڵویسـتانەش ئەوەت بۆ دەسـەلمێنێ، کە ئێمە نە ئەوەندە دەستمان گرتووەتەوە و نە ئاوەڵاشمان کردووە، لەوە ترساین گومان هەر بەتەنیا لەسـەر ئیمریئولقەیس و شـیعرەکەی قەتیس نەمێنێ.

٤

عەمر بن كولسوم ــ حارس بن حليززە

كاتێک ئێمە واز لە موهەلهیل و براژنەکەی دەهێنین و دەچینە سەر باسوخواسی ئەو دوو شاعیرەی خاوەن موعەلەقات، ئەوا هێشتا لە هۆزی ڕەبیعەوە دەرنەچووین، بەڵکو لە هەردوو تیرەی بەکر و تەغلبیش دەرنەچووین. ئاخر عەمر بن کولسومی تەغلبی، هەروەک گێڕەرەوەکان گوتوویانە زمانی دەربڕی تەغلب بووە، ئەو کەسە بووە کە شانازی و نەبەردییەکانی تەغلبی تۆمارکردووە و لە شیعرەکانیدا پەسنی داون و بەشانوباڵیاندا هەڵداوە، یان بە دەربڕینێکی وردتر لە قەسیدەکەیدا باسی هەموو ئەو شتانەی کردووە کە لەنێو موعەلەقاتەکاندا هەیە. ئەو شاعیرە -هەروەک گێڕەرەوەکان گوتوویانە- یەکێک بووە لە پاڵەوانەکانی تەغلب و هێزوگوڕ و توندی و جەسووری و چاونەترسی لە باپیرەی، واتە لە

موهەلهیل بە میرات بۆی ماوەتەوە. ئاخر دایکی ئەم شاعیرەمان لەیلای کچی موهەلهیل بووە.

تەنانەت لەدایکبوونی دایکیشی بە کۆمەڵێک ئەفسانە و حەکایەت دەورەدراوە، کە ساویلکەترین مرۆڤ گومانی لەوەدا نابێ، لەوەی هەمووی هەڵبەستن و گاڵتە جارییە:

ئاخر ئەوان گوتوویانە، گوایە کاتێ موهەلهیل لەیلای کچی بووە، باوکەکە بەنیاز بووە زیندەبەچاڵی بکا، لێ دایکەکە شاردوویەتیەوە، پاشان کاتێ نوستووە یەکێک هاتپووەتە خەونی، لە خەونەکەدا پێشبینیان بۆ کچەکە کردووە گوایە منداڵێکی دەبێ و دەنگ دەداتەوە، کاتێکیش لە خەوەکەی بێدار بووەتەوە پرسیاری کچەکەی کردووە، پێیانگوتووە زیندەبەچاڵ کراوە، ئەویش گوتی درۆدەکەن، هەر سوور بووە لەسەر پرسیارەکەی تا ڕاستییەکەیان پێگوتووە، ئینجا بایەخی بە کچەکەی داوە و بەخێویکردووە. پاشان ئەم لەیلایە، مێردی بە کولسوم کردووە، هەر زووش ئەوەی دەبینی کە لە خەونی باوکیدا هەبووە بەوەی ڕۆڵەکەی دەبێتە شتێکی گرنگ. ئەوەبوو عەمر کە هێشتا تەمەنی نەگەیشتبووە پازدەساڵی، کە بووبووە سەردار و مەزنی خەڵکەکەی.

ئیدی هەموو ئەو قسەوباسانە ئاماژەیان بەوە داوە، کە عەمر بن کولسوم بە کۆمەڵێ ئەفسانە و حەکایەت دەورە درابوو، کردبوویانە پاڵەوانی داستان و حەکایەتەکانیان و بە جۆرێک لە

کەسایەتییەکی مێژوویی بچێ. لەگەڵ ئەوەشدا هەر بەڕاستی ئەو هەبووە، بە پێچەوانەی ئەوەی پێشتر باسمان لێوەکردووە، ئەو لە شاعیرەکان دەژمێردرێ. خاوەنی کتێبی "ئەلئەغانی" باسی ئەوەمان بۆ دەکا، کە تا ڕۆژگاری ئەو ناوبانگی هەر مابوو.

ئیدی ئەگەر هات و عەمر بن کولسوم کەسایەتییەکی مێژوویی بێ یان پاڵەوانی چیرۆک و حەکایەتەکان، ئەوا ئەو قەسیدە شیعرییەی دراوەتە پاڵی، ناکرێ بە قەسیدەیەکی جاهیلی دابنرێ، هەروەها ناکرێ بگوترێ زۆرینەی بەیتەکانی قەسیدەکە هی سەردەمی جاهیلی بن. ئاخر لە پێشدا ئایا دەکرێ بڕوا بە چیرۆکی گێڕەرەوەکان بکەین بەوەی عەمر بن‌کولسوم پاشای حیرەی کوشتبێ کە عەمر بن هندی بەناوبانگ بوو، ئەمەش گوایە لەو کاتەدا بووە کاتێ ئەو عەمرو بن هیندە لە پاشایەتییەکەی و لە ملهوڕیدا پێی لێ هەڵبڕیوە، تا وای لێهاتووە لەیلای کیژی موهەلهیل و دایکی عەمروی شاعیر بەکاربهێنێ؟ گێڕەرەوەکان دەڵێن گوایە هیندی دایکی پاشاکە داوای لە لەیلای کچی موهەلهیل کردووە کە بەردەستی بکا و دەفرێکی بداتێ، لەیلاش وەڵامی داوەتەوە: دەی ئەوەی شتێکی دەوێ با خۆی بچێ شتەکە بۆ خۆی بێنێ، پاشان گوایە هیند لەسەر داواکەی مکوڕ بووە، ئەوسا لەیلا هاواری کردووە: ئای لەو سەرشۆڕییەی بە تەغلب دەکرێ! عەمروی کوڕی لەیلاش ئەوکات لە دیوانی پاشادا دەبێ و گوێی لە هاتوهاواری دایکی

دەبێ، ئینجا هەڵدەستێ و دەست بۆ شمشێرێکی هەڵواسراو لە دیوانی پاشا دەبا و لە پاشا دەدا، بەدوای ئەودا تیرەی تەغلب ڕادەپەڕن و کۆشکی پاشا تاڵان دەکەن و دەگەڕێنەوە سارای خۆیان.

لێ ئەو دەقە مێژووییەی ئەم حەکایەتە بسەلمێنێ هێشتا نەگەیشتووەتە بەردەستمان. ئینجا ئایا ڕێی تێدەچێ پاشایەکی حیرە بەم شێوەیە بکوژرێ و کێشەکە لەنێوان تیرەی ئال مونزیر و بەنی تەغلب لەلایەک و لەنێوان پاشاکانی فارس و خەڵکی بیابانشین لەلایەکی دیکە بەم چەشنە کۆتایی پێبێ؟ ئایا ئەم قسەوباسانە هەر ئەوانە نین کە حەکایەتخوانەکان مەجلیسی خۆیان لەبەر پێویستی عەرەب بە شانازیی و نەبەردی کێبڕکێ پێ گەرم بکەن؟ بەڵێ! قەسیدەکەی عەمرو بن کولسومیش جۆرێکە لەو شیعرەی وەک ئەو قسەوباسانە کە بۆی هەڵبەستراوە. خۆ ئەگەر تۆ ئەم قەسیدەیەی عەمرو بن کولسوم بخوێنیتەوە، ئەوە دەبینی کە نەوەک هەر موهەلهیل بەتەنیا درێژدادڕی کردووە، بەڵکو ئەم درێژدادڕی و درۆیانە بۆ عەمر بن کولسومی نەوەشی بەمیرات بۆ ماوەتەوە، ئاخر ئێمە وتە و قسەی پێڵێهەڵبڕ و سواوی وەک ئەوەی دراوەتە پاڵ عەمرو بن کولسوممان پتر لە نێو جاهیلییەکان نەدۆزییەوە. هەرچی ڕاوبۆچوونی گێڕەرەوەکانە ئەوا هاوشێوەی ڕاوبۆچوونەکانن لەبارەی ئیمریئولقەیس، چونکە ئەوانیش گومان لە هەندێکی دەکەن و لەبارەی چەند بەیتێکی دیکەشی ڕای لەیەک جیاوازیان

هەیە، بەوەی ئاخۆ هەر بەڕاستی عەمرو بن کولسوم گوتوویەتی یـاخود عەمر بن عەدیێ خوشـــکەزای جەزیمەیی ئەبرەش؟ هەرچی ئەوانەی ئەم بەیتانە بە هی عەمرو بن کولسوم دەزانن، ئەوا دەستپێکی قەسیدەکە بەم شێوەیە:

"أَلاَ هُبِّـــي بِصَحْنـِكِ فَاصْبَحِيْـنَا"

هەرچی ئەوانی دیکەن دەڵێن دەستپێکی قەسیدەکە وەهایە:

"قِفِـي قَبْـلَ التَّفَــرُّقِ يَا ظَعِيْنـــَا"

ئەمان و ئەوانیش لەســـەر ئەو دوو بەیتە ناکۆک نین کە هی عەمرو بن عەدیێ بن:

صَبَنـْـتِ الكَأْسَ عَنَّــا أُمَّ عَمْـرٍو   وَ كَانَ الكَأْسُ مَجْـرَاهَا اليَمِيْنَـا
وَمَـــا شَـرُّ الثَّــــلاَثَةِ أُمَّ عَمْـرٍو   بِصَاحِبِكِ الذِي لاَ تَصْبَحِيْنَـا

کاتێک تۆ درێژە بە خوێندنەوەی ئەم قەسـیدەیە دەدەی، دەبینی لە ناوەڕاســـت و کۆتایی قەســـیدەکەدا چەند بەیتێک دووبارە دەبنەوە. لێ ئەم جۆرە شـڵۆقی و شـێواوییە لە زۆر شـیعری جاهیلیدا هەیە، ئەمەش بۆ جیاوازی ســـەرچاوەی گێڕانەوەکان دەگەڕێتەوە. کـاتێکیش خودی قەســـیدەکە دەخوێنیتەوە، ڕووبەڕووی بێژەی ئاسـان دەبیتەوە، کە لە ڕەوانبێژی بەدوور نین، هەروەها واتای چاک و شـــانازیی وەهای تێدا دەبینییەوە، کە گرفتێک دروسـت ناکا ئەگەر ناوبەناو شـاعیرەکە زێدەڕۆیی تێدا نەکا، تا بە شتی پڕوپووچ کۆتایی پێدێ وەک ئەم بەیتە:

ذَا بَلَغَ الفِطَــامَ لَنَــا صَبِـيٌّ   تَخِـرُّ لَـــهُ الجَبَـابِرُ سَـاجِدِيْنَا

هەروەها بەیتی وەهاشی تێدا دەخوێنییەوە کە شانازیی کابرای ڕەوەندەی سارانشینی بۆ نەبەردی و خۆهەڵدانەوە بە هێزوبازووی خۆی تێدایە وەک ئەم بەیتە:

أَلاَ لاَ يَجْهَلَنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَا فَنَجْهَلَ فَوْقَ جَهْلِ الجَاهِلِيْنَا

گوتم بەیتەکان نەبەردی و شانازیی کابرای ڕەوەندەی سارانشین بەرجەستە دەکا، لێ خێرا دەبێ ئەوەش بڵێم، کە ئەم بەیتانە لە ڕاستی و دروستیی سروشتی بەدەوی بەدەرە و تێیدا پیتەکان تا ڕادەی هەراسانبوون دووبارەبوونەتەوە:

أَلاَ لاَ يَجْهَلَنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَـا فَنَجْهَلَ فَوْقَ جَهْلِ الجَاهِلِيْنَا

ئاخر لێرەدا ئەوەندە جیم و ها و لامی تێدان و نەفامییەکە تا ڕاددەی هەراسان هەڵکشاوە. هەر گێڕەرەوەکان بەیتێکی هاوشێوەی زێدەڕەویش دەدەنە پاڵ ئەعشا. لێ ئێمە گومانمان لە ڕاستی و دروستی ئەو بەیتە هەیە، کە دراوەتە پاڵ ئەعشا.

هەرچۆنێک بێ ئەو قەسیدەیەی عەمر بن کولسوم لە ڕەوانی و نەرمونیانی و ئاسانی بێژەکانی کەوا لە خوێنەر دەکا بە ئاسانی تێبگا، بەتایبەتیش لەم سەردەمەمان و ئەوانەی کەمتریش ئاگاداری زمانی عەرەبین. ئاخر خۆ عەرەب لە ناوەڕاستی سەدەی شەشەمی زایینیدا و بەر لە پەیدابوونی ئیسلام بە نیو سەدە وەها نەدەدوان. هەروەها خۆ بە شێوەیەکی تایبەتیش ڕەبیعە لەو سەردەمەدا پێی نەدەدوان کە هێشتا زمانی موزەر باڵکێش نەبووبوو و هەروەها نەبووبووە زمانی شیعرگوتن.

تەنانەت ئەختەڵی تەغلبیش، کە لە سەردەمی ئومەوییەکان، واتە لە دوای عەمرو ئیبن کولسوم بە یەک سەدە ژیاوە، بەم شێوەیە نەدەپەیڤی. ئیدی ئەم بەیتانە بخوێنەوە ئینجا لە جاهیلییەتەکەیم دڵنیابکەوە:

قِفِي قَبْلَ التَّفَرُّقِ يَا ظَعِيْنَا ... نُخَبِّرْكِ اليَقِيْنَ وَتُخْبِرِيْنَا

قِفِي نَسْأَلْكِ هَلْ أَحْدَثْتِ صَرْماً ... لِوَشْكِ البَيْنِ أَمْ خُنْتِ الأَمِيْنَا

بِيَوْمِ كَرِيْهَةٍ ضَرْباً وَطَعْناً ... أَقَرَّ بِهِ مَوَالِيْكِ العُيُوْنَا

وَأَنَّ غَداً وَأَنَّ اليَوْمَ رَهْنٌ ... وَبَعْدَ غَدٍ بِمَا لاَ تَعْلَمِيْنَا

تُرِيْكَ إِذَا دَخَلَتْ عَلَى خَلاَءٍ ... وَقَدْ أَمِنْتَ عُيُوْنَ الكَاشِحِيْنَا

ذِرَاعِي عَيْطَلٍ أَدْمَاءَ بِكْرٍ ... هِجَانِ اللَّوْنِ لَمْ تَقْرَأ جَنِيْنَا

وثَدْياً مِثْلَ حُقِّ العَاجِ رَخِصاً ... حَصَاناً مِنْ أُكُفِّ اللاَمِسِيْنَا

ومَتْنَى لَدِنَةٍ سَمَقَتْ وطَالَتْ ... رَوَادِفُهَا تَنوءُ بِمَا وَلِيْنَا

وَمأْكَمَةً يَضِيقُ البَابُ عَنْهَا ... وكَشْحاً قَد جُنِنْتُ بِهِ جُنُونَا

وسَارِيَتِي بَلَنْطٍ أَو رُخَامٍ ... يَرِنُّ خَشَاشُ حَلِيهِمَا رَنِيْنَا

ئینجا ئەم بەیتانەش بخوێنەوە:

أَلاَ لاَ يَعْلَمُ الأَقْوَامُ أَنَّا ... تَضَعْضَعْنَا وَأَنَّا قَدْ وَنِيْنَا

أَلاَ لاَ يَجْهَلَنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَا ... فَنَجْهَلَ فَوْقَ جَهْلِ الجَاهِلِيْنَا

بِأَيِّ مَشِيْئَةٍ عَمْرُو بْنَ هِنْدٍ ... نَكُوْنُ لِقَيْلِكُمْ فِيْهَا قَطِيْنَا

بِأَيِّ مَشِيْئَةٍ عَمْرُو بْنَ هِنْدٍ ... تطِيْعُ بِنَا الوُشَاةَ وَتَزْدَرِيْنَا

تَهَدَّدُنَا وَتُوْعِدُنَا رُوَيْداً ... مَتَى كُنَّا لأُمِّكَ مَقْتَوِيْنَا

فَإِنَّ قَنَاتَنَا يَا عَمْرُو أَعْيَتْ　　عَلى الأَعْدَاءِ قَبْلَكَ أَنْ تَلِيْنَا

ئەم بەیتانەش:

وَنَحْنُ التَّارِكُوْنَ لِمَا سَخِطْنَا　　وَنَحْنُ الآخِذُوْنَ لِمَا رَضِيْنَا
وَكُنَّا الأَيْمَنِيْنَ إِذَا التَقَيْنَا　　وَكَانَ الأَيْسَرِيْنَ بَنُو أَبِيْنَا
فَصَالُوا صَوْلَةً فِيْمَنْ يَلِيْهِمْ　　وَصُلْنَا صَوْلَةً فِيْمَنْ يَلِيْنَا
فَآبُوا بِالنِّهَابِ وَبِالسَّبَايَا　　وَأُبْنَا بِالمُلُوْكِ مُصَفَّدِيْنَا
إِلَيْكُمْ يَا بَنِي بَكْرٍ إِلَيْكُمْ　　أَلَمَّا تَعْرِفُوا مِنَّا اليَقِيْنَا

ئەم بەیتانەش لەگەڵ یەک و بە بەیتەکانی کۆتایی بەراورد بکە:

وَقَدْ عَلِمَ القَبَائِلُ مِنْ مَعَدٍّ　　إِذَا قُبَبٌ بِأَبطَحِهَا بُنِيْنَا
بِأَنَّا المُطْعِمُوْنَ إِذَا قَدَرْنَا　　وَأَنَّا المُهْلِكُوْنَ إِذَا ابْتُلِيْنَا
وَأَنَّا التَارِكُوْنَ إِذَا سَخِطْنَا　　وَأَنَّا الآخِذُوْنَ إِذَا رَضِيْنَا
وَأَنَّا العَاصِمُوْنَ إِذَا أُطِعْنَا　　وَأَنَّا العَازِمُوْنَ إِذَا عُصِيْنَا
وَنَشْرَبُ إِنْ وَرَدْنَا المَاءَ صَفْواً　　وَيَشْرَبُ غَيْرُنَا كَدِراً وَطِيْنَا

هەروەها ئەم بەیتانەش:

ذَا مَا المَلْكُ سَامَ النَّاسَ خَسْفاً　　أَبَيْنَا أَنْ نُقِرَّ الذُّلَّ فِيْنَا
مَلأْنَا البَرَّ حَتَّى ضَاقَ عَنَّا　　وَظَهرَ البَحْرِ نَمْلَؤُهُ سَفِيْنَا
إِذَا بَلَغَ الفِطَامَ لَنَا صَبِيٌّ　　تَخِرُّ لَهُ الجَبَابِرُ سَاجِدِيْنَا

تۆکمەترین قەسیدە و سەنگینترینیان قەسیدەکەی حارسی کوڕی حیلززەیە، گوایە زمانحاڵی خێڵی بەکر بووە، هەروەک

گێڕەرەوەکانیش باسـیان کردووە و لە دیوانی عەمرو بن هیندا داکۆکیکارێکی سـەرسـەختیان بووە. ئەوان دەڵێن گوایە عەمرو بـن هـیـنـد هەردوو هـۆزی نـاکـۆکـی بەکـر و تەغـلـبـی ئـاشـتـکـردوونەتەوە، بـۆ ئەوەش بـارمـتەی لە هەردوولا وەرگرتوون، ئینجا بارمتەکانی تەغلب تووشـی دەسـتدرێژی هاتن و هەموویان یان بەشـێکیان فەوتان، ئیدی تەغلب چووەتە سـەر بەکر و داوای خوێنی بـارمتەکـانی کردووە، بەکریش نەیسـەلماندووە، خەریک بووە دیسـان شـەڕیان لەنێواندا هەڵبگیرسێتەوە، ئینجا ڕیشپییانی هەردوولا لای عەمرو بن هیندا دانیشتوون تا ناوبژییان بکا. لەوکاتەدا حارسی شاعیریش لەوێ بووە، هەستیکردووە پاشا لایەنگریی تەغلبییەکان دەکا، بۆیە لە شـوێنی خۆی هەڵدەسـتێ و کەوانەکەی دەداتە بەرخۆی و قەسـیدەکە دەڵێ. دەڵێن شـاعیرەکە سـوورێژەی هەبووە، بۆیە پاشـا بڕیاردەدا پەردەیەکیان لەبەیدا هەبێ، لێ کاتێ کابرا شـیعرەکەی خۆی دەخوێنێتەوە، پاشـا پێی سـەرسـام دەبێ، بەرەبەرە لەخۆی نزیک دەکاتەوە تا لای خۆی دایدەنیشـێنێ و بڕیارەکەشی لە بەرژەوەندیی بەکرییەکان دەردەکا.

هەر ئەوەندەش بەسـیەتی ئەم قەسـیدەیە بخوێنیتەوە تا بۆت دەربکەوێ کە هەروا و لە گۆترەوە نەگوتراوە، بەڵکو شاعیرەکە باش بیری لێکردۆتەوەوە بە باشـترین شـێوە بەش و پاژەکانی قەسیدەکەی داڕشتووە. لە ڕوخساری تەردەستانەی هۆنینەوەدا بەدەر لەم دێڕە هیچی دیکەی وەهای تێدا نییە:

فملـكا بذلـك النـاس حتى   ملك المنــذر بن ماء الســماء

ســــەروای هەموو قەســــیدەکە بۆ ئەم دێڕەیان بۆرەیان هەیە/ مەرفوعن. هەرچەندە (ئیقواء)[26]لای شـاعیرانی ئیسـلامی شـتێکی باو بووە، بەتایبەتیش ئەوانەی لە هەموو کاتێکدا تەڕدەســــتانە دەهاتنە جواب. ئێمە دەڵێین ئەم قەســــیدەیەی حارســــی کوڕی حیلززە لە قەســـــیـدەکەی عەمرو بن کولســــوم تۆکمەتر و ســــەنگینترە. خۆ ئەگەر قســــەی گێڕەرەوەکان ڕاســــت بێ هەردووکیان لە یەک ســــەردەم هۆنراونەتەوە. کەواتە دەی ئەم بەیتـانەی حـارس بخوێنەوە و بە بیژەو واتـاکەی لەگەڵ هی عەمرو بەراوردیان بکە:

مَلِـكٌ أَضْـرَعَ الْبَــرِيَّــةَ لا يُــو   جَدُ فِيهَــا لِمَا لَدَيْـــهِ كِفَاءُ
مَا أَصَــابُـوا مِنْ تَغْلِبِيٍّ فَمَطْلُو   لٌ، عَلَيْهِ إِذَا أُصِيــبَ الْعَفَاءُ
كَتَكَالِيـفِ قَوْمِنَا إِذْ غَــزَا الْمُنْـ   ـذِرُ هَلْ نَحْنُ لابْنِ هِنْدٍ رِعَاءُ
إِذَا أَحَـلَّ العَلْيَـاءَ قُبَّــةَ مَيْسُو   نَ فَــأَدْنَى دِيَارِهَا العَوْصَـاءُ
فَتَــأَوَّتْ لَــهُ قَرَاضِبَـــةٌ مِــنْ   كُــلِّ حَـيٍّ كَأَنَّهُــمْ أَلْقَاءُ
فَهَدَاهُمْ بِالأَسْوَدَيْنِ وَأَمْرُ اللّـ   ـهِ بِلْغٌ تَشْـــقَى بِهِ الأَشْــقِيَاءُ
إِذْ تَمَنَّوْنَهُـمْ غُـرُوراً فَـسَاقَتْـ   هُــمْ إِلَيْكُــمْ أُمْنِيَّــةٌ أَشْرَاءُ

---

[26] ئیقواء /اقاء واتە جیاوازی جووڵەی پیتی ڕەوی (قافیە) لە نێوان دوو دێرە شــــیعردا لە یەکێکیان کەسرە ولەویتریان ضمة بێت، وەیان شعرێک جولەی قافیەی هەموو دێرەکانی جولەیەک بێت تەنها جولەی یەکێکیان جیا بێت وجولەیەکی تر بێت سەرچاوە : موسیقی الشــعر العربی قدیمه وحدیثه – د. عبدالرضــا علی ص ١٨٨ وفي العروض والقافية – د . یوسف بکار ص ٤١ – ٤٢) .

لَمْ يَغُـرُّوكُمْ غُـرُوراً وَلـكِنْ　　　رَفَـعَ الآلُ شَخْصَهُم وَالْضَّحَاءُ

ئێنجا سەیری ئەم بەیتانەی خوارەوە بکە کە چۆن شاعیر ڕەخنە لە هێرش و بەسەردادانەکانی تەغلب دەگرێ بۆ سەر هۆزەکەی ئەو:

أَعَلَيْنَـا جُنَـاحُ كِنْدَةَ أَنْ يَغْـ　　　ـنَمَ غَـازِيهِـمُ وَمِنَّا الجَزَاءُ

لَيْسَ مِنَّا الْمُضَرَّبُـونَ وَلا قَيْـ　　　ـسٌ وَلا جَنْـدَلٌ وَلا الْحَـذَّاءُ

أَمْ جَنَايَـا بَنِـي عَتِيـقٍ فَإِنَّـا　　　مِنْكُـمُ من حـربهم بُـرَاءُ

أَمْ عَلَيْنَا جَرَّى إِيَادٍ كَمَا نِيـ　　　ـطَ بِجَـوْزِ الْمُحَمَّلِ الأَعْبَاءُ

وَثَمَانُـونَ مِنْ تَمِيـمٍ بِأَيْدِيـ　　　ـهِمْ رِمَاحٌ صُدُورُهُنَّ الْقَضَاءُ

تَرَكُوهُـمْ مُلَحَّبِـينَ وَآبُـوا　　　بِنِهَابٍ يَصُـمُّ مِنْهَا الْحُـدَاءُ

أَمْ عَلَيْنَا جَـرَّى حَنِيفَـةَ أَمْ مَا　　　جَمَّعَـتْ مِنْ مُحَارِبٍ غَبْـرَاءُ

أَمْ عَلَيْـنَا جَـرَّى قُضَاعَـةَ أَمْ لَيْـ　　　ـسَ عَلَـيْنَا فِيمَا جَنَوْا أَنْدَاءُ

ثُمَّ جَاؤُوا يَسْتَـرْجِعُونَ فَلَمْ تَرْ　　　جِعْ لَهُـمْ شَامَةٌ وَلا زَهْـرَاءُ

ئێدی خۆت جیاوازییەکی مەزن لەڕووی بێژە و واتاکانیان و تۆکمەیی و سەنگینی لە نێوان هەردوو قەسیدەکەدا دەبینی. لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا ڕاوبۆچوونمان لەبارەی ئەو دوو قەسیدەیەوە نەگۆڕاوە، ئاخر ئێمە هەردووکیان بە هەڵبەستراو دەزانین. لێ هەر ئەوەندە هەیە، ئەوانەی ئەو شیعرانەیان داتاشیون و داویانەتە پاڵ شاعیرانی جاهیلی لەڕووی هێز و تۆکمەیی و نەرمونیانیی قەسیدەکان جیاواز بوون. واتە ئەو کەسەی قەسیدەکەی حارسی کوڕی حیلززەی هەڵبەستووە لە

گێڕەرەوە بەهێز و زەبربەدەســتەکان بووە، لەوانە بووە کە زۆر جوان و ڕێکوپێک قەســـیدەکەی هۆنیوەتەوە. لێرەدا دوودڵ نین لەو قسەیەی پێشتر لەبارەی ئەو دوو قەسیدەیە و هاوشێوەکانی گوتوومـانە، کە پەیوەنـدی بە نـاکۆکیی نێوان بەکر و تەغلبەوە هەبووە، ئەمەش شـــوێنەواری دەمارگیریی خێڵەکی بووە لەنێو ئیسلامدا نەوەک جاهیلیدا.

٥

تەرەفە بن عەبد ــ موتەلەمیس

کورتە هەڵوەستەیەکیش لەسەر دوو شاعیری دیکەی ڕەبیعە دەکەین، ئەوانیش تەرەفە بن عەبد و موتەلمیسن. هەر بۆیەش ئەو دوو شاعیرە بە یەکەوە کۆدەکەینەوە، چونکە چیرۆکەکان بە یەکەوەیان کۆکردوونەتەوە. گێڕەرەوەکان گوتوویانە گوایە موتەلمیس خاڵی تەرەفە بووە. چیرۆکی ئەو گێڕەرەوانە هەر بەوەندە نەوەستاوە، بەڵکو لەو زانیارییە بچووکەی لەبارەیانەوە دەزانین بەیەکەوە کۆیان کردوونەتەوە، بەوەی تەرەفە و موتەلەمیس ئەفسانەیەکیان هەبووە، کە لە سەدەی یەکەمی کۆچیدا خەڵکیان بەخۆیانەوە سەرقاڵ کردووە. هەر ئەو چیرۆکخوانانەشن لە گێڕانەوەیاندا جیاوازییەکی زۆریان هەیە، لێ ئێمە لەو گێڕانەوانەدا ئاسانترین و نزیکترینیان لەوەی بۆ مرۆڤ بشێن باس دەکەین:

گوایە ئەو شـــاعیرانە بە شـــیعری داشـــۆرین دابەزیونەتە ســـەر عەمرو بن هیند و زۆریش تووڕەیان کردووە، پاشـــان چوونەتە لای و میواندارییەکی باشـــــی لێکردوون و ئینجا دوو نامەی بۆ کاربەدەستی خۆی لە بەحرەین بۆ نووسیوین. خەیاڵیان بۆ ئەوە چووە پاشـــا خەڵاتی باشـــی بۆ دانابن، ئینجا ئەوانیش لای ئەو دەڕۆن و بەنیازی چوونە لای کاربەدەستەکەی بەحرەین گەشت دەکەن. لێ موتەلەمیس گومان لە نووســـــراوەکەی دەکا و بە کوڕێکی خەڵکی حیرە نـامەکەی دەخوێنێتەوە، دیـارە فەرمـانی کوشـــتنی موتەلەمیســـــی تێدا نووســـــرابوو، ئەویش نامەکە فڕێدەداتە نێو ڕووبار، لەسـەر تەرەفە پێدادەگرێ، بەڵکو ئەویش نامەکەی خۆی بکاتەوە، لێ تەرەفە ڕازی نابێ نامەکەی بکاتەوە، ئینجا هەردوو شـــــاعیرەکە لەیەک جیادەبنەوە: یەکێکیان بەرەو شـــــام و ڕزگاری دەبێ، ئەویدیکەش بەپێی خۆی بەرەو مەرگی خۆی دەچێتە بەحرەین. تەرەفە لە تـافی لاویـدا بوو، هێشـــــتـا تەمەنی نەگەیشـــــتبووە بیســـــت ســـــاڵی، بە ڕای هەنـدێ لە گێڕەرەوەکان بیسـت و شـەشـی تێنەپەڕاندبوو. باسـوخواسـیش لەبارەی ئەم چیرۆکەوە زۆرن، زۆر شـتیشـیان بۆ هەڵبەسـتوون کە هەر لە ڕوخســـــارەوە دیارە بۆی دانراوە و دراوەتە پاڵی. دوای ئەوە عەمرو بن هیند لە موتەلەمیس تووڕە دەبێ، کە چۆن بۆ شـام هەڵاتووە و لە مەرگی خۆی ڕزگاری بووە و سـوێندی خواردووە جارێکی دیکە نابێ گەنمی عێراق بخوا. داشۆرینەکەی موتەلەمیسیش پەیوەندیی بەو شتەوە هەیە.

گێڕەرەوە لیکۆڵەرەوەکان ئەم دوو شـــــاعیرە بەو شـــــاعیرانە دادەنێن، کە زۆر کەم شـــــیعریان گوتووە. بەڵکو یەکێکی وەک ئیبن ســـــەلام هیچ شـــتێک لە موتەلەمیس ناگێڕێتەوە و تەنانەت یەک قەسیدەش ناداتە پاڵ ئەو. هەرچی لەبارەی تەرەفەشەوەیە، ئیبن سەلام لە شوێنێکدا دەڵێ ئەو و عەبید لە کەڵە شاعیرەکانن و هەر دە قەســـیدەشـــیان لەپاش بەجێماون. ئیبن ســـەلام ئەو قەســـیدانە دەهێنێتەوە و گوتوویەتی زۆر شـــیعریان بە ناوی ئەوانەوە هەڵبەســـتوون و قەســـیدەیان داونەتەپاڵ. ئەوەشـــم لە کتێبەکەی ئیبن ســـەلامدا بەدیکرد، کاتێ ویســـتوویەتی عەبید لە چینێک لە چینە شـــــاعیرەکانی نێو کتێبەکەیدا دابنێ، تەنیا یەک بەیتی لەبارەی ئەوەوە زانیوە. هەرچی ســـەبارەت بە تەرەفەش بوو، هەر قەســــیــدەیەکی دووروودرێژی لێــدەگێڕێتەوە کە دەستپێکەکەی بەم جۆرەیە:

لِخَـــولَةَ أَطـلالٌ بِبُرقَةِ ثَهمَــدِ تَلوحُ كَباقي الوَشمِ في ظاهِرِ اليَدِ

قەسیدە ڕائییە ناودارەکەش بە هی تەرەفە دەزانرێ:

"أصحــوت اليــوم أم شــاقتک هـــــر"

گوایە قەســـــیدەی دیکەشــــی هەن، بەڵام ئاماژەیان بۆ نەکراوە. گوتراوە بە یەک قەســیدە باشــترین شــاعیر بووە، مەبەســتیش موعەلەقەکەیە. ئێســـــتاش دیوانی تەرەفەمان لەبەردەســـــتدایە، هەردوو قەســیدە و قەســیدەیەکی ناوداری دیکەشــی تێدایە، کە ئەمەیە:

سـائِلوا عَنـّا الَّـذي يَعـرِفُنا   بِقُـوانا يَومَ تَحـلاقِ اللِمَـم

هەروەها کۆپلەی دیکە ئەوەندەی ئەوانی دیکە بەهێز نییە. تۆش ئەگەر شیعری تەرەفەت خوێندەوە و ئەوە برە زۆرەی شیعرەت بینی دراونەتە پاڵ شـاعیرە جاهیلییەکـان بەتـایبەتیش موزەرییەکان، کە لە ڕووی بێژە و واتاوە مەحکەمن و هەندێ جاریش سـەیرن، تا ئەو بەیتانە دەخوێنیتەوە کە بەبێ هانابردن بۆ فەرهەنگ لێیان تێناگەی. لێ ناچاری ئەو سـەرنجە بدەی کە ئەم شـیعرە بە شـیعری موزەرییەکـان دەچێ لەوەی هی ڕەبیعییەکان بێ، ئاخر ئێمە شـاعیرەکانی ڕەبیعەکانمان هەر لەخۆڕا کۆنەکردوونەتەوە، بەڵکو هەر بۆیە لەم کتێبەدا کۆمـان کردوونەتەوە، کە تـاڕادەیەک ڕێککەوتنیـان لەبـارەیەوە هەیە، ئەویش ئەو ئاسانییە و هەندێ جاریش دەگاتە ڕادەی سواوی، لەوانەش هیچیان ڕیزپەڕ ناکەین مەگەر قەسـیدەکەی حارسـی کوڕی حیلززە نەبێ. باشـە ئەدی چۆن تەرەفە لە سـەرجەم شـاعیرانی ڕەبیعە هەڵاوێردراوە و ئیدی شـیعرەکەی توندوبەند و مەحکەم و سـەنگین بووە و کـاریگەریی زۆری لای غەوارەکـانیش هەبووە کە خـاوەنەکـانیـان نەیـانبووە و شیعرەکەشی لە هی موزەرییەکان نزیک بووە؟

دەی سەیری ئەم بەیتانەی خوارەوەی بکە کە وەسفی وشتری کردووە:

وَإِنِّي لأُمْضِي الهَمَّ عِنْدَ احْتِضَارِه   بِعَـوْجَاءَ مِرْقَالٍ تَرُوحُ وتَغْتَـدِي
أَمُونٍ كَـأَلْوَاحِ الإِرَانِ نَصَــأْتُهَا   عَلَى لاحِـبٍ كَأَنَّـهُ ظَهْـرُ بُرْجُـدِ

جَمَالِيَّـــةٍ وَجْنَــاءَ تَـرْدِي كَأَنَّهَا   سَــفَنَّجَةٌ تَبْــرِي لأزْعَــرَ أَرْبَــدِ
تُبَارِي عِتَاقًا نَاجِيَاتٍ وأَتْبَـــعَتْ   وَظِيْفًا وَظِيفًا فَوْقَ مَــوْرٍ مُعْبَّدِ
تَرَبَّعْتِ القُفَّيْنِ فِي الشَّوْلِ تَرْتَعِي   حَدَائِـقَ مَـوْلِيِّ الأَسِــرَّةِ أَغْيَــدِ
تَرِيْعُ إِلَى صَوْتِ المُهِيْبِ وَتَتَّـقِي   بِذِي خُصَلٍ رَوْعَاتِ أَكْلَفَ مُلْـبِدِ
كَأَنَّ جَنَاحَيْ مَضْــرَحِيٍّ تَكَنَّـفَا   حِفَافَيْهِ شُكَّا فِي العَسِيْبِ بِمِسْرَدِ

ئیدی ئەو بەم چەشنە لەسـەر وەسفی وشترکەی دەڕوا تا وای لێکردین بیر لەوە بکەینەوە، هەروەک پێشـــتر گوتمان زۆر لەو وەســـفانە زیاتر لە کردە و دەســـتکاری زمانزانەکان (زانایانی زمان) دەچێ لەوەی شتێکی دیکە بێ. دەی ئێستا واز لە وەسفی حوشتر بێنە و ئەو بەیتەشیعرانە بخوێنەوە:

وَلَسْــتُ بِحلاَّلِ التِّـــلاعِ مَخَافَةً   وَلكِنْ مَتَـــى يِسْــتَرْفِدِ القَوْمُ أَرْفِدِ
فَإِنْ تَبْغِنِي فِي حَلْقَةِ القَوْمِ تَلْقَنِي   وَإِنْ تَلْتَمِسْنِي فِي الحَوَانِيْتِ تَصْطَدِ
وَإِنْ يَلْتَقِ الحَيُّ الجَمِيْعُ تُـلاَقِنِي   إِلَى ذِرْوَةِ البَـيْتِ الشَّرِيْفِ المُصَمَّدِ
نَدَامَايَ بِيضٌ كَالنُّجُــــومِ وَقَيْنَةٌ   تَــرُوحُ عَلَيْنَـــا بَيْنَ بُرْدٍ وَمَجْسَـــدِ
رَحِيْبٌ قِطَابُ الجَيْبِ مِنْهَا رَقِيْقَةٌ   بِجَسِّ النَّـــدامَى بَضَّـــةُ المُتَجَـــرَّدِ
إِذَا نَحْنُ قُلْنَا أَسْــمِعِيْنَا انْبَرَتْ لَنَا   عَلَى رِسْـــلِهَا مَطْـــرُوقَةً لَمْ تَشَدَّدِ
إِذَا رَجَّعَتْ فِي صَوْتِهَا خِلْتَ صَوْتَهَا   تَجَـاوُبَ أَظْـآرٍ عَلَـى رُبَـــعٍ رَدِ

دیارە ئەم بەیتانە نەرمونیانن بەڵام لاواز نین، توندوبەندن بەڵام زبر نین. تێیدا قسـەی وەها دەبینی نە ئەوەندە سـەیر و نامۆن کە مرۆڤ لێیان تێنەگا، نە قسەی بازاڕیی هیچوپوچیشن، بێژەی وەهـاش نین هەر وشــەڕیزکردنێکی بێ واتـا بن. درێژە بە خوێندنەوەی قەسـیدەکە بدە، تا کەسـایەتیی بەهێز و ڕێبازی

ژیانی شـــاعیرەکەت بە ڕوونی بۆ دەردەکەوێ، ئەویش ڕێبازی کەیفوســەفا و ڕابواردنە، کە بڕوای بە شــتێک لەدوای مردنەوە نییە و چاویشـــی نەبڕیوەتە ژیان مەگەر بەقەدەر خۆشـــییەکی بێوەییانەی دوور لە شـــەرم و شـــوورەیی نەبێ، هەروەک خەڵکەکە لێ تێگەیشتووە:

وَمَا زَالَ تَشْرَابِي الخُمُــورَ وَلَــذَّتِي ... وبَيْعِي وإِنْفَاقِي طَرِيْفِي ومُتْلَدِي
إِلَى أَنْ تَحَامَتْنِي العَشِــيْرَةُ كُلــُّهَا ... وَأُفْـرِدْتُ إِفْـرَادَ البَعِــيْرِ المُعَبَّــدِ
رَأَيْتُ بَنِي غَبْرَاءَ لاَ يُنْــكِرُونَــنِي ... وَلاَ أَهْلُ هَــذَاكَ الطِّـرَافِ المُمَدَّدِ
أَلاَ أَيُّهَذَا الزَّاجِرِي أَحْضُرَ الــوَغَــى ... وَأَنْ أَشْهَدَ اللَّذَّاتِ هَلْ أَنْتَ مُخْلِدِي
فَإِنْ كُنْتَ لاَ تَسْـطِيْعُ دَفْعَ مَنِيَّتِي ... فَدَعْنِي أُبَادِرُهَــا بِمَا مَلَكَتْ يَــدِي
وَلَوْلاَ ثَلاثٌ هُنَّ مِنْ عَيْشَــةِ الفَتَى ... وَجَدِّكَ لَمْ أَحْفِــلْ مَتَى قَامَ عُوَّدِي
فَمِنْهُنَّ سَــبْقِي العَــاذِلاتِ بِشَرْبَةٍ ... كُمَيْتٍ مَتَى مَــا تُعْلَ بِــالمَاءِ تُزْبِدِ
وَكَرِّي إِذَا نَادَى المُــضَافُ مُـجَنَّباً ... كَسِــيدِ الغَــضَا نَبَّهْــتَهُ المُتَــوَرِّدِ
وتَقْصِيرُ يَوْمِ الدَّجْنِ والدَّجْنُ مُعْجِبٌ ... بِبَهْكَــنَةٍ تَحْــتَ الخِبَــاءِ المُعَمَّدِ

لەو شــیعرەدا کەســایەتییەکی دیار و بەهێز هەیە، هەر کەسێک لێی بڕوانێ ناتوانێ بڵێ زۆرلەخۆکردنی پێوەدیارە یان بە زاری شاعیرەکە هەڵبەستراوە یان خوازراوەتەوە. ئەم کەسایەتییەش بە ڕواڵەت ڕەشماڵنشینی و بێخوایی و ماتەم و نامرادی و پێوە دیارە و لە مەبەســـت و مـامناوەجی بەرەو لای ئیباحییەدا دایدەشکێنێتەوە، ئەم کەسایەتییە هی پیاوێکە بیری کردبێتەوە و بەدوای خێر و ڕۆشــناییدا گەڕابێ، لێ هێشــتا پێینەگەیشــتبێ، کەســەکە لە کەســاســییەتیدا ڕاســتگۆیە، لە غەمگینییەکەیشــی ڕاســتگۆیە، لە مەیل و نەوســـی بەلای زەوق و خۆشـــییەکان

کارییان تێکردوە هەر ڕاستگۆیە. ناشزانم ئاخۆ ئەم شیعرە تەرەفە، یان کەسێکی دیکە گوتوویەتی؟ پێشم گرنگ نییە تەرەفە ماخۆی شیعرەکە بێ، بەڵکو هەر بۆم گرنگ نییە ماخۆی شیعرەکە بزانم، لێ ئەوەی بۆ من گرنگە ئەوەیە شیعرەکە ڕاستودروست زۆرلەخۆکردن و داتاشینی تێدا نییە، هەروەها لە شیعری پێش خۆی ناچێ، ئەوەی لە وەسفی وشتردا گوتراوە و ناشکرێ بە ئەوە ببەسترێتەوە، ئەم شیعرە لە شیعرە دانسقەکانە، ناوبەناو لەنێو ئەو شیعر و قسەوباسە زۆرانەی دەدرێنە پاڵ جاهیلییەکان تووشی دەبین، ئینجا کە دەیخوێنینەوە، هەست دەکەین هەر بەڕاستی شیعرێک دەخوێنینەوە هێز و ژیان و گیانی تێدایە.

کەواتە من بەو لایەدا دەیشکێنمەوە کە ئەم قەسیدەیە شیعری وەهای تێدایە زانایانی زمان دروستیان کردووە، ئەوەش ئەو وەسفەیە کە پێشتر باسمان کرد، هەروەها ئەو شیعرە هەر بەڕاستی لای شاعیرێک گوتراوە، ئەوەش ئەو بەیتانە و هاوشێوەکانیەتی. دڵنیاش نین کە ئەو بەیتانە لەلایەن شاعیرێکەوە هەڵبەستراون و ئیدی بە تەواوی بە زاری شاعیرێکی دیکەوە دانراون.

هەرچی ماخۆی قەسیدەکەیە، وەک گێڕەرەوەکان دەڵێن خاوەنەکەی تەرەفەیە. منیش نازانم ئاخۆ تەرەفەیە یان هی کەسێکی دیکەیە؟ بەڵکو ئەوەش نازانم ئاخۆ ئەم شیعرە هی

جاهیلییە یا ئیسـلامی؟ هەموو ئەوەی لێی دەزانم ئەوەیە کە هی شاعیرێکی ڕەوەندەی ڕەشماڵنشینی بێ باوەڕە.

حەزیشم لێ نییە هەڵوەستە لەسەر ئەو دوو قەسیدەیەی دوایی بکەم، ئاخر کەسـایەتیی شـاعیرەکەیان لەپشـتەوە خۆی شـاردووەتەوە و دەگەڕێتەوە بۆ ئەو شـیعرەی کە زیاتر لە جارێک هەڵوەسـتەم لەسـەری کردووە، بەوەی نوێنەرایەتیی شـکۆی هۆز و شـانازییە کۆنینەکەی دەکا. مەزندەی هەرە گەورەش ئەوەیە، ئەم دوو قەسـیدەیە، واتە قەسـیدەی حارسی کوڕی حیلززە لە سـەردەمی ئیسـلامدا بۆ بەنەمرهێشـتنەوەی نەبەردییەکانی بەکر بن وائیلەوە گوتراون.

دەی با واز لە تەرەفە بێنین و بچینە لای موتەلەمیس. هەرچی کاروباری موتەلمیسیشە لە هی تەرەفە ئاسانترە. ئاخر شیعری ئەو دەمانباتەوە سەر شیعری ڕەبیعە کە پێشتر باسمان کرد و ئاماژەمان بۆ ناسـکی و سـواوی و بێچاوڕوویی کردووە. سەیریش لەوەدایە زۆرلەخۆکردن لەم قەسیدەیەی موتەلەمیسدا دیارە، بەتایبەتیش لە سـەرواکەی، ئیدی ئەوەندە بەسە قەسیدە سینییەکە بخوێنیتەوە کە دەستپێکەکەی وەهایە:

يـا آلَ بَكـرٍ أَلا لِلَّـهِ أُمُّكُـمُ   طالَ الثَواءُ وَثَوبُ العَجزِ مَلبُوسُ

تا هەسـت بە زۆرلەخۆکردنی سـەرواکەی بکەی. هەروەها ئەم قەسـیدەیە لەڕووی گێڕانەوەشـەوە شـلۆق و پەشـێوە، دەکرێ

کۆتـاییەکەی لە بەراییەکەی دابنرێ، دەکرێ بەم چەشــنەش بگێڕدرێتەوە:

كَم دونَ أَسماءَ مِن مُستَعمَلٍ قَذَفٍ   وَمِن فَـلاةٍ بِها تُسـتَودَعُ العيسُ

موتەلەمیس قەســیدەیەکی دیکەشــی هەیە کە لەمەیان تۆکمەتر نییە، بەڵکو لە ڕووی خراپییەوە لەمەشــیان نزمترە، دەسپێکەکەشی وەهایە:

أَلم تـر أن المرء رهــن منــية   صَريعٌ لِعافي الطَيرِ أَو سوفَ يُرمَسُ

فَلا تَقبَلَن ضَيماً مَخـافَةَ مـيتَة   وَمـوتَن بِها حُرّاً وَجِـلدُكَ أَملَسُ

هەروەها لەدێڕی دواتردا دەڵێ:

فَما النـاسُ إِلّا ما رَأَوا وَتَحَدَّثوا   وَما العَجزُ إِلا أَن يُضاموا فَيَجلِسُوا

دەکرێ قەســیدە میمییەکەی موتەلەمیس لە چاکترین ئەو شــیعرانە بێ کە دراوەتە پاڵی، سەرەتاکەی وەهایە:

يُعيِّرُني أُمِّي رِجالٌ لا أَرى   أَخا كَـرَمٍ إِلّا بِـأَن يَتَكَـرَّما

گەورەترین مەزنـدەش ئەوەیە، ئەو شــیعرەی دراوەتە پـاڵ موتەلەمیس -یان بەلای کەمییەوە زۆرینەکەی- دروســتکراوە، مەبەســتیش لە هۆنینەوەی ڕاڤەکردنی کۆمەڵێـک پەنـد و باسـوخواسـە لەبارەی پاشـاکانی حیرە و سـەربردەکانیان: لەوانەی تێکەڵەی عەرەب و غەیرەعەرەب بوون، ئەوانەی لە خاکی سەواد/ڕەشەخاک (ارض السواد)دا ژیاون. بەدووریشی

نـابینم کە خودی موتەلمیس داهێنراو و دروســــتکراو بێ، کە پێشــــتر کەس هیچی لەبارەیەوە نەزانیوە، ئیدی چیرۆکبێژان لە ئەفسانە میللییەکانەوە ڕاڤەیان کردووە، پێشتر زیاد لە جارێکیش ئاماژەمان پێداوە.

شاعیری دیکەی ڕەبیعەش هەن، دەکرێ لەسەریان بوەستین و شیعرەکانیان تاوتوێبکەین و زانیاریی باشیان لەبارەوە بدەین و بگەینە هەمان ئەنجامی ئەو شــاعیرانەی کە لەم کورتە باســەدا پێی گەیشتبووین، لێ هەر بەوەی پێشکەشمان کرد وازدەهێنین، ئـاخر نموونەمـان پێهێنـانەوە. پێمـانوایە بـابەتەکەمـان ڕوونکردۆتەوە و تـاوتوێ کردووە و پەردەمـان لەســـەر هەڵداوەتەوە هەرچی ویستوومانە لەبارەی شیعری جاهیلییەوە دەرمانبڕیوە.

ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا نیازمان نەبووە لە هەموو شـــاعیرەکان بکۆڵینەوە، هەروەها مەبەسـتیشـمان لێکدانەوەی شـیعرەکانیان نەبووە، بەڵکو مەبەستمان ڕوونکردنەوەی ڕاوبۆچوونمان بووە وەک ڕێگەیەکی لێکۆڵینەوە لە شــیعری جاهیلی و شــاعیرانی سـەردەمی جاهیلی. لەو پرسـەشـدا گەیشـتینە مەبەسـتەکەمان. هەرچی لێکۆڵینەوەی شـاعیر بە شـاعیر و لێکدانەوەی شـیعر بە شــیعرە، دەکرێ لە کتێبێکی دیکەدا ئـاوڕی لێبـدەینەوە. هەرچۆنێکیش بیکەین ئەوا بەتەنیا ناتوانین بە تەنیا و لە سـاڵێک یان لە چەندین ســاڵدا بیکەین، بەڵکو پێویســتە لەگەڵ ئێمە ئەو

کەسانەی هەقخوازن و بەدوای ڕاستی و هەقدا وێڵن دەست بدەنە ئەم کارە و دەستبارمان لەگەڵ بگرن.

لێ ئێمە دەمانەوێ ئەم کتێبە بە دوو سەرنج کۆتایی پێبهێنین:

(یەکەمیان) ئەو لێکۆڵینەوەیەی پێشکەشمان کردووە و تێیدا گەیشتینە ئەو ئەنجامە، کە دەکرێ لەڕووی مێژووییەوە ڕاستودروست نەبێ، بۆیە وەها باشترە توێژەران لەسەری بوەستن و لێیبکۆڵنەوە و بیگەیەنینە سەر ساغە، بەوەی کەوا کۆنترین شاعیر هەروەک عەرەب گوتوویەتی و گێڕەرەوەکانیش باسیان کردووە، گوایە یەمەنی یان ڕەبیعی بوون. ئەوسا ئەگەر ئەو شاعیرانە لەمان یان لەوان بن، ئەوا ئەو باسوخواسانەی کە لێیان گێڕدراوەتەوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن لە نەجد و عێراق و جەزیرە یان ئەو وڵاتەی بە شێوەیەکی دیار بە فارسەکانەوە بەستراوەتەوە ژیاون، ئەو وڵاتەی عەرەبی قەحتان و عەدنان کۆچی بۆ کردووە.

کەواتە ئێمە بەو لایەدا دەیشکێنینەوە، ئەو جووڵانەوانە لە لایەکەوە پاڵی بە خەڵکی یەمەن و حیجازەوە ناوە و لە لایەکی دیکەوە پاڵی بە خەڵکی عێراق و جەزیرە و نەجدەوە ناوە، ئەمەش لە سەدە جیاوازەکان ڕویداوە، کە لە سەدەی چوارەمی زایینیدا تێنەپەڕیوە، تا بووەتە مایەی ڕاچەنینێکی عەقڵی و ئەدەبی، ئاخر ئەو دوو ڕەگەزە عەرەبییە بەیەک و هەروەها بە فارسەکانیشی گەیاندووە و تێکەڵ یەک بوونە.

ئیدی لەم ڕاچەنینەدا شـــیعر یان ئەگەر بتەوێ دەتوانی بڵێی شیعر پەیدابووە و بەهێز بووە و بووەتە هونەرێکی ئەدەبی. لێ ئەم شـیعرە فەوتاوە و هیچی وەهای بۆ یادگاری لێنەماوەتەوە، کەچی سەدەی شەشەمی زایینی دێت تا ئەو ڕاچەنینە وڵاتەکانی عێراق و جەزیرە و نەجـد تێـدەپەڕێنێ و دەچێتە قووڵایی عەرەبســتان و حیجاز و خەڵکەکەشـــی دەگرێتەوە. ئیدی وەک دەبینرێ شـــیعر یەمەنیە و کاتێکیش قەحتان بە ڕەبیعە دەگا بەهێز دەبێ. لێ ئێمە نەماننناســـیوە و پێی نەگەیشـــتووین تەنیا ئەو کاتە نەبێ کە بە عەرەبســـتان شـــۆڕبووەتەوە و موزەر لە ڕەبیعەی وەرگرتووەتەوە. لێرەوە دەتوانین بڵێین ئێمە بە مەبەســـت لەســـەر لێکۆڵینەوەکەمان وەســـتاین و تا گەیاندمانە ئەوەی پێی گەیشـــتین، ئاخر ئێمە ڕاوبۆچوونێکمان لەبارەی شـــیعری موزەرەوە هەیە، کە هەمان ڕاوبۆچوون نییە لەبارەی شـــیعری یەمەن و ڕەبیعە، چونکە دەتوانین مێژوویەکەی و ســـەرەتاکانی بزانین، هەروەها دەکرێ هەندێ لە شـــیعرە کۆنەکانیشی پەسەند بکەین بێ ئەوەی هیچ بەربەستێکی زمانی توند بێتە سەر ڕێگەمان.

کەواتە دەکرێ لە کتێبێکی دیکەدا لەســـەر لێکۆڵینەوەکەمـان تێهەڵچینەوە. ئیدی دەبینی کە سەرجەم یان زۆرینەی شاعیرانی جاهیلی هۆزی موزەر گەیشـتنە سـەردەمی ئیسـلام، بۆیە سـەیر نییە زۆر لە شـــیعرەکانیان بەڕاســـت و دروســـتی گەیشـــتبێتنە دەستمان.

(دووەمیشـــیان) ئەوانەی ئەم کتێبە دەخوێننەوە و لێیدەبنەوە، دەکرێ لەســەر دڵ و دەروونیان شــتێکی ئازاربەخش پەیدا ببێ لەبارەی ئەو گومانە ئەدەبییەی لە هەموو شــوێنێکی ئەم کتێبەدا چەند پاتەمان کردووەتەوە. دەکرێ ئەوان چ بە شــاشــی چ بە پێکاوی هەســت بکەن بەوەی ئێمە بە نیاز ویســتومانە شــتەکە تێک بدەین و بە مەبەستێکی نەرمی نەنواندن وەهامان کردووە. ئینجا لە ئەنجامی ئەو وێرانکارییە بەگشـــتی لەســـەر ئەدەبی عەرەبی و لەســـەر قورئان و ئەوەی پەیوەندیی بەو ئەدەبەوە هەیە بە شێوەیەکی تایبەتی بترسن.

ئینجـا بۆ ئەو کەســـانە ئێمە ئەوە دەڵێین، کە ئەم گومـانە پێویســتیەکە و لێدەرچوونی نییە، ئەوەش وەنەبێ لەبەر ئەوەبێ کە گومان ســـەرچاوەی یەقینە، بەڵکو بۆ ئەوەیە کاتی هاتووە ئەدەبی عەرەبی و زانستەکانی لەسەر بنەمایەکی تۆکمە دابنرێن. باشــتریشــە ئەدەبی عەرەبی بەشــێوەکی توند و ڕەقیش بێ ئەو شـــتـانەی لێ دەربهـاوێژرێ، کە نـاتوانن بژین و شـــیـاوی مانەوەیەکی ڕەزاقورسانە نین، چونکە زیانیان لە سوودبەخشین زیاترە و ڕێگریشە لە جووڵەی ئەدەبی لەوەی بزوێنەری بێ.

ئێمە لەبارەی ئەو چەشـــنە گومان و تێکدانە ترســـیشـــمان لە قورئـان نییە، ئـاخر ئێمە بە تونـدی لەگەڵ ئەوانە نـاکۆکین، کە بڕوایان وەهایە قورئان پێویســـتی بە شـــیعری جاهیلییە تا عەرەبییەکەی ســاغ بکرێتەوە و بێژەکانی پشــتڕاســت بکرێنەوە، بەتونـدی نەیـاری ئەوەین، چونکە تـا ئەوەی زانیـارییمـان هەبێ

کەس نکوڵی لە عەرەببوونی پێغەمبەر نەکردووە، کەسیش نکوڵی لەوە نەکردووە کاتێ عەرەب گوێیان لە ئایەتەکانی قورئان گرتووە و بۆیان خوێنراونەتەوە لێی تێگەیشتوون. ئیدی ئەگەر کەسێک حاشای لەوە نەکردبێ کە پێغەمبەر عەرەب بووە و کەسیش حاشای نەکردووە کە عەرەب لە قورئان تێگەیشتووە کاتێک گوێیان لێبووە، کەواتە چ ترسێک لەسەر عەرەبیی قورئان هەیە، تا بەو شیعرە جاهیلییە، یان ئەو شیعرەی دەدرێتە پاڵ جاهیلییەکان پووچەڵ ببێتەوە؟ ئەوەش ڕوونە کە لەنێو کۆنەخوازان خۆیاندا هیچ ناکۆکییەک سەبارەت بەو شتە نییە، کە موسڵمانەکان بە هەموو وریاییەکەوە قورئانیان گێڕاوەتەوە و نووسیوەتەوە و خوێندوویانە و ڕاڤەیان کردووە، بەجۆرێک بووەتە وردترین دەقی عەرەبی کۆن، کە بۆ تۆمارکردنی زمانی عەرەبی و لێتێگەیشتنی پشتی پێببەسترێ. بەپێچەوانەوە ئەوان زۆر گوێیان بە گێڕانەوەی شیعر نەداوە و خەمیان لێنەخواردوە، بەڵکو لە هەندێ کاتدا هەر وازیشیان لێهێناوە، ئەوسا چ بە خۆشی یان بە ترشی بێ، تا ڕۆژگاریشی بەسەردا ڕانەبردووە نەگەڕاونەتە سەری، ئەمەش دوای ئەوەی لەبیرچوونەوە و ڕۆژگار زەبری خۆی لەوە وەشاندووە ئاخۆ چەند لەو شیعرە لەبەر کراوە و پشتاوپشت بەبێ نووسین و تۆمارکردن ماوەتەوە. ئیدی ئاخۆ کامەیان بۆ قورئان بۆ دەق و باوەڕ بە عەرەبییەکەی مەزنتر و شکۆدارترە و پیرۆزترە: ئەو کەسەی وەهای دەبینێ کە قورئان بەتەنیا دەقێکی ساغکراوەی ڕاستودروستە، کە دەکرێ لەبارەی عەرەبی یەکلاکەرەوە پشتی

پێیبەســـــترێ لەوەی گومان لە عەرەبییەکەی بکرێ، لەگەڵ ئەو کەســەی بە شــیعرێک ئاماژە بە قورئان بکا و بیکاتە بەڵگە، واتە بە گێڕانەوە و داتاشین بەبێ مشوورخۆریی کەسانێک کە وەک بەڵگە پەنایان بۆ بردبێ، ئەوانەی درۆزن و بەدخوو و کرێگرتە بوون یان کەســـانێک بە گاڵتەوگەپ و کەیفوســـەفا و ڕابواردن ناسراو بن، ئیدی ئەمە پرسیارەکەیە؟

هەرچی ئێمەین، ئەوا لە ڕێبازەکەمان دڵنیاین لەوەی شـــیعری جاهیلی، یان زۆرینەی ئەم شـــیعری جاهیلییە هیچ شـــتێک دەرنابڕێ و ئاماژەش نییە بۆ هیچ شتێکی وەها تەنیا ئەوە نەبێ کە پێشـکەشـمان کردووە، ئەویش لە درۆ و بۆهەڵبەسـتن زیاتر شـــتێکی دیکە نییە. ئیدی ڕووەکە -ئەگەر بە ئاماژەنمای دەق لەسـەر دەق نەبێ- ئەو ئاماژەنمایە بە دەقەکانی قورئان لەسـەر عەرەبیبوونی ئەم شـــیعرە، نەوەک عەرەبیبوونی قورئـان بەم شیعرە.

١٨ مارتی ساڵی ١٩٢٦
چاپخانەی دار الكتب المصرية ٣٥٦/ ١٩٢٦/١٥٠٠

چەند دێڕێک لە ژیاننامەی وەرگێڕ

- لە ١٩٦٨ لە گوندی گرتک، لە دۆڵی ڕوستێی دەڤەری باڵەکایەتی لەدایکبووە.
- لە ١٩٨٨دا بە کالۆریۆسی لە قانون لە زانکۆی بەغدا وەرگرتووە.
- لە ١٩٩٧ـەوە ئاوارەی ئەوروپا (هۆڵەندا و بریتانیا) بووە.
- لە پاڵ زمانی زگماکیدا؛ زمانەکانی عەرەبی، هۆڵەندی و ئینگلیزیش دەزانێ.
- لە ١٩٨٦ـەوە هەوڵی نووسینی داوە. زیاتر لە بیست کتێبی لە زمانەکانی هۆڵەندی و ئینگلیزی و عەرەبییەوە وەرگێڕاون. دەیان گوتار و لێکۆڵینەوەی قانونی و سیاسیشی بڵاوکردوونەتەوە.

چاپکراوەکانی وەرگێڕ

١ - نهێنییەکانی مۆســـاد، نووســـینی گۆردۆن تۆماس، وەرگێڕان لە هۆڵەنـدییەوە، ســێ جـار چـاپکراوەتەوە؛ چـاپی یەکەم ٢٠٠٨ چـاپخـانەی هێڤی، هەولێر. چـاپی دووهەم دەزگەی چـاپ و بڵاوکردنەوەی ڕۆژهەڵات، هەولێر ٢٠١٤. چاپی سێهەم ڕۆژهەڵات ٢٠١٦.

٢ - مادلین ئۆلبرایت، ســیاســەتی ئەمریکا و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســت، وەرگێڕان لە هۆڵەندییەوە، سەنتەری نما ٢٠٠٩، هەولێر.

٣ - داود بنگۆریۆن، دامەزرێنەری دەوڵەتی ئیسرـائیل، نووســـینی ڕۆبەرت ســـەنت یۆهن، وەرگێڕان لە هۆڵەندییەوە، چاپخانەی هێڤی ٢٠١١، هەولێر. چاپی دووەم ناوەندی ئاوێر ٢٠١٦ هەولێر.

٤ - کوردستان لە نێوان سیڤەر و سنوورە دەستکردەکاندا، نووسینی: هیســـەر لێهر واگنەر. مێژوو. وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە. چـاپی

یەکەم؛ لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی هەولێر ٢٠١٣. چاپی دووەم، ئاوێر 2015.

٥ - وەرزێکی سپیی و شکوبرینگ، ئەندرێ برینک. ڕۆمان. وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر ٢٠١٣.

٦ - ژیانی من، چۆن ئیسرائیل دامەزرێنرا؟ گۆڵدا مایەر، یاداشت، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر، هەولێر. ٢٠١٤.

٧ - ئینفێرنۆ، دۆزەخ، دان براون، ڕۆ مان، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر ٢٠١٥.

٨ - شەرەف، ئەلیف شەفەق، ڕۆمان، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر ٢٠١٥.

٩ - یاخیبوون، مناحیم بیگن، یادەوەری، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر ٢٠١٦.

١٠ - خانووەکەی مزگەوتێ، قادر عەبدوڵڵا، ڕۆمان، وەرگێڕان لە هۆڵەندییەوە، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر ٢٠١٦.

١١ - کۆدەکەی داڤینشی، دان براون، ڕۆمان، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی ئاوێر، هەولێر ٢٠١٦.

١٢ - خەتی بزماری، ڕۆمان، قادر عەبدوڵڵا، وەرگێڕان لە هۆڵەندییەوە، ناوەندی ئەندێشە، سلێمانی ٢٠١٧.

١٣ - کردە هەرەگرنگەکانی مۆســـاد، میخائیل بار زۆهار و نەســـیم میشـــال، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە، چاپخانەی حە مدی، ٢٠١٨ سلێمانی.

١٤ - لە مەککە، قادر عە بدوڵلا، ڕۆ مان، وەرگێڕان لە هۆڵە ندییەوە، چاپخانەی حەمدی، ٢٠١٨ سلێمانی

١٥ - ئەرێ کورد بوونە بەردەباز؟! ڕۆبەرت بریان گیبســـن، مێژوو، لە ئینگلیزییەوە، چاپخانەی کوردستان، سلێمانی ٢٠١٩.

١٦- شـــەوە ســـپییەکان، مناحیم بێگن، یادەوەریی، لە ئینگلیزییەوە، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٩.

١٧ - زۆربـای ئێرانی، قـادر عەبـدوڵڵا، ڕۆمـان، لە هۆڵەنـدییەوە، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی، ٢٠٢٠.

١٨- ژ یانی من، گۆ لدا مایەر، یادەوەری، لە ئینگلیزییەوە، چاپێکی نوێی چاککراو، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی، ٢٠٢٠.

١٩- کچانی دووکەڵ و ئاگر، ئا ڤا هو ما، ڕۆ مان، لە ئینگلیزییەوە، سلێمانی چاپخانەی کارۆ، ٢٠٢١.

٢٠ - هێڵێك بەنێو لمدا، جێمس بار، مێژوو، لە ئینگلیزییەوە، ناوەندی جەمال عیرفان، سلێمانی ٢٠٢١.

٢١- شای ئێران؛ کوردی عێراق و شیعەی لوبنان، ئارەش ڕەئیسینەژاد، مێژوو، لە ئینگلیزییەوە، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر ٢٠٢٢

٢٢- پاشـــا، قادر عەبدوڵلا، ڕۆمان، لە هۆڵەندییەوە، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر ٢٠٢٢

٢٣- لەبارەی شیعری جاهیلییەوە، د. تەها حوسێن، هزر و ئەدەب، لە عەرەبییەوە، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر ٢٠٢٣.

٢٤- کتێبەکەی ســـەلاحەدین، تاریق عەلی، ڕۆمان، لە ئینگلیزییەوە، ئامادەیە بۆ چاپ.